

Министерство науки и высшего образования Российской Федерации
Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова
Институт языков и культуры народов Северо-Востока РФ
Научно-образовательный центр
«Типология языков и межкультурная коммуникация»

**ЯКУТСКО-РУССКИЙ
И КАЗАХСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ
МНОГОЗНАЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ**

Якутск
2019

УДК811.512.1'374=161.1
ББК 81.2Рус-4+81.2Тюрк-4

Авторы:
**Прокопьева С.М., Смагулова Г.Н.,
Рыскулов М.А., Бочкарев В.В.**

**Якутско-русский и казахско-русский словарь много-
значных фразеологических единиц** : отв. ред. С.М. Проко-
пьева. — Якутск : Издательский дом Алаас, 2019. — 144 с.

ISBN 978-5-6044108-9-9.
Агентство СІР НБР

Данный «Якутско-русский и казахско-русский словарь многозначных фразеологических единиц» раскрывает богатую образную палитру семантики многозначных фразеологических единиц якутского и казахского языков.

Предназначается для учащихся и учителей, студентов и преподавателей вузов и ссузов, научных работников и всех тех, кто интересуется якутским и казахским языками.

Работа над словарем осуществлена в рамках выполнения Госзадания Министерства образования и науки Российской Федерации «Сопоставление категории образности якутского языка с казахским, киргизским, алтайским и монгольским языками» (№ FSRG—2017-0014, мнемокод 0794—2017-0014).

УДК811.512.1'374=161.1
ББК 81.2Рус-4+81.2Тюрк-4

© Коллектив авторов, 2019
© Северо-Восточный федеральный университет, 2019
© Оформление. ИИТЦ «Алаас», 2019
ISBN 978-5-6044108-9-9

ПРЕДИСЛОВИЕ

Фразеология якутского и казахского языков исключительно богата и разнообразна как по компонентному составу, так и по содержанию. Подавляющая часть всего арсенала художественно-выразительных средств якутского и казахского языков приходится на фразеологию. Богатство фразеологии определяется не только объемом, но и многоплановостью ее образного содержания и разнообразием структурно-семантических типов. Это объясняется тем, что фразеология, как и другие средства языка, — продукт его длительного исторического развития. Она отражает в себе не только современные, но и архаичные понятия, дошедшие до наших дней как отголоски и реликты далекого прошлого якутского и казахского народов. Феномен языковой многозначности связан с мировидением народа, корнями, уходящими в национально-фоновое знание о мире, в котором живёт народ — носитель языка. Многозначность представляет собой языковую универсалию. Она является неотъемлемой составляющей языков. На фразеологическом уровне происходят более глубинные семантические процессы. Семантическая переосмысленность в силу раздельнооформленности языковых единиц косвенной номинации представляет собой непреходящий интерес для исследователей тюркских и других языков. Как правило, многозначные фразеологические единицы (ФЕ) являются глагольными или адвербиальными образованиями. Вербальная экспликация конвергентности и дивергентности семантического переноса у многозначных ФЕ кодифицирована во фразеографических источниках полисемантическими и омонимичными ФЕ якутского и казахского языков.

Многозначные ФЕ якутского языка отобраны из многотомного Большого толкового словаря якутского языка (2004—2018). Казахские ФЕ переведены на русский язык с одноязычного фразеологи-

ческого словаря казахского языка С. Кеңесбаева (І. Кеңесбаев Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі, Алматы, «Ғылым» 1977 ж.), а также взяты из казахско-русского фразеологического словаря (Х. К. Қожахметова, Р. Е. Жайсақова, Ш. О. Қожахметова «Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік», Алма-Ата, «Мектеп» 1988 ж.). Структура словаря состоит из заглавного слова, якутского и казахского, затем русского толкования и иллюстративного примера, показывающего образец употребления образной ФЕ в тексте. ФЕ якутского и казахского языков расположены в словарной статье в алфавитном порядке по первому знаменательному компоненту ФЕ. Способы репрезентации многозначных ФЕ даны подробно в указанных якутских и казахских лексико- и фразеографических источниках. Данный Словарь многозначных ФЕ содержит 458 многозначных ФЕ, в том числе 227 ФЕ якутского и 231 ФЕ казахского языков.

Словарь составлен в рамках выполнения Государственного задания Министерства науки и высшего образования РФ «Категория образности якутского языка в сопоставлении с казахским, киргизским, алтайским и монгольским языками» (2017—2019 гг.).

Кодификация в Словаре полного свода многозначных ФЕ якутского и казахского языков даёт возможность ввести её в широкий научный оборот. В перспективе Словарь послужит базой для дальнейших научных сравнительно-исторических и типологических исследований лексико-семантической системы двух тюркских языков.

Светлана Митрофановна Прокопьева,

*доктор филологических наук,
профессор Института языков и культуры народов
Северо-Востока Российской Федерации
Северо-Восточного федерального университета
имени М.К. Аммосова*

Гульдархан Нургазиевна Смагулова,

*доктор филологических наук,
профессор Факультета филологии и мировых языков
Казахского Национального университета им. Аль-Фараби*

МНОГОЗНАЧНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ЯКУТСКОГО ЯЗЫКА

1. Аартыгы арый (ас)

1) сана аартыгы тэлэн (*солоон, дэхсилээн эгиннээн*) суолу таһаар.

◆ Проложить новую широкую дорогу. [*Хорҕолдьуну*] *хостуурга тох-сус мэндимэн оҥоһуллуохтаах эбит. Суол солуур, аартык арыйар дьон наада буолтар. С. Федотов;*

2) ыраах, уһун унньуктаах суолга тур, айаннын саҕалаа. ◆ Начать долгий изнурительный путь, отправиться в долгий путь. [*Ча-чыгыр Таас ойуун*] *уйаара-кэйээрэ биллибэт уһун аартыгы арий-быт, айаннаан-айаннаан, ананан барбыт сиригэр тиийэн охсуолаан чабырҕатан барбыт. П. Ойуунускай.*

2. Аатын алдьат (сураҕын сууй)

1) холуннар, баһааҕырт; куһаҕан быһыыгынан үтүө суолтатын түһэр.

◆ Чернить, хулить *кого-л.*; позорить, пятнать доброе имя *кого-что-л. (своим предосудительным поступком, поведением)*. *Саас-үйэ тухары бу Эмис нэһилиэктэн түөкүн буолбут киһи суоҕа. Бүтүн нэһилиэк аатын алдьаппыт баҕайы. Эрилик Эристиин;*

2) Кыай-хот, самнар. ◆ Победить, одолевать (*и тем обесславить*). *Баҕыста сытыйбыт сирэйгин быһыта сынньаммын ааккын алдьа-тыам, сураххын сууйуом. Амма Аччыгыһа.*

3. Аатын ыл

1) сана суолтаҕа киир (*хол., социальной балаһыанньабын уларыт, идэни ыл*). ◆ Оказаться в новом качестве, в новой роли (*напр., стать семьянином, получить новую специальность*). *Саргылана институту бүтэрбитин туһунан дипломун кытта учуутал үрдүк аатын ыл-быт курдук санаабыта. Софр. Данилов;*

2) кыай-хот, самнар. ♦ Победить, одолеть и обесславить. *Дыгын баай бэйэтинэн тахсан ыһыах ыспыт буолан албыннаан ынгыран, өлөрөн аатын ылаары гынан баран, таах төннөн турар.* Саха фольк.

4. Абааһы киһи (дьон)

1) олус куһаҕан, нэгэй киһи. ♦ Скверный, дурной во всех отношениях человек. *Сэргэчээн Дьэргэттэн куйахата күүрдэ, дьулайда, абааһы киһи эбит дии санаата.* Болот Боотур;

2) кэпс. — көннөрү дьонтон тугунан эрэ чорбойон, онон сөхтөрөр киһи (*хол., кыайыгаһынан, тылынан-өһүнэн, харса суобунан эгининэн*). ♦ Выделяющийся какими-л. качествами, яркий, впечатляющий человек (*напр., по силе, интеллекту, храбрости и т.д.*). *Утарылаһааччыларын барыларын хапсаҕай албастарынан кыайда — абааһы киһитэ эбит!*

5. Айаҕа кытарар (оңойор хараарар)

1) элбэхтик сангарар, айдаарар (*үксүгэр этиһэн, мөккүһэн, үнсэргээн*). ♦ Много говорит, шумит (*обычно ругаясь, жалуюсь*). *Уй-баан уус, куулга мээккэ бурдугу кута-кута, тугу эрэ араатардаан айаҕа кытарар.* М. Доҕордуурап;

2) букатын мэлдьэһэр, аккаастанар. ♦ Решительно отказывается, отпирается. *Ол дьон бары айахтара кытарыа. Үнсэн-харсан турдахтарына да көгүл.* Болот Боотур;

3) аччыктаан ас көрдүүр, аска инсэрэр. ♦ Быть голодным и просить, требовать пищи. *Алта өттүбүтүтэн алта уол айаҕа кытарар, алта өттүбүтүтэн алта кыыс айаҕа кытарар... Дьэ сор диэтэбинг...* П. Ойуунускай.

6. Айаҕын бүөлээ

1) туох эмэ толук, бэрик биэрэн сэмэлэнэртэн, сангарыллартан быһыһан. ♦ Откупиться чем-л. (*напр., взяткой*) от порицания, осуждения. *Мөхтөхтөрүнэ, айахтарын бүөлүү анньар кэһишлэнним доҕор, — диэтэ Эрдэлиир.* Амма Аччыгыһа.;

2) күүс өттүнэн дьайан, сангарбат оңор. ♦ Заставить замолчать (*силовым методом*). [*Чиновник приказнойга*] *Тугу истэн тураҕын, ыл буй, казактарда ынгыран айаҕын бүөлээ.* В. Протодияконов.

7. Айылҕа оҕото

1) айылҕаҕа төрөөн-үөскээн, кини эриирин-мускуурун тулуйар,

айылбажа таптаабытынан көнүл-босхо сылдыар (хол., сылгы, дышкэй таба, кыыл, чубуку, тайах энгин тустарынан). ♦ Дитя природы (о приспособленности зверей к суровым условиям Севера, об их вольной жизни на лоне природы). Сылгы былыр-былыргыттан айылба обото дэнэр, ол ичин айылба туругуттан үөскүүрү-төрүүрү ыкса тутулуктаах. ССХТ;

2) куруук айылбажа сылдыар, булдунан дьарыктанар, ыраас, көнө, кэнэн киһи. ♦ Дитя природы (о человеке, постоянно находящемся на лоне природы, живущем ее дарами, честном, чистом, прямодушном и наивном). Онно [Мэи сиригэр] былыргы өбүгэ тонус өлбөт-мэнэ хоодуот биһэ, кыһалбаттан уонна кыһарбантан кыйдаран, кыыл-бырах сырыттахтара, айылба атаахтаптах оболоро. Л. Попов.

8. Айылбата тардар

1) айылбаттан бэриллит төрүкү дьобур биллэр; билгэтэ көбөр. ♦ Проявляются прирожденные, врожденные склонности, инстинкт. Аччыктаатабына, эрэйи көрдөбүнэ, бэйэтэ да айылбата тардан, бултуу үөрэнэр ини [иитиэх кыrsa обото]. И. Федосеев;

2) куһаҕан быһыыта-майгыта быгылаан, күөрэйэн ааһар. ♦ Сказывается его дурной характер, дурные наклонности.

9. Айыы обото

1) кэпс. — үтүө-мааны майгылаах, сайаҕас санаалаах обо. ♦ Божье дитя, человеческое дитя, человек. Обом айыы обото, санаа хоту сылдыар;

2) фольк. — үөһэттэн айдарыылаах, киргэ-дьайга сыстыбат оноһуулаах обо. ♦ Благословенный свыше, неподверженный нечисти, невинный (о ребёнке). Онтон ыла аймахтара харыстаан, «айыы обото» диэн аат биэрэллэр. Саха фольк.

10. Айыыгын эт

1) танараны итэбэйэччи туох айыыны онгорбутун аҕабыыкка кэпсиир (оччоҕо айыыта «сууйулар»). ♦ Исповедоваться. Танара иннигэр сөһүргэстээн Айыыбын этэrim. Айыым олус элбэх эбит этэ. И. Гоголев;

2) кэпс. — тылгын ылыннараары араастаан итэбэтэ сатаа; танараны ахтан андабай.

11. Айыыны этии

1) танараны итэбэйэччи, танара иннигэр буруйун аҕабыыкка

кэпсээн «айыытын суууута». ♦ Исповедь. *Мин туох киним туһунан эттэххэ, мин романтической собуустук айыыбын этиибин эн биирдэ хайыы-үйэ истэн турардааххын.* Э. Войнич (тылб.);

2) кими эмэ туохха эрэ итэбэтэ сатааһын, тагаранан андабайыы. ♦ Клятва, убеждение именем бога (склоняя кого-л. к чему-л.).

12. Албан уккуйан (алкыйан) фольк., үрд.

1) ким, туох эрэ туһа диэн анаан-минээн, ыарахан сындалбаннаах айаны тэлэн (*ханна эрэ дьулус, кэл-бар*). ♦ Во имя кого-чего-л., преодолевая труднейший путь (*идти, ехать, устремляться куда-л.*). *Күөх муох тангастаах Көй Боллох тойонно аат ааттаан, албан уккуйан киирбитим.* Күннүк Уурастыырап;

2) анаан-минээн сиһилии, ыатаран (*ааттаа — үксүгэр олонхобо дьулааннаах, улуу күүстэри*). ♦ Проникновенно, подробно, с особым пристрастием (*называть, перечислять великие и грозные имена в олонхо, что может быть чревато тяжелыми последствиями*). *Аллараа адьарай аймахтарын Аңаарыйар атыыр ааттаахтарын Албан уккуйан тураммын Ааҕан таһаардахпына [Аан-Дьааһын диэн Ааттаах дьахтар хотуннаахтар эбит].* П. Ойуунускай.

13. Аматыгар түспүт

1) урут туох эрэ чабылхай, уһулуччу уратылаах киһи, ону сүтэрбит, көннөрү киһи буолбут. ♦ Ставший заурядным, обыкновенным (*из-за утери былых исключительных качеств*). *Сөдүөркэни көрдөр эрэ, Сүллүкү ойуун «абааһыта тахсан», аматыгар түһэн хаалар.* Болот Боотур;

2) урукку көннөрү куолутугар түспүт (*хол., кыһыран силбиэтэнэн, итирэн, иирэн энгин баран*). ♦ Ставший обычным, нормальным (*напр., после бурного гнева, сумасшествия и т. д.*).

14. Анныгар баттаа

1) кими эмэ хот, күүскүнэн сабырый. ♦ Победить кого-л., подмять под себя. *Анныбар баттаатым ээ. Былыр оҕо эрдэхпитинэ бииргэ оонньуур этибит. Кини тустан миигин кыайар этэ. Оттон билигин мин кыайдым.* Бэс Дьарааһын;

2) өстөөххүн өлөр, суох онор. ♦ Уничтожать, убивать врага. *Кыр өстөөхтөрбүттэн саатар биир бандьыыты анныбар баттаан баран өлүөхпүн баҕарбытым.* Н. Габышев.

15. Ардылара (арда) атар

1) биир санаалаах буолуулара, эйэлэрэ бүтэр (*үксүн арахсан эрэр*

кэргэншилэр тустарынан). ♦ Они перестали жить в мире и согласии (обычно о жизни супругов, которые разводятся — букв. : расстояние между ними увеличивается). Чэ, иирсибэтэх да буолунг. Оччоҕо хаһаангыттан ардыгыт атан барбытай? Софр. Данилов;

2) туохха эмэ үөрэни, тугу эмэни баһылааһын атахтанар, харгыстанар. ♦ Задерживается освоение какого-л. ремесла, замедляется овладение какими-л. знаниями. Онуоха эбии Васька тыраахтарга үлэлээбэтэҕэ өр буолан, арда атан, бастаан утаа дух-дах туттаара. В. Яковлев.

16. Ат гынан миин, обус гынан көлүй

1) анардастыгы баһылаан көлөһүннээ. ♦ Жестокое, нещадно эксплуатировать кого-л., выжимать все соки (пот) из кого-л. (букв. ездить как на лошади, запрягать как быка). Оттон баайдар кыра дьону ат гынан миинэн, обус гынан көлүйэн, көрүлээн олоорторо. Эрилик Эристиин;

2) атаҕастаан-баттаан сорун сордоо, муннаа-эрэйдээ. ♦ Бесчеловечно притесняя, угнетая причинять кому-л. тяжелые страдания. Абыс суол арахсыытыгар — тийдэбинэ сирэйин-харабын дэлби сынньан — обус гынан көлүйүөм, ат гынан айааһыам. Ньургун Боотур.

17. Атаҕа сири билбэт буолла

1) олус улаханлык үөрдэ. ♦ Сильно обрадоваться чему-л., быть на седьмом небе; не чуют ног под собой. Уол үөрүүтүттэн атаҕа сири билбэт буолла. Болот Боотур;

2) олус улаханлык куттан, уолуйа куттан. ♦ Находиться в сильном страхе. — Тохтоо! — дизн кэнниттэн ким эрэ сангата хаһытаан баран, ытан хаалбыта. Дабыыт сүүрбүтүн кубулуппатаҕа, атаҕа сири билбэт. Д. Таас.

18. Атаҕар (сүһүөбэр) туруор

1) кими эмэ улаатыннар, киһи-хара онгор, үчүгэй буоларыгар көмөлөс. ♦ Вырастить, вывести в люди, сделать самостоятельным кого-л. Инньэ гынан атаххар туруордум, үөрэхтээх киһи онордум. С. Ефремов; // Туох эмэ кыабырарыгар, күүһүрэйгэр көмөлөс. ♦ Помочь укрепнуть, встать чему-л. на ноги. Икки сыл үлэлээн, бириискэни атаҕар туруоран баран, Валентин Петрович Алданга сынньалаңар сайын кэлбитэ. Н. Якутская;

2) аймаа, сүүрт-көтүт; киэнник тэрийэн ыыт, күүһүрт. ♦ Застав-

лэвч *кого-л.* активно действовать, принимать деятельное участие в чем-л. *Улахан кулуба оннооѳор ытыс саѳа ыйаах кэллэбинэ ыксыыр, толорторо охсоору бүтүн улууһу атаѳар туруорар.* Болот Боотур;

3) үтүөрт. ♦ Вылечивать, избавлять от болезни. *Кини эйигин эмтээн атаххар туруорда. Махталлаах кыыс, үчүгэйкээн кыыс.* В. Протодыяконов.

19. Атах соболоно

1) сорукка эбэтэр сырыыга сылдыбыт эрэй төлөбүрү. ♦ Вознаграждение за услугу в качестве рассылного или за расходы какой-л. поездки. *Атаххыт соболонун тугу иэстэһэбит?* СГФ СКТ;

2) *эргэр.* кэргэн тахсар кыыс сыбаайбаѳа сылдыбыт аймахтарыгар кэргэн ылар киһи эбэтэр кини төрөппүттэрэ биеэрэр бэлэхтэрэ. ♦ Подарки, даваемые женихом или его родителями родственникам невесты, присутствующим на свадьбе;

3) *эргэр.* ыалдыттаабыттарыгар махтанан, дьиэлээх киһи ыалдыкка биеэрэр бэлэѳэ. ♦ Подарок хозяина гостю в благодарность за посещение.

20. Атах тэпсэн олорон

1) тиэтэйбэккэ, дьохуннаан, наѳылыччы, эйэлээхтик (*кэпсэт*). ♦ Спокойно, неторопливо, мирно (*беседовать*). *Икки улуус кулубалара, атах тэпсэн олорон, бэрт үгүһү эргитэн сэһэргэһэллэр.* Н. Якутский;

2) тэннэ, тэннээѳин курдук. ♦ Наравне, как равный. *Үрэкиин үрдүк аатыгар, үтүө сураѳар кэтэх тардыһан олорон кэпсэтээри, атах тэпсэн олорон аахсаары, ох курдук онгостон киирдим.* Болот Боотур.

21. Атаххар (сүһүөххэр) тур

1) улаханнык, сыта ыалдыан баран үтүөр, өрүтүн. ♦ Поправиться, встать на ноги после долгой тяжелой болезни. *Тойон киһи ылгын кыыһа Көмүс ый кэринэ ыарытыйан баран сангардыы атаѳар турар буолла.* И. Гоголев;

2) бэйэѳин кыанар — иитинэр киһи буол. ♦ Приобрести самостоятельность, выйти в люди. *Биһиги, эрдэ тулааһа хааламмыт, бэрт эрэйинэн атахпытыгар түрдүбүт.* Р. Кулаковская;

3) кыаѳыр, күүһүр. ♦ Окрепнуть, разбогатеть. *Холкуостар атахтарыгар тураннар, үлэлэрэ баран истэѳинэ, холкуостар олохто-*

ро үчүгэйн, бытархай олорор олох куһаңанын билэн-көрөн иһинг.
Күндэ;

4) өрө күүр, долгуй, күүскүн түмүн ♦ Вздоражиться, взволноваться, мобилизоваться. *Ойуур баһаарын умуруораары нэһилиэк дьонно бары атахтарыгар турдулар.*

22. Бағалыы сыылын (сыыллан хаал)

1) улаханлык бааһыран, ыалдьан, эмсэбэлээн, кыайан хаампат, сыылар эрэ буол. ♦ Еле двигаться на четвереньках (*будучи тяжело больным или раненым*). *Ыт буоллабына, киһи мэйиитигэр хатаныах курдук, сып-сытыытык часкыйа түһээт, бағалыы түөһүнэн сыылдан хаалла.* Эрилик Эристиин;

2) олус бытааннык (*баға курдук бытааннык*) сыбарый. ♦ Передвигаться очень медленно (*как лягушка*). *Баска бэриллэ-бэриллэ Бағалыы сыылбыт манган оҕуһунан Мас мастаан мадьыйарым.* П. Ядрихинская.

23. Баһа байҕал(га), кутуруга куйаар(га)

1) ыраах сирдэринэн тэлэһийэн айаннаа, сырыт. ♦ Скитаться, бродяжить по странам и весям. *Ээ, ол кинилэр диэн бастара байҕалга, кутуруктара куйаарга буоллаба эбээт.* «ХС»;

2) олус сатабыллаах, булугас-талыгас. ♦ Весьма предприимчивый, удачливый. *Мытаха баһа байҕал, кутуруга куйаар киһи ээ.* А. Федоров.

24. Баһа биллибэт

1) чуолкайдык биллибэт. ♦ Точно неизвестно, неясно. *Маннык буолар буоллаххына, аны эйиэхэ сылдьар да баһа биллибэт.* А. Софронов;

2) ахсаана биллибэт, элбэх. ♦ Бесчисленное множество. *Баһа биллибэт элбэх кур даҕаны, санга даҕаны оттор тураллар.* МНН.

25. Баһа саллайар

1) улаатан, элбээн ис. ♦ Увеличиваться, возрастать, становиться больше. *Кур иэс диэн оннук. Сыллата үүнэн баһа саллайан иһэр.* Н. Заболоцкай;

2) туох эмэ бөрүкүтэ суох балаһыанньаҕа киир, түбэс. ♦ Угодить в неприятную ситуацию. *Аны сууттанан баһым саллайара кэллэбэ.* М. Доҕордуурап.

26. Баһа-атаға биллибэт

1) олус элбэх, мунура суох. ♦ Очень много, неисчислимый, бесчисленное множество. *Саха Саарын тойон, Сабыйа баай хотун диэн Баһа-атаға биллибэт барҕа баайданан, Байан-тайан олорбуттара эбитэ үһү.* П. Ойуунускай;

2) хаһан быһаарыллара биллибэт, олус булкуллубут. ♦ Очень затянутый, сильно запутанный (о деле). *Баһа-атаға биллибэт дьыала.*

27. Баһын (төбөтүн) быһа илгистэр

1) мас-таас курдук akkaастанан сөбүлэспэтин биллэрэр. ♦ Выражает свое решительное несогласие, отказ. *Шура күлүүс тылын ылбата, саҕата суох баһын быһа илгичиннэ.* Н. Якутскай;

2) туохтан эмэ сонньуйбуккун, сөхпүккүн, дьиибэргээбиккин биллэр. ♦ Выражать свое удивление, поражаться чему-л. [*Сэмэнчик:*] *«Киһи күлэ да саныыр ээ, мин оҕонньорго «Моисей тангара» буолан көстүбүт үһүбүн!» — диэн баһын быһа илгичиннэ.* «ХС»;

3) туохтан эмэ наһаа абаран, кэлэйбиккин, хомойбуккун биллэр. ♦ Выражать свое разочарование. *Мэхээлэ оҕонньор баһын быһа илгистэр:* *«һэ, дьэ бу үһүөйэх арсыын өрбөххө бүтүн сүөһү баран хаалара дьэ кытаанах суол... Киһи истибэтэбин истэр».* Күндэ.

28. Баһын (төбөтүн) сыс кэпс.

1) ким эмэ өйүн-санаатын иирт, булкуй. ♦ Запутывать кого-л., сбивать с толку кого-л. *Дордууска бастаахтара дьокутааттары барыларын бастарын сыстылар, өйдөрүн сүүйдүлэр быһыылаах.* «ХС»;

2) тугу эмэ тобула сатаан кими эмэ толкуйга түһэр. ♦ Заставить кого-л. поломать голову над чем-л.

29. Баһыттан атаҕар диэри (дылы)

1) бүтүннүү, тилэри. ♦ Во всех подробностях, от начала до конца. *Көстөрүн курдук, поэма баһыттан атаҕар диэри өрө күүрүүлээхтик, көтөбуллүүлээхтик биир тыынынан этиллибит.* Н. Туобулаахап;

2) үөһэттэн аллараанна диэри. ♦ Полностью, совершенно, с головы до ног. *Доборум ырбаахыны кыайан булан кэппэт буолан, тырыттыбыт ырбаахылаах кэлбитин, баһыттан атаҕар дылы саҕа тангынарбытым.* Эрилик Эристиин;

3) биир уһугуттан атын уһугар диэри. ♦ С одного конца до другого. *Сайын уу сэбинэн куораттан өрүһү баһыттан атаҕар диэри сыыйаллар.* Далан;

4) улаханник, ис сүрэхтэн (*махтан, баһыбалала*). ♦ Сердечно, от всей души (*благодарить*). *Ийэ Хотун Микиитэ толбонноох ньуурун көрөөрү, баһыттан атабар диэри махтал-баһыыба этээри эргиллэ хайыспыта, Микиитэ ханна да суох.* Амма Аччыгыя.

30. Бас баттах

1) мээна, иннин-кэннин өйдөөбөккө, билбэккэ эрэ (*сангар*). ♦ Не-обдуманно, бестолково, легкомысленно (*говорить*). *"Василий Егорович, эн сэрэн, бас баттах тыллаһаргын мантан антах уураттаххына сатанара буолуо", — диэтэ Кылбанов.* С. Данилов;

2) үлүбээй, түбэһиэх, туох да сыала-соруга суох (*сүүр, бар*). ♦ Бес-цельно, напрасно, куда глаза глядят (*идти, бежать*). *Хамаандаба бо-куой бизэбэккэ, бас баттах сырсан иһэн, табыллыбыт кус курдук, салгынна далахтыы сытар этилэр.* Эрилик Эристиин;

3) сиэри, бэрээдэги аахсыбакка, санаабыккынан көнүл (*бар, сы-рыт*). ♦ Никому не подчиняясь, самовольно, без удержу. *Бу оҕолор, аҕалара суох буолан, олус бас баттах барбыттар.* ГНС АаК.

31. Баскын биэр

1) ким-туох эмэ иһин олоххун толук биэр, өл. ♦ Погибнуть, быть убитым, сложить голову (*букв. отдать голову*). *Сэрии толоонугар баһын биэрдэ.* А. Олбинскай;

2) кэпс. Ким эмэ былааһыгар, дыһалтатыгар киир. ♦ Попасть под чью-л. власть, подчиниться кому-л. *Баба өттүбүнэн Баскын биэрэн Барар суолум манхайда. Көнүл өттүбүнэн Күүспүн күөттэрэн Көтөр сириим көбөрдө.* А. Софронов.

32. Баскынан тур, атаххынан тур

1) бэйэнг билэргинэн сырыт, гын, хайдах да буол. ♦ Поступай по своему разумению, делай что хочешь. *Баскынан тур, атаххынан тур — бэйэнг дыыалан;*

2) хайдах да буолтун иһин, хайаан да. ♦ Как бы то ни было; во что бы то ни стало. *Баскынан тур, атаххынан тур, сарсыарда культиваторда бэлэмнээ.* С. Ефремов.

33. Батты көр кэпс.

1) чингэтэн, саппаастаахтык, дыппинитэн холоо (*тугу эмэни мээ-рэйдииргэ, сыаналыырга*). ♦ Намеренно занижать действительные размеры чего-л. *Оппут батты көрөн холоодунна бизс сыарҕа буолсу.* ГНС СТСДТ;

2) бэйэбэр тизрпэккэ сэнии, атаҕастыы көр. ♦ Относиться к кому-л. высокомерно, без должного уважения, смотреть на кого-л. свысока. *Илдьирийбит сонноох уолу баттыы көрөн, хаһытаан ордоотоото.*

34. Болџомтоџун уур

1) тугу эмэ бэлиэтии, таба көр, өйдөөн иһит. ♦ Обращать внимание на что-л. *Сүөһү иттиитигэр төһөлөөх улахан болџомто уурулларын бэйэн билэбин.* Н. Апросимов;

2) ким, туох эрэ туһугар олус кыһан. ♦ Заботиться о ком-чем-л. *Киһиэхэ эрэ итиччэ дьон болџомтото ууруллубат ээ.* Амма Аччыгыйа.

35. Быаргынан сыыл

1) сиргэ сытан баран сыыл, сиртэн өндөйбөккө эрэ сыыл. ♦ Ползать на животе, ползать по-пластунски. *Биһиги алаас саџатыгар тиийэн бары сыттыбыт уонна быарбытынан сыылан, иннибитигэр баар аппаџа киирдибит.* С. Ефремов;

2) ыараханлык ыалдьан, эчэйэн эбэтэр бааһыран тура сылдьар кыаџы сүтэр. ♦ Потерять способность ходить из-за тяжелой болезни, травмы или раны. *Саамай бастын ыппыт Моойторук, маска атыллан, быарынан сыыллан хаалла.* Амма Аччыгыйа.

36. Быаргын (быарын) тарбаа (тыыт)

1) олус элбэхтик, көрдөөхтүк күл, быара суох бар. ♦ Смеяться долго, весело, умирать со смеху. *Артур бүлүмүөт курдук боџуойа суох кут да кут, ол аайы Алешенька быарын тыытта, иэрийэ-иэрийэ күлэр.* «ХС»;

2) күлүү гын, элэктээ. ♦ Подшучивать, насмехаться, издеваться над кем-л. *Доропуун оџонньор дьизтигэр кэлэн «табыллыбатах» булчуттары күлүү оҥостон быарын тарбаата.* Н. Заболоцкай.

37. Быгыахтас буол

1) туохха эмэ баппат гына олус элбээ, хойун. ♦ Постоянно показываться, высовываться (из-за тесноты или многочисленности). *[Тиитэп:] Оџолоор, ити балаџан сүрдээх иччилээх ээ, киэһэ эрэ буоллар абааһы түннүктэринэн быгыахтас буола мустар.* А. Софронов;

2) олус күүскэ ыалдьан эбэтэр күүскэ үлэлээн-хамсаан, олус куттанан салгыны түргэн-түргэнник эџирийэн тыынар гына эппэннэс буол. ♦ Тяжело и коротко дышать, запыхаться, задыхаться. *Тыына кылгаан быгыахтас буолбутун уонна арыт ынчыктаан барарын*

истэ-истэ, аны Дьэргэ наар кэргэнин туһунан санаан, уута олох көттө, кыйаханан ылыталаата. Болот Боотур.

38. Бытырыыс ой кэпс.

1) илдырийэн, алдынан салыбыры сырыт, сүүмэхтэс (эргэ таҥаһы этэргэ). ♦ Свисать ключьями, бахромой, будучи изношенным (об одежде). Тангас-сап туома илдырийэн, бытырыыс ойбут, сирэй-харах да сууллубатаҕа ырааппыт быһыылаах. Н. Заболоцкай;

2) элбэх буолан сүүр-көт, үнкүүлээ (тэн унуохтаах кыра оҕолору этэргэ). ♦ Бегать, носиться толпой, танцевать (о маленьких детях одинакового роста). Оҕолор таһырдыа тахсан сырсыакалаһан бытырыыс ойдулар. Кэнсиргэ кыракый оҕолор үнкүүлээн бытырыыс ойдулар.

39. Быыс-арыт бул

1) тоҕоостоох суолу (хол., быһанар суолу) бул. ♦ Найти удачный выход (напр., из затруднительного положения). Мин албакаат булуном. Кини туох эмэ быһы-арды булар ини. М. Попов;

2) тоҕоостоох түгэни бул (хол., олох иллэнэ да суох эрээри, кылгас кэмгэ да буоллар, кимниин эмэ кэпсэтэ, үлэли эгинниин түс). ♦ Улучить момент для приема, разговора с кем-л., несмотря на огромную занятость. Тыиннаах ортоххо хайдах эмэ быыс-арыт булан көрсүһэн көрүлүө. А. Сыромятникова.

40. Быыс-арыт булар

1) сыһа-халты туттар. ♦ Ускользать, уваливать (от наказания, ответственности — букв. находит щель, отверстие). Ол гынан ба-ран, хайдах эрэ быыс-арыт булан, туохха да ыларбакка сылдыар. А. Бэриак;

2) бириэмэ чорботунар, ордорунар, солolonор. ♦ Находит, выкраивает свободное время. [Галина Васильевна] икки кыра оҕо көрүүтүн-истиитин соччо-бачча таһаҕас онгостуммакка, кини сөбүөн курдук быыс-арыт булан, араас общественной үлэлэргэ кыттан, улахан убаастабылы ылбыта. «ХС».

41. Бэдэр мэйни

1) олус өйдөөх, мындыр. ♦ С тонким, проницательным умом, мудрый. Эрделиир ийэтэ Даарыйа эмээхсин бэдэр мэйни эрэйдээх этэ.

Амма Аччыгыйа. *Бэдэр мэйиш* оџонньор хайаан да өр дуу, өтөр дуу буолаат, барытын өйдүү. И. Гоголев;

2) киитэрэй, уодаһыннаах өйдөөх. ♦ Коварно-хитроватый. *Мэниэни эрэ көрдөр мэйишлиин ширээччини эрбэх үрдүгэр эргитэн баран, уопсай үптэн-астан охсо түһэн ылааччы бэдэр мэйиш* дьоннор биһиэхэ да бааллар. Р. Баҕатаайыскай.

42. Дыр курдук кэпс.

1) көнө, нарын быһыылаах; тупсабай. ♦ Прямой, тонкий; аккуратный *Кини дыр курдук хааһа, кырыылаах үрдүк мунна көстөллөр.* А. Федоров;

2) амтаннаах (*амтана биллэр*), үчүгэй сыттаах. ♦ Вкусный, наваристый, ароматный. *Дыр курдук итии миини истэбин аайы Семен Иванович этэ-сиинэ итийэн барда.* Т. Сметанин;

3) кэсп. Хоп курдук үчүгэй. ♦ Довольно хороший. *Дыр курдук хоһооннор.*

43. Дьэбин уоһуй (уос)

1) сөбүлээбэккэ кыыһыран, күлүгүр, тыйыһыр (*сирэй түһунан*). ♦ Потемнеть лицом (*от злости, гнева*), помрачнеть. [*Сэдьүк оџонньор*] *дьэбин уоһуйа түһээт, Уйбаанча диэки сүр хатыылаах баҕайытык көрбөхтөөбүтэ.* Н. Якутскай; // Иниэтин, уорастый, тыйыһыр (*хаан-сиин, киһи көрүнгэ бүтүннүүтэ*). ♦ Иметь угрюмый, неприступный, (мрачный) вид. *Бадаайкын хаана-сиинэ быһытталанан, уруккутунааҕар өссө ордук дьэбин уоһуйбут этэ.* Д. Таас;

2) дьиппиэн, дьэки-курус буол, курас, тымныы көрүгүнэн (*үксүгэр айылаа көстүүлэрин этэргэ*). ♦ Становиться хмурым, мрачным, пасмурным, приобретать неуютный, холодный вид (*обычно о явлениях природы*). *Былыт ордук хойуннабына, халлаан дьэбин уоһуйан, ыгыллан кэлитэлиир.* Амма Аччыгыйа.

44. Ибир да гыммат

1) таһыгар биллэрбэт (*долгуйбутун, кыыһырбытын уо.д.а.*). ♦ *со-отв.* не показывать (не подавать) даже вида. *Кыыча, ийэтин аһынан сүрүбэ төһө да хаанынан ытаатар, ибир да гымматаҕа.* Софр. Данилов;

2) кыһаллан да көрбөт, сэнээрбэт, болџомтотун да уурбат. ♦ Совершенно не обращать внимания *на что-л.*; не проявлять беспокой-

ства о чем-л. Али Хамиди ибир да гымматаба уонна оџонньор ыйытытыгар да хардарбатаба. А. Сыромятникова.

45. Иитэ-саџата биллибэт

1) мунурун киһи билбэт, наһаа киэн-куон. ♦ Не имеющий видимых границ, безграничный, необозримый в пределах (напр., пространство). Иитэ-саџата биллибэт ийэ дойдута мизэх атыннык көстүбүтэ. «ХС»;

2) киһи кыайан быһаарбат, наһаа булкуллубут. ♦ Весьма запутанный. Иитэ-саџата биллибэт дьыала.

46. Илдьи тэбис

1) элбэхтэ сырыт, барытын кэрий. ♦ Исходить вдоль и поперек. Дэлэбэ да саха булчуттара киэн куйаардары кизэтии хаамыахтара, иһэх гынан илдьи тэпсиэхтэрэ, ингэн-тонгон туран тийэх үрүйэтигэр диэри аат-суол ингэриэхтэрэ дуо? И. Данилов;

2) өлөр-өһөр, суох онор, имири эс. ♦ Уничтожить (полностью до основания, окончательно). Эрдэ иннэммит ийэлэр, аџалар иһин, Илдьи тэбис фашист сүрэџин! Т. Сметанин.

47. Илиитин-атаџын кэтэс (кэтээ)

1) киһи тугу эмэ биэрэрин күүтэ сырыт. ♦ Постоянно следить за кем-л. в надежде получить от него что-л. Ынахтар үөрэнэн хаалбыттарынан пиэрмэ сэбиэдиссэйттэн ас көрдөөн илиитин-атаџын кэтиллэр. ыгыраналлар. НС ОК;

2) кимтэн эмэ хараххын араарбакка куттана, салла, дыксинэ сырыт (хол., охсуо диэн). ♦ Находиться в состоянии постоянной настроженности от опасения, боязни (напр., думая, что он вдруг ударит тебя). Дьэтигэр дьоно улам-улам туой илиитин-атаџын кэтэхэр, хас хаамтаџын ахсын хатыы-тутуу курдук көрөр буоллулар. П. Ойуунускай.

48. Илин былдьас

1) спорт. күрэхтэһинигэ кими эмэ куотарга, ким эмэ иннигэр түһэргэ дьулуc. ♦ Стремиться быть первым, опередить, обогнать кого-л. в соревновании. Кинилэр спорт уон көрүгэр илин былдьастылар. «Кыым». Биһиги харса суох барабыт, илин былдьаһабыт. Н. Тарабукин (тылб.);

2) кимниин эмэ аат-суол былдьас, бэрт былдьас, кимтэн эмэ ордо сатаа. ♦ Соперничать с кем-л. в славе, известности, стараться пре-

взойти, затмить кого-л. *Баай баайы кытта төһө да илин былдыаспытын иннигэр, кылаассабай интэриэстэрэ биир.* Бэс Дьарааһын.

49. Иллэн барбыт илиилээх фольк.

1) элбэх иллэн үлэһиттээх. ♦ Имеющий в своем распоряжении много свободных незанятых (*рабочих*) рук;

2) охсуһар идэлээх, охсуһууга үөрүүэхтээх киһи. ♦ Дающий волю своим рукам;

3) баайын-дуолун, үбүн мээнэ, туһата суох ороскуоттуур, ыһар киһи. ♦ Напрасно, попусту (*без расчета*) тратящий свое имущество, деньги.

50. Илэ абааһы

1) *эргэр.* дьон хараһар көстө сылдьар абааһы. ♦ Наяву видимый злой дух. *Өкүлүүн, «ныэмэс» диэн тылы иһиттэбинэ олонхобо-остуоруйаҕа кэпсэнэр курдук илэ абааһылары санаатыгар көрө түһэр буолара.* Софр. Данилов;

2) *эргэр.* — олус сиэмэх, ынырык хомуһуннаах (*ойуун туһунан*). ♦ Страшный в своей кровожадности, злыми весильными чарами (*обычно о так называемых черных шаманах*). *Үйэлээх сааһыгар кыыран ылбыт Үһүн-киһин тириитин Үллэһигэ суох кутар Икки эһэлээх Килээрис диэн Илэ абааһы ойууннаммыта [Мойуос кинээс].* С. Зверев;

3) ис-тас өттө абааһы курдук ынырык; киһи куттаныах сүрдээх-кэптээх. ♦ Страшный, безобразный своим обличьем-поведением человек. [*Кыыс*] *илэ абааһы сирэйин кэтэн, түптээх олобу озорбокко, кыыллыһан, дьонуттан саһан, куота сылдьар, хата ханна чугас ыалга ойуун кыырдын да, онно баран олорор.* Саха фольк.

51. Илэ барбыт

1) *итэб.* былыргы саха санаатыгар: абааһы киһи хараһар көстө сылдьар буолбут. ♦ По старому народному поверью: появляться наяву, становиться видимым (*о злом духе*). *Соботоһун олорон иллэрээ сыл өлбүт оһонньор сордоох абааһыта илэ барбыт.* НАГ ЯРФС I. Тэнн. **илэ хаампыт** (1);

2) мээнэ, бэрээдэгэ, көрүүтэ-харайыыта суох барбыт. ♦ Своевольный; разнужданный, распоясавшийся. *1919 сыл, контрреволюция өссө ордук сэтэрээн илэ барбыт уонна күүһүрбүт сыла сабаламмыта.* СССРТ;

3) кыбыстыылаах, саатгаах дьыаланы кистэммэккэ, саспакка онгорор буолбут (*киһи*). ♦ Беззастенчиво, нагло совершающий постыдные поступки. *Ирбитин кэргэнин итинник дьыалаба эрэ буккулуннаба [атын киһиэхэ ширдэбэ] диэн түһээн да көрбөккө, бэйэтэ-бэйэтигэр үөрэ-көтө сылдыбыта. Иоганцевтаах Луна, ол аайы эр ыла-ыла, күнүстэри илэ барбыттар*. В. Яковлев.

52. Илэ хаампыт

1) *итэб.* былыргы саха санаатыгар: абааһы киһи харабар көстө сылдыар буолбут, абааһы дьиннээхтик хаама сылдыар буолбут. ♦ По старому народному поверью: открытое появление, хождение злого духа наяву. *Оччотообу дьон аҥаар харахтаан, аҥаар атахтаан, ыйдангатаабы тиит күлүгүн саба онгорон, олус күүстээн-уохтаан илэ хаамтарбыт буолуохтаахтар [абааһы аймабын]*. Эрчимэн. *Тэнн. илэ барбыт* (1);

2) утуйар кэмнэ утуйбакка түүннэри сылдыар (*киһи*). ♦ Бесцельно ходить, бродить ночью (*когда все спят*). *Кэнники кэмнэ уолбут илэ хаамар буолла*.

53. Им балай <харанга>

1) туох да көстүбэт харангата. ♦ Непроглядная, кромешная тьма, хоть глаз выколи. *Хара баархат быыһы тэничи тардыбыт курдук им балай харанга саба халыйан кэбистэ*. Амма Аччыгыйа. *Тэнн. ытыс таһынар харанга*;

2) *көсп.* харанга, сайдыыта суох, бүтэй олох. ♦ Отсталая жизнь; глушь, жизнь в глухомани. *Биһиги сордоохтор манна тугу да билбэккэ им балайга хаайтаран сытабыт*. Болот Боотур. *Норуоккут үөрэбэ суох, им-балай харангаба тэпсиллэн олорор*. И. Федосеев.

54. Имин хаана оонньообут

1) иэдэһэ эмискэ тэтэрэн кэлбит (*долгуйан, кыбыстан, күүстээх ийишиттэн*). ♦ Кровь бросилась в лицо, полыхать румянцем (*от стыда, смущения, досады и т.п.*). [*Лоокуут*] *бара-кэлэ сылдыарын көрө-көрө, сийин этэ сиппит, буутун этэ мунгутаабыт, толору түөстэммит кыыс оҕо хараба уоттаммакка, сүрүбэ мөхпөккө, имин хаана оонньообокко хаалыар эмиэ да сатаммат буолара*. Дьүөгэ Ааныстыырап;

2) тэтэркэй иэдэстээх, сибииһэй көрүгүннээх. ♦ Свежее, румяное лицо, кровь с молоком. *Танаралаах халлааным Тахсан эрэ күнүн*

Туналѳанын курдук Туналѳаннаах ньуурдаах — *Имин хаана оонньообут* Илбиэнэ көмүс издэстээх Адьына Сизэр хотун диэн — Хотун ойохтооѳо эбитэ үһү... П. Ойуунускай.

55. Ингирин сыый

1) олус күүскэ, сизэри таһынан үлэлэтэн сэниэтин быс, күүһүн эс. ♦ Тянуть жилы из кого-л. Чэ, баѳар, бүттүүн туһабытыгар кыһанар да буол, оттон тоѳо дьон ингирин сыыйабыт, түүннэри-күнүстэри үлэлэтэѳит. М. Шолохов (тылб.);

2) таһыйан, охсон, кэһэтэн биэр. ♦ Проучить, наказать; дать березовой каши. Чэ, сотору ингиргитин сыыйа оонньоурум буолуо! Амма Аччыгыһа.

56. Инсэтэ көптө

1) аһыан-сиэн наһаа баѳарда. ♦ Разыгрался аппетит у кого-л. Дьэ, Мичил, мииммитин иһиэххэ дуу?.. Сыта дьыргыйан, минньигэһэ диэн сүрдээх. Мааѳыттан мин инсэбин көбүтэн ахан биэрдэ. Г. Колесов;

2) туюхха эмэ ымсыыран баѳарда (ыла, си, тутта охсоору). ♦ Быть, стать алчным, страстно возжелать чего-л. Сүөдэр Бэһиэлэйэп Лэглээрдэр «Дулѳалаахха» оттообут отторугар инсэтэ көбөр. Амма Аччыгыһа.

57. Иһэх гынан тэпсэр

1) алдьатар-кээһэтэр, урусхаллыыр. ♦ Привести в полное расстройство, разрушить; развалить. Адьырѳа санааѳытынан аан дойдуну абырыахпыт дии саныыгыт дуо? Хата, алдьатыаххыт, иһэх гынан тэпсиэххит... П. Ойуунускай;

2) тугу да билиммэт, сэниир, атаѳастыыр. ♦ Всячески унижать кого-что-л., не признавать, пренебрегать кем-чем-л. Бүтүн Арассыыһа чизһин-быраабын — хааннаах атахтарынан иһэх гынан тэбистилэр. П. Ойуунускай.

58. Иэс боруос кэпс.

1) киһиттэн тугу эмэ ситиһэрдээх киһи, ону ситиһэн санаатын толордоѳуна, изэспин ситтим диэн этэр тыла. ♦ По значению выражение значит: «теперь мы расквитались», «теперь мы квиты» (говорят, отомстив кому-л. за обиду);

2) иэс баайсан оонньоурга экирэтээччи куотааччыны ситэн таарыйан баран этэр тыла. ♦ Выражение, которое произносит догоняющий, настигнув убегающего в детской игре «догонялки». [Иэс

баайсыыга] биир оҕо, атын оҕону илиитинэн санныга таарыйан баран «иэс» диэт, куотар. Таарыйтарбыт оҕо ити оҕону экирэтэр, кинини ситиэхтээх, илиитинэн таарыйахтаах уонна «иэс боруос» диэхтээх. ВПК СОо.

59. Киһи аҥаара

1) улахан ыарыһах, ыарыыга ылларбыт киһи. ♦ Инвалид (букв. полчеловека). *Баламаатап кэргэнэ баралыыстаан, киһи аҥаара буолан сытарын Очуурап бэркэ диэн билэрэ.* Н. Якутская;

2) улаханник ырбыт, дьүдэйбит (*киһи*). ♦ Одни кости (о сильно исхудавшем человеке). *Хоргуйан кыаммат буолбутун биһиэннэрэ кэлэн балыыһаҕа ылан өрүһүйдүлэр. Билигин да киһи аҥаара.* Н. Кондаков.

60. Киһи гыммат (оҥорбот)

1) чэпчэкитик кыайар, тулуппат. ♦ Легко одолевать, побеждать кого-что-л., ему он не соперник. *Кини куустээх улахан тустуук, миигин киһи гыммат.*

2) өлөрөр, өһөрөр. ♦ Привести к гибели, губить. *Саабын төттөрү ыл, хааллардаргын эрэ эйигин үрүгнэр киһи гыныахтара суоҕа. Бэс Дьарааһын. Далаһаны сыһа үктээтэххинэ, өрүс эйигин киһи гыныа дуо? «ХС».*

61. Киһи-хара буол

1) улаатан сит, улахан киһи буол. ♦ Стать (взрослым) человеком, повзрослеть. *Ийэлэрэ эрдэ өлөн — бэйэлэрэ бөрөһөн улааппыттара. Син, хата, киһи-хара буолдулар диш.* Н. Лугинов;

2) улаат, тыыннаах буол, тыыннаах хаал. ♦ Остаться в живых, выжить. *Ол эрээри, киһи-хара буолуох дьолбор, эмчит кыһамньытынан, эмп-томп күүһүнэн сыһыа үтүөрэн барбытым.* «ХС»;

3) үлэһит, үчүгэй киһи буол. ♦ Выйти в люди. *Дьэ билигин Максим, дьон этэригэр дылы, киһи-хара буолла.* Л. Попов;

4) кэргэннэн, ыал буол. ♦ Обзавестись семьей. *Кырдыаҕастар бу Байбал баҕайы киһи-хара буолан буруо таһааран олордоҕо диэхтэрэ.* Күндэ.

62. <Киэн> көхсө кыараата

1) кытаанах суолга түбэһэн ыксаата; тугу гыныан билбэт гына ыгылыйда. ♦ Ему стало тяжело, трудно; он оторопел, не зная что

делать. *Болугур офонньор ааспыт ыар олобун санаан, — кэргэнин аһыйбыт аһыытын өйдөөн көхсө кыараан олороро.* Н. Якутскай;

2) туох эмэ буоларын эбэтэр ким эрэ кэлэрин кэтэһэ сатаан кыйахан, кыыһыр. ♦ Терпение его лопнуло; вот-вот выйдет из себя. *Кинээс күүтэн, көхсө кыараабыт этэ. Тугу да сангарбатаҕа, бүтэйдии түтүр-татыр туттара.* «ХС».

63. Көбүс түс

1) туохтан эмэ санаарҕаа, мунчаар, хомой; туохтан эмэ астыныма, дуохуйума. ♦ Огорчаться, разочаровываться, расстраиваться *из-за чего-л.* *Киниттэн бэрт кытаанах тыллаах суругу туппута. Оннук суругу күүптэтэбэ, улаханник хомойон, көбүс түһэн сылдьар.* А. Сыромятникова;

2) быһаҕас түс, ситэтэ суох буол; уруккутааҕар мөлтөө. ♦ Убавляться; ухудшаться, слабеть, затухать. *Утуйар уум уу буолбата, аһыыр аһым ас буолбата. Доруобуя төһө-хачча көбүс түспүтүн этиллибэт даҕаны.* Н. Заболоцкай.

64. Көмүс <ньээкэ> уйа фольк.

1) ким эмэ төрөөбүт-үөскээбит дьиэтэ. ♦ Родной дом, родной очаг, колыбель (*любимый эпитет в устном народном творчестве*). *Бу дыбарыас мин дьоллоох көмүс ньээкэ уйам этэ.* П. Ойуунускай;

2) көтөр-сүүрэр түөлбэлээн олохсуйар, ууһуур-үөскүүр сирэ. ♦ Любимое место скопления птиц, животных, где они размножаются. *Илин, арҕаа бастарыгар икки күүлээх, ортотугар көтөр-сүүрэр көмүс уйата буолбут Тиит Арыылаах.* И. Данилов.

65. Көрөн туруо суоҕа кэпс.

1) кыһаллыбакка, тугу да гыммакка буолуо суоҕа (*көмөлөспүтүнэн, үлэлэспитинэн барыаҕа*). ♦ Он не будет бездействовать, сидеть сложа руки, стоять не будет (*обязательно придет на помощь*). *Манна көрөн турар киһи суох буолар, ол кэлэктиип бииргэ сомоболоһуутугар көмөлөөх.* П. Аввакумов;

2) толлуу, куттанья суоҕа. ♦ Он не будет робеть перед кем-чем-л., он не испугается (*обязательно совершит задуманное*). *Уута тымныы диэн көрөн туруом суоҕа.* «ХС».

66. Көхсүгүн көрдөр кэпс.

1) кыыһыран эбэтэр туоххуттан эмэ көнөнөн кэннигинэн буол, түннэри хайыс. ♦ Отвернуться от кого-л., показать спину, не желая

объясняться, разговаривать и т.п. *Бар, тамыйахтары тардыс!* — *Сүөкүлэ кыһыырбыт курдук көхсүн көрдөрөн кэбиспитэ.* В. Гаврильева;

2) куот, тэскилээн баран хаал. ♦ Бежать, отступать; показывать спину. *Кэлбиппит, көхсүлэрин көрдөрбүттэрэ ырааппыт этэ. Байбал Сүөдэрэбис хара балыырга түбэспит ыар күммэр көхсүн көрдөрдө.* НС ОК.

67. Көхсүн иһигэр

1) бүтэйдии кининэйэн, иһиллэр иһиллибэттик (*сангар*). ♦ Про себя, себе под нос (*говорить, бормотать*). *Аны Хобороос доргуччу сангарара хаалбыт, көхсүн иһигэр эгсэр.* А. Сыромятникова;

2) саната суох, таһыгар таһаарбакка, туора киһи көрүүтүгэр биллэрбэккэ. ♦ Про себя (*смеяться, злиться*). *Көхсүн иһигэр абаланар.* ПЭК СЯЯ.

68. Куду ас

1) киһиэхэ тугу эмэ саната-инэтэ суох, кистии-саба биэр. ♦ Подсунуть кому-л. что-л. (*быстрым движением*), тайком, скрытно, незаметно. *Обонньор киниэхэ кэһишлэнэн кэлбит улахан балыгын куду анньар.* И. Данилов;

2) түргэн хамсаныынан бэйэбиттэн тэйтэ сыбарыт. ♦ Сдвинуть, отодвинуть (*быстрым движением* *Ньургун — тимир оһоһор маһын тобоһун хаалаан биэрээт, чаанньыгын үөс диэки куду аста.* «ЭК»).

69. Куду харбаа

1) тугу да ордорбокко, хаалларбакка ыл, былдьаан ыл. ♦ Забирать, отнимать, отбирать *что-л. у кого-л.* без остатка. *Баайдар элбэх сирин куду харбыыллар, — оттон дьадангылар үктэнэр да сирдэрэ суох.* АЕВ ОД;

2) тугу эмэ түргэн хамсаныынан, биллибэттинэн тутан ыл. ♦ Схватить, подхватить *что-л.* незаметно, быстрым движением. *Хотой — Куба кыылбар куугунаан түстэ, Кучугуруу-кучугуруу куду харбаата.* Ньургун Боотур.

70. Кулгаах-харах бүөлэммит

1) кулгаабынан истибэт, харабынан көрбөт (*кырдьан, ыалдьан-буорайан*). ♦ Плохо видеть и слышать (*от дряхлости, болезни*). *Эһэм обонньор кулгаах-харах бүөлэммит кинитэ;*

2) болжомтото суох, үчүгэи да таба көрбөт-билбэт. ♦ Не заме-

чаюший яркое, прекрасное, совершенно невнимательный. *Хайдах кини маннык үчүгэй кыыс баарын өйдөөн көрбөтөбө эбитэй? Дьэ кулгаах-харах бүөлэммит кинитэ эбит.* Н. Лугинов.

71. Курум холку кэпс.

1) ыксаабат, ыгылыйбат, олус холку. ♦ Совершенно спокоен. *Барыта үчүгэйдик, айдаана суох ааһыа диэн курум холку.* НАГ ЯРФС I;

2) миэхэ сыһыана суох диэн олох кыһаммат. ♦ соотв. моя хата с краю. *Хайалара да кыайдын — мин курум холку.* НАГ ЯРФС.

72. Күрэс (күрэх) былдыас

1) күүскүнэн, быһыйгынан, о.д.а. күрэхтэс, холос, куоталас. ♦ Состязаться, померяться силой в борьбе, в беге и т. п. [*Боксердар*] кэлин уһугар күүстээхтэртэн күүстээхтэр хааланнар күрэс былдыастылар. Н. Лугинов;

2) көр бэрт былдыас. *Күн сириҥ күүстээҕин кытта Күрэс былдыаһар одун санаабын, Мөккүөр бөбүбүн мөлтөппөппүн, Мөккүөр бөбөнү төннөрбөппүн!* П. Ойуунускай.

73. Кыл бычык тыын

1) тыынын кылгаан, бөтүөхтээн арыычча тыын (улаханлык ыалдыбыт эбэтэр өлөөрү сытар киһи тыына кылгаабытын этэллэр). ♦ Дышать тяжело, с трудом, едва дышать (о тяжело больном или находящемся при смерти человеке). *Озонньор уһугулаан, кыл бычык тыынар буолбут;*

2) сылайан эбэтэр түргэнник хааман нэһиилэ тыыннын ыл, абылаа. ♦ Дышать с трудом, запыхаться. *Сибилегин манна кыл бычык тыынан киирэн тахсыбыта.*

74. Кылгас күн биэстэ, уһун күн уонна

1) олус аһыйахтык, дэн кэриэтэ (сангарар — аһыйах сангалаах киһи туһунан). ♦ Очень редко (говорить — о молчаливом, неразговорчивом человеке). *Бу сырыыга кини тыла-өһө сытыырхайбытын, чобуорхайбытын бэйэм да сөбөн кэбиспитим. Кини уруккута уһун күн уонна, кылгас күн биэстэ эрэ сангарар киһи этэ.* И. Никифоров;

2) олус элбэхтик, чаастатык (аһыйахтык буолуохтаабын оннугар). ♦ Слишком часто, помногу раз (а надо было реже). *Тиргэлэрин уһун күн уонна, кылгас күн биэстэ кэрийэллэрин, Дьахтар Алааһын тыымпытын кустарга илэннээбэттэрин бэйэлэрин буруйдарынан аахпат этилэр.* А. Неустроева.

75. Кытары кырдысыпытым

1) өр кэмнэ (*кырдыаахха диэри*) бииргэ олорбут (*хол., кэргэнэ, доборо*). ♦ Тот, с которым вместе состарился (*о супруге или друге*). *Өксүүм, кытары кырдысыпытым, быһа гынаахтаабат буоллаба*. П. Тобуруокап;

2) сааһын тухары инэриммит, үгэс онгостубут дьарыга, үгэһэ. ♦ Привычка, навыки, приобретенные с годами. *Буллун-алтын, кытары кырдысыпыттын, хаалларар күн дьэ тирээн кэллэбэ. Кымаахтаан имнэнэр кыыбаба Кытары кырдысыпыт диэбиттэр: Үс сиргэ элимиэн төлүүргэ Үнсээнэр уурдарбыт эбиттэр*. П. Тобуруокап.

76. Кыырт буол

1) букатын үтүөрэн хаал. ♦ Выздороветь, поправиться окончательно. *Дуораан отоһут хааннаан барыабыттан ыла эмээхсин кыырт буолан хаалла. Болот Боотур. Аһам оһонньор — улаханнык ыалдьар этэ. Билигин үтүөрэн кыырт буолбут*. «ББ»;

2) сэниэлэнэн, чэбдигирэн кэл; чэпчии, сэргэхсийэ түс. ♦ Набраться сил, чувствовать себя бодро, взбодриться. *Үлэ ыараханын, тымныы кытаанабын, куйааска буһууну — барытын амсайдым ини оһолоор! Ол барыта утарынан ааста да, эмиэ кыырт буолан — барабын*. Н. Лугинов. *Сарсыарда Иван Петрович этэ эбии көһүйэн турбута, оттон Чизэнэ букатын кыырт буолан уһуктубута*. И. Данилов.

77. Кэмнээх буолуо дуо

1) ама дуо, оннук бөбө буоллаба диэн суолталаах улгумнук сөбүлэниини көрдөрөр этии. ♦ Выражает само собой разумеющийся утвердительный ответ: как же, ну конечно. *Эн кырдык этэр буолаххына мин барсарым кэмнээх буолуо дуо*. Н. Неустроев. *Хотор даҕаны, хотторор даҕаны кэмнээх буолуо дуо?* И. Федосеев. *Бачча улахан кэлэктиипкэ — биирдишлээн түктэри быһыылар тахсыталаыыллара кэмнээх буолуо дуо?* В. Яковлев;

2) элбэх, киһи ааҕан сиппэт. ♦ Очень много, безмерно, безгранично. *Сиирим кэмнээх буолуо дуо? Дьэ эрэ, хата, үчүгэй аҕайдык бөдөн собоһуттан буһаран көр*. Н. Неустроев. *Эһэ туһунан суруллубута, кырдык да, кэмнээх буолуо дуо?* Н. Заболоцкай. *Кэмнээх буолуо дуо, сэгээр, Кэрэни кэрэхсээһин!* Баал Хабырыыс.

78. Кэмэ суох (биллибэт)

1) олус элбэх, аата-ахсаана суох. ♦ Очень много, бесчисленное

множество. Кэмэ суох Кинигэни ааѳан Аччыгый үөрэѳин сайынарда, Соѳуруунгу-хотугу солуну сураста. А. Соѳронов. Халлаан кэмэ суох сулустарынан чуобурданан көстөр. Эрилик Эристиин. Бам бырдабын курдук кэмэ суох кымырдаѳастар кыйманнаһа түспүттэрэ. И. Федосеев;

2) олус, наһаа, мунура суох. ♦ Очень, безмерно, беспредельно, безгранично. Түбүк-табык Түбүлүү түстэ, Кэли-барыы Кэмэ суох элбээтэ. П. Ойуунускай. [Борохуот аал] Кизэбэ биллибэт кизэн Кизелтин иһигэр Кэмэ суох элбэх Киһини киллэриннэ. Өксөкүлээх Өлөксөй. Үчүгэй хоһоонтон кэмэ суох өрүкүйэн үөрэбин. «ХС».

79. Кэп туон

1) эргэр. муннун-соргун, кыһалѳабын кутуран эт, сулан (ойуун туһунан). ♦ Вещать, причитать о своих мучениях, страданиях, нуждах; каяться в чем-л. (о шамане). Ойуун отуутун иннигэр, хара аас тэллэххэ аҥаар атабынан илин диэки тобуктаан, дүнгүрүн тайанан туран, кэп туонар. П. Ойуунускай. Кыһыл Ойуун кэп туонар эбэтэр түүлүн кэпсиир ыар ньансык тыллара дорѳооннуун туспалар, оттон кини Кутурѳан Куолуун кэлэр кэскил туһунан ыллыыр үөрүүлээх ырыата адьаһын атын. П. Ойуунускай. Ойуун да кутуран, кэп туонар Иччилээх тойугар киэрэрэ Оччоѳо «абааһы ыар тыынын Ол тааска ингэрдэ» — диһиллэрэ. С. Данилов;

2) кэмсинэн санар-ингэр, мунгатый. ♦ Раскаиваться в чем-л., сетовать, жаловаться на свою судьбу, участь. Өлөөрү сытар киһи тылын, кини кэп туонарын эт сүрэхтээх эрэ, кырдыга, тулуйуох буолбатах этэ. Н. Якутская. Ханна эрэ сир уһугар көскө баран ээр киһилии итиччэ дириҥник кэп туонара сүрүкэтин! Эрчимэн. Дьиктитэ диэн баар — атыттардыы кэп туона сылдыахтааѳар, хом даѳаны түспэппин. «ХС».

80. Кэп туонуу

1) эргэр. эрэйдэнэргин, муннун-соргун, кыһалѳабын кутуран этии, суланыы (ойуун туһунан). ♦ Горький шаманский напев, причитания о собственных страданиях, мучениях; покаяние в чем-л. [Кыһыл ойуун:] (кэп туонуута). Хааннаах далай ытыспынан Хара норуот харабын аһан, Көрбөт харабын көрдөрөн Көҥүлүн уотун уматыам дуо?! П. Ойуунускай. Мунгур уһугар тиийбит Куосча Ханидуо хабарѳатын мунунан хаһытыгар иһиллэр кэп туонуут-

тан ханник да бэйэлээх кытаанах санаалаах киһи сүрэбэ хайдыах айылааба. С. Курилов (тылб.);

2) кэмсинэн сангарыы, мунгатыйыы. ♦ Раскаивание в чем-л., сетование на свою судьбу. Нууччалыы романс — таптал үтүөтүн-мөкүтүн, аһыытын-ньулуунун барытын билбит, элбэхтэ албыннапыт-албыннаабыт киһи кэл туонуута. Софр. Данилов. Кини ити сангатыгар баар дуо кэл туонуу, Кырыыстаах дьылбаттан кэмсилээн? М. Ефимов. Эдэр поэттар бэйэлэрин айымньыларыгар үгүс санаарбабылы, кэл туонуу, була сатыы-сатыы муунтуйууну киллэрэллэрэ адьас табыллыбат. «ХС».

81. Кэриэс ас (аһылык)

1) киһи өлүөн иннинээҕи тиһэх аһа. ♦ Предсмертная пища. Тоойуом, дьэ бу кэннэ табах тардыбат, ас аһаабат киһи буоларым буолуо... Бу кэриэс тардыым, кэриэс аһылыгым. Н. Якутскай;

2) киһини көмүүгэ бырастыылаһар ас. ♦ Погребальная, номинальная, прощальная пища.

82. Кэтэбэ тулунна

1) (ким-эмэ) кэтэх, хос санаатын бырабан, көнө чиеһинэй, үтүө суолга киирдэ. ♦ Забросив свои хитрые расчеты, вступить на прямой, честный, открытый путь. Кириилэ кэтэх санаата, дьэ, тулунна. Кини курдук ким кэтэх санаатын тууран холкуоска киирэр баарый, илиигитин уунун! Онтон бэттэх актыыба суох дьонтон уһугуннахтарына, «О, Кириилэ кэтэбэ, дьэ, тулунна» диэн өс хоһооно буолта. Суорун Омоллоон;

2) киһи өлүөн, баһа быстыан курдук (алдьархайдаах, кутталлаах) буол. ♦ Быть в критическом положении. Киһиргээн кэтэх тулларын кэрэйбэт (өс ном.). Шарапов соһуйан кэтэбин эрэ туура түспэт. Н. Якутскай. Аркадий Яковлевич кини [Маратик] туһунан киһи кэтэбэ тулларын этэр ди. Дьулайбын. А. Сыромятникова.

83. Кэтэбэ (кэтэх) тыаһыыр

1) кэтэххэ охсуллар (мэник оҕо туһунан). ♦ Получать подзатыльники (о детях). Мэнигилээн кэтэхтэрэ тыаһыыр, муннулара туллар. Бэс Дьарааһын;

2) Айаас көлөттөн бырахтарар. ♦ Падать (сбрасываться) с необъезженной лошади. Халыан «атым» туора ойон, Хаста тыаһыыр кэтэбим? Болот Боотур.

84. Кэтэх өтгө

1) туох эмэ нөнүө өтгө, төттөрү өтгө. ♦ Обратная сторона чего-л. *Эдэрчи дьахтар тахсан, оһох кэтэбин диэки ааһан, сылабаарга уу кутан элэннээтэ.* Н. Габышев;

2) кистэлэнг, хос, тута биллибэт-көстүбэт өтгө. ♦ Скрытая сторона чего-л. *Кэтэх Кирилэ Натальялаах Мүчүгү холбооттуур идиэйэтэ, дьингэр, кэтэх өттүлээбэ.* Р. Баҕатаайыскай.

85. Мааһын тап кэпс.

1) кимниин эмэ үчүгэй сыһыаны олохтоо; сөбүлэт. ♦ Найти подход к кому-чему-л.; прийтись по вкусу, нраву. *Нуучча гынан баран, адьас уу саха киһи түбэстэ. Инньэ гынан дьиилээхтэр маастара табылынна. Барыны-бары сэнэргэстилэр.* Суорун Омоллоон. *Пуд Ильич дьону кытта сылдьан сэнэргэхэрин сөбүлүүр, онно кини үөрэр, онно кини мааһа табыллар.* Далан. *Өрүү киниргэтэ, хайгыы сырыттаха эрэ сатанар. Оччоҕо эрэ маастарын табадын, күндү киһи, мааны ыалдьыт буолабын, «атас» аатырабын.* И. Никифоров;

2) сатаа, нэмин бил. ♦ Знать толк в чем-л. *Бурдук үүнэршистин мааһын табар санга каадырдар үөскээн-тахсан иһиэ этилэр.* Күндэ. *Софронов бэйэтин геройдарын ханан баҕарар тус-туһунан мөссүөннүүрү мааһын табар үтүө худуохунньук, мындыр психолог. «ХС».*

86. Мун кыраай

1) саамай мунутуур, саамай ыраах (уһуга). ♦ Самый крайний, самый дальний, предельный (*последняя точка, у последней черты*). *Арай мин саныырбар, Аан дойду баранар мун кыраай уһуга — Алааһым түөрт өртө буоларын курдуга.* Эллэй;

2) туох баар кыабынан, күүһэ баарынан. ♦ Изо всей силы, что есть мочи; во весь опор (*бежать*). *Охоноос сүһүбэр турда да — Мун кыраай сүүрүүнэн ыстанна.* Эллэй.

87. Мүччү туттар

1) кимтэн эмэ тугун эмэтин нэһиилэ ыһыгыннар. ♦ Перехватить у кого-л. что-л. *Мань таһынан кинилэр сэрии сэбин, онтон-мантан буллахтарына, биштэр ньиэмэстэртэн мүччү туттардахтарына, ону тиксэрэ сатыыллара.* Суорун Омоллоон. *Одинцов мүччү туттаран ылбытыттан наһаа үөрэн «һуу» гынна.* «ХС»;

2) туохтан эмэ тугунан эмэ албаһыран куотун, булгуй. ♦ Прибегая

к хитрости, уклониться *от чего-л.*, избежать *чего-л.* «Муччу тутта-ран тийийэнг дуо, Соколов?» — *диэн ыйытар авторота хаманды-ра.* «ХС».

88. Нөнгүө түһэр

1) ымсытыгыгар, инсэтигэр наһаа түһэр, өрүскэлэхэр. ♦ Перестараться, перегнуть палку, удариться в крайность (*от жадности*). *Бу акаарын онно кишрэн күбүрүнээтэргэ бэрик биэрбит уонна нөнгүө түһэн:* «Нэһилиэк дьонугар түһэр түһээн олус кыра, эбэн биэриэх-хэ», — *диэн үтүөмсүйэ сатаабыт.* И. Никифоров;

2) тугу эмэ аһара барардыы онор. ♦ Впадать в крайность. *Киһи хайбаатабын аайы, нөнгүө түһэн иһэллэр.*

89. Ойбон күөл (көлүйэ)

1) көр күөл. *Анныллыбыт сэргэ мас Охтон-суулан түспэтин, Аллаһыылаах ойбон күөл, Уута уолан бүппэтин.* Күннүк Уурастыырап. *Бөһүөлэк анныгар бүөрдүү түһэ сытар быыкаа үһун синныгэс ойбон күөлэ мууһун үрдүнэн барбах эрэ ньалбарыйбыт этэ.* Н. Заболоцкай;

2) ойбонно маарынныыр төгүрүк күөл. ♦ Маленькое круглое озеро. *Ойбон көлүйэбэ хомус быыһынан үөмэн киирбитим.* М. Тимофеев-Терешкин.

90. Оройунан (төбөтүнэн) көрбүт

1) үүнэ-тэһиинэ суох мэник, дьээбэлээх мэник (*оҕо туһунан*). ♦ Необузданный, озорной, носящийся сломя голову; неудержимый баловень, отчаянный шалун (*о детях*). — *Бу уол оройунан көрөн, киһи хаһыатын истибэт буолбут ээ...* «ХС»;

2) харса суох сырыылаах, кэлбит-барбыт, киирбит-тахсыбыт киһи. ♦ Шустрый; бедовый, боевой. *Былыр мин, оройбунаҥ көрө сылдьарым саҕана, арыгынан утахтанан, хаартынан харахтанан сииккэ сизлбит, хаарга хаампыт бэйэм.* Н. Туобулаахап. — *Айанныттары хамандыырга таһаарар үһүгүт, — диэн биһир төбөтүнэн көрбүт уолан өрөнкөстөөн киирбитэ.* Н. Босиков.

91. Орук оҕото

1) *итэҕ.* оруктан түспүт үөнү сизн дьахтар оҕолонуон сөп диэн саха итэҕэлигэр олоҕурбут үгэс (*оннук төрөөбүт диһир оҕолорун орук оҕото диһллэр*). ♦ По якутскому поверью, дитя, рожденное от женщины, проглотившей насекомое, упавшее с особо густого пучка ветвей

дерева. *Оттон умса-төннө түстэхлинэ, [обум] Күрүг маһын курдук Кубарыйа кууран баран, Ортотунан булгу ыстанан, Орук оботун курдук Симэһиннээх хаанынан Сиккирээчи ытыаба. П. Ойуунускай. Өссө сахаларга орук обото диэн баар. «ХС»;*

2) көсп. мөлтөх доруобуйалаах оҕо. ♦ Хилый ребёнок. Орук обото эрэйдээх.

92. Остуолла тарт

1) бырааһыннык, күндү-мааны остуолун бэлэмнээ, күндүлээ. ♦ Накрывать на стол, угощать. *Киэһэ дьылээхтэр, остуол тардан, хоноһолорун күндүлүүлэр-маанылыылар. Н. Якутская. Уобаластар, аэропортар салайааччылары биһигини остуол тардан, айах тутан көрсөллөр. «ХС»;*

2) остуолга иһити, аһы бэлэмнээ. ♦ Расставить блюда на столе.

93. Өй ук

1) туохха эмэ үөрэт, тугу эмэ быһааран биэр. ♦ Надоумить кого-либо в чем-либо. *Мин кинилэргэ ороосоппун, эдэр дьон билээлэринэн олордуннар, аны кэлэн биһиги өй угар үһүбүөт. Н. Лугинов. Мунгура суох кыахтаах тангара тоҕо эрэ Курилга өй укпатах, салгыы тугу гыныахтаабын этэн биэрбэтэх. С. Курилов (тылб.);*

2) тугу эмэ өйдөт. ♦ Напоминать о чем-л. *Суумкабын төрүт да умнан барыахпын, хата уолум өй уган абыраата. НАГ ЯРФС.*

94. Өйгүн сүүтэр

1) ким эмэ сабыдыалыгар оуустар, кини санаатынан бар (хол., албыннатан). ♦ Оказаться под влиянием кого-л., подчиниться его воле и желаниям (обманным путём). *Абам-сүптүм эбит!!! Өлөр быатыгар, Өйбүн бу ааргыга сүүтэрэн, Суорума соруктаммыт Сорум эбит. П. Ойуунускай. *Абааһы кыһа аптаах диэбиккэ дылы, бэрт добор, эн киниэхэ да өйгүн сүүтэрбитин баар. Эрилик Эристиин;**

2) туох эмэ буортулаабынан, омсолобуунан үлүһүй. ♦ Увлечься чем-л. дурным, предосудительным. *Тугу да гыныан булумуна, өйүн арыгыга сүүтэрэн сылдыар эрэйдээх диэн аһынахтара суоҕа. А. Софронов. Уста Уйбаан ускул-тэскил сылдыар эдэр кулан сааһыгар, көмүс соноругар өйүн сүүтэрэн, киһи олоҕо уһуга суох курдук саныра. «ХС».*

95. Өйгүн-төйгүн (өйгүн) бул (булун)

1) уоскуй, айманыма, ыксаама, тугу гынардын бастаан толкуйдаан

көр. ♦ Успокоиться, собраться с мыслями, сосредоточиться. *Сөдүөт дьэ «һуу» гынан, сынньанан, өйүн-төйүн булунан, дыксинэн барда.* «ХС»;

2) мэниктик, акаарытык, чэпчэкиitik быһыыланаргын уурат, тохот. ♦ Образумиться, опомниться, остепениться. *Онон эһиги өйгүтүн-төйгүтүн булунун, сайынны күөхтэн матыман.* Д. Очинский.

96. Өйгүн-төйгүн бул (булун)

1) туох баар өйгүн түмэн болҕой, өйгүн түмүн. ♦ Сосредоточиться, собраться с мыслями. *Микиитэ өйүн-төйүн булунаары, ордук кыһанан кырыбайканы одуулаһа турбахтаата.* Амма Аччыгыя. *Бэйи, тукаам, өйбүн-төйбүн буллар.* Болот Боотур;

2) дыһуннан, түспэтиг. ♦ Остепениться, образумиться. *Ньукулай кэргэн ылан дьэ өйүн-төйүн булунна. Онон эһиги өйгүтүн-төйгүтүн булунун, сайынны күөхтэн матыман.* Д. Очинский. *Итинтэн сылтаан сорохтор миигин өйбүн-төйбүн булунарбар, бэйэм дылуһуубун мөлтөтөрбөр уонна сыһыйарбар сүбэлээбиттэрэ.* «ХС».

97. Өйүкү-төйүкү буол

1) өйү сүтэрэ-сүтэрэ өйдөн. ♦ Временами терять сознание. *Бастаан аппаҕа саспытым, өйүкү-төйүкү буолтум.* М. Доҕордуурап. *Кини өйүкү-төйүкү буолар үлүгэрэ этэ.* «ХС». [Кини] *утуктуурун ааһан, хайыы-үйэҕэ өйүкү-төйүкү буолан барбыта.* УУУЛ;

2) олус кырдыан түөһэйэ быһыытый. ♦ Выживать из ума (от старости). *Өйүкү-төйүкү буолан эрэр оҕонньор. Өйүкү-төйүкү кырдыар эрэ мөккүөрүгэр, Өтөҕө аннынааҕы Өспүт үөн курдук, Үрүҥ күн аннын Үтүө-мөкү долгунун Өйдүөбэксэ өлүөхтээбэр Үөлэн даа Үйэбэр Үрүҥ күн сириҥ Үчүгэйин-куһаҕанын — Үлүмнэспэһтээн баран Үрүҥ күн сириттэн Үүрүллэ турбуһунт Үһүнэн үчүгэй.* Өксөкүлээх Өлөксөй.

98. Өйүн сүтэрэр

1) ыалдьан, атын да төрүүттэн туймаарар, тугу да билбэт буолар, унар. ♦ Потерять сознание. *Онтон өйүн сүтэрэн, Онон тута, охтон түһэн, Дьабадьыта күүгэн аллан, Налбыһахпыт уган хаалла.* Күннүк Уурастырап. *Хорсун пограничник ыараханлык бааһыран өйүн сүтэрэр.* Софр. Данилов;

2) уолуйа куттанан, айманан тугу гынарын өйдөөбөт. ♦ Лишиться рассудка от страха или волнения, не давать отчёта в своих поступках, совершать безрассудные действия. *Туохтан ити айылаах айманан өйбүн сүтэрбит бэйэм буолла.* НС ОК;

3) кими эмэ олус таптаа. ♦ Сходить с ума по ком-л. (из-за большой любви, привязанности к кому-л.). Уоллара кыыстанан өйүн сүтэрбит.

99. Өйүн туппунт

1) өй-санаа өтгүнэн сиппит. ♦ Созреть умственно, стать зрелым. Сааһын сиппит, өйүн туппунт киһи, бэйэтэ билиэ буоллаба;

2) дьэ өйдөммүт. ♦ Взяться за ум, набраться ума. Киһибит дьэ өйүн туппунт быһыылаах.

100. Өйүн-санаатын сүүй

1) кими эмэ бэйэн сабыдыалгар киллэр, бэйэн санаабынан барар онор (хол., албыннаан). ♦ Делать кого-л. зависимым, подчинять своей воле, влиянию (напр., путём обмана). Баайдар, үөрэхтээх буоланнар, биһигини, кыра-хара дьону, наһаа дэбигистик өйбүтүн-санаабытын сүүйэллэрэ. Н. Якутский. [Өрүүскэ:] Баайдар өйгүтүн-санаабытын олус сүүйбүттэр, тугу даа өйдүөххүт суох. Күндэ. Бу харанга норуоттар өйдөрүн-санааларын сүүйбүт итэбэл биир ынырык көстүүтүн туһунан этнографтар Г.В. Ксенофонтов, С.А. Токарев боччумнаах үлэлээхтэрэ биллэр. «ХС»;

2) кими эмэ тугунан эмэ бэйэбэр олус умсугутан эйигин эрэ өрө тутарын ситис. ♦ Свести с ума кого-л., привлекая его чем-л. Уол кыыһы өйүн-санаатын сүүйбүт.

101. Өлбөт мэнэ уута миф.

1) Олонхоҕо, остуоруйаҕа баар дыкти күүстээх эмтээх (өлбүтү тилиннэрэр) ураты убаҕас (уу). ♦ Живая вода. Өр буолбата, Өтөр гыммата, Өлбөт мэнэ уутун Өрө кылбатан таһаарда. П. Ойуунускай. Өлбөт мэнэ уутун аҕалларгын, оҕобун төннөрүөм этэ. Амма Аччыгыһа;

2) өлбөт мэнэ уутугар тэннэхэр суолталаах, абыраллаах туох эмэ. ♦ Что-л. по действию, свойству равный живой воде. Уут баар эбит икки атахтаахха өлбөт мэнэ уута, үрүгү илгэ, тыын уһатааччы, күүс эбээччи. П. Ойуунускай. Мумие киһини ыарыыттан барыытыттан өрүһүйэр өлбөт мэнэ уута буолбатах диэн бары ааптардар кичэллээхтик сэрэтэллэр. «Кыым».

102. Өрө бар (өрө бара тур)

1) буйары истибэккэ утарытын онор. ♦ Делать наперекор, несмотря на запреты. [Наһаар:] Киһи эппитин өрө бара турбуккун, хата,

бэйэбин... «ХС». Онуоха офонньор: «Сэбиэскэй былаас кыайтарбат, олохтоох былаас үөскээтэ», — дьэн мөккүһэ, өрө бара турбут. «ХС»;

2) аһара түс, эбии чингэтэн биэр. ♦ Лезть на рожон, наступать пуше прежнего. "Суруйдуун-суруйдун. Кытааттын!" — Дайыыла өрө барда. Софр. Данилов. «Тугуй ол бассабыык дьэн?» — мин сонурбаан өссө өрө барабын. «ХС».

103. Өрө көр

1) мэниктээ, улдьаар; солуута суох бэрдимсий. ♦ Баловаться, шалить, резвиться (букв. вверх смотреть). Дьэ өрө көрбүт оҕолор үтэһэлэрэ туолар, тыыннара тахсар дуу, суох дуу, ама кинилэр бэйэлээхтэри туох кыайар үһү! Суорун Омоллоон;

2) утарылас, мөккүс. ♦ Оказывать сопротивление; пререкаяться, спорить Дьэргэни биһи өрө көрдөрүөхпүт суоҕа. «ХС».

104. Өрө мынгаан олор

1) туох эмэ буоларын (буолуохтаабын) үһүннүк кэтэс (үгүс өттүгэр тугу да гыммакка олорон). ♦ Надеяться на кого-л., сидеть ожидая чего-л. от кого-л. (сидя без дела). Ити аата сааһым тухары офонньорбун өрө мынгаан олоруохтаах буоллабым дуу? «ХС»;

2) сөбүлээн, болҕомтолоохтук истэн олор. ♦ Сидеть, с вниманием и любовью взирая на кого-л. Устар ууну сомоҕолуур уран тыллаах араатары сөбүлээн өрө мынгаан олордо. «ХС».

105. Өрө сүк

1) элбэх буолан мустан тугу эмэ ыс-тох; алдьат. ♦ Разбрасывать, раскидывать что-л.; разрушать что-л., собравшись толпой. Кини — уолаттар, кыргызтар балаҕаннарын дуомун өрө сүгэн барыахха айылаах да буоллахтарына дьабырыяа түһэри билбэт. А. Сыромятникова. Ити сурахтан соһуйан сулбурута ойон турбут дьон чуут тордобу өрө сүгэн кэбиһэ сыстылар. С. Курилов (тылб.);

2) тугу эмэ тыаһынан, сурабынан толор, бүтүннүүтүн сабардаа. ♦ Наполнять что-л. шумом, слухами. Арба биһиги солооһуммут оройуону өрө сүгэн үллэннэтэн эрэр быһыылаах. М. Доҕордуурап. Сүгэ тыаһа лабыргыыра, аар харыйа барчаланан түһэрэ иһийэн турбут ойууру өрө сүгэр. С. Федотов.

106. Өрө гарт

1) дьиз иһин хомуй, бэрээдэктээ. ♦ Привести в порядок, прибрать

(комнату, квартиру). *Хоһу өрө тарт.* [Дьяакып:] *Ол тобо кэллэбэй? Бл, хотуой, ити олох мастары энгннэри өрө тарт.* А. Софронов;

2) кэпс. Өрө көтөбөн, чэпчэкирик сыаналаа (хол., үөрэххэ киирээччини), өйөөн-убаан сыһыаннас. ♦ Вытянуть кого-л., сделав послабление (напр., на экзамене), относиться весьма доброжелательно. *Былыр хаартынан итиллибит Арамаан Бухатыырап диэн батараак уолу бырабылыанньа итэр-үөрэтэр быһыынан, куруук өрө тарда сылдыбыта.* Бэс Дьарааһын.

107. Өрө тур

1) баар былааһы утары сэптээх-сэбиргэллээх охсуһууга тур. ♦ Восстать против власти с оружием в руках. *Былаас өрө турбут норуот илиитигэр киирдэ.* Амма Аччыгыһа. *Дьон үтүөлэрэ, бэртэрэ бассабыыктары өрө турбуттар үһү.* Р. Кулаковской;

2) кими-тугу эрэ утары биир санаанан, кэлимник охсус. ♦ Наступать единым фронтом против кого-что-л. *Биһиги манна кинээһи утары өрө туруобун.* Амма Аччыгыһа. «*Курааны үүннүүргэ-тэһиннииргэ барыбыт биир өйүнэн-санаанан өрө турдахпытына сатанар*», — *диэтэ Павел Попов.* М. Доҕордуурап.

108. Өрө туһун

1) тугу эмэ кытта уһундук бодьуустас. ♦ Долго возиться с кем-чем-л. *Итинник ситимэ суох, түһ-танг санааны кытары өрө тустата олорто Байбал.* НС ОК. *Бука, кырдьыгынан билинэргэ дуу, билиммэккэ дуу диэн санаалары кытта өрө туста, туруулаһа сатыы олортобо.* «ХС»;

2) тула холоруктаа, биир сиргэ таба турума (хол., баайыллан турар аты этэргэ). ♦ Биться, метаться, вести себя беспокойно (напр., о привязанной к коновязи лошади). *Үрүһ көмүс ыһгыырдаах Үүт манган ат сылгы Үөнэс тиити кытары Өрө туста хаалбыта.* Күннүк Уурастыырап. *Оннук өрө туста турар сүһүлэри ыталыыр, эмиэ, биир суол сатабылы эрэйэр буолар эбит.* НС ОК.

109. Өрө тыһын

1) ыксаан айманан баран уоскуй, холкутуй. ♦ Успокоиться, придти в себя, отдышаться, вздохнуть с облегчением (напр., после потрясения, испуга). *Эһэ иккистээн ыты экирэтэ барбытыгар Бүөтүр дьэтин иһигэр тимис гынан хаалла.* Дьэ *өрө тыһынна.* Р. Кулаков-

скай. *Улахан сүгэлэри санниттан түһэрбиттии, дьон өрө тыым-мыттара.* Н. Заболоцкай;

2) тугу-кими эмэ (хол., өрдөөбүтэ аасныты) өйдөөн, ахтан санааржаа, мунчаар. ♦ Вздохать, грустить вспоминая о чем-л. давно минувшем, былом. *Хайа эрэ хатын төрдүгэр кинигэ ааба олороро буолуо дуо, эбэтэр тэһийбэтэхтии өрө тыына түннүккэ турара буолуо дуу?* Т. Сметанин;

3) тугу эмэ кыайыах-хотуох буолан чабылан, кыһыл тылгынан кынаттан. ♦ Хвастать, бахваляться тем, что ты раньше всех добьешься, достигнешь цели. *Ким-хайа иннинэ эн өлөрүүх-өһөрүүх буолан өрө тыыммытын, чабыламмытын бэрт этэ дии.* Р. Кулаковскай.

110. Саба баттаа

1) көнүлү көрдөрүмэ, көнүлүн быс; күүһүлээ. ♦ Подавлять, ущемлять чью-л. свободу, насильно заставлять кого-л. делать что-л., принуждать; угнетать. *Кыыс аймаҕы кыайа түппүт, Дьахтар аймаҕы саба баттаабыт Бэтэрээнни бэлэс, Ааратаангы аях, Сотору сокуомсук.* С. Зверев. *Маннааҕы кыыс — Кэлэбэйгэ тэнэ суох үчүгэй оҕо. Киниэхэ эргэ тахсыан баҕарбат, ол үрдүнэн аҕата, ийэтэ саба баттаан бу саас илии охсуһуннарбыт сурахтаахтара.* Н. Заболоцкай;

2) кэпс. тугу эмэ хааччахтаһан, онгорор кыах бизиримэ, бопсус. ♦ Не давать возможности кому-л. осуществить что-л., препятствовать чему-л. *Ити оҕон тыаҕа тахсан үлэлиир баҕа санаатын саба баттыырын туораттан истэргэ сүрдээх олуона баҕайы.* С. Ефремов. *Эн бандьыттарга холбоһо сылдыбытын сир анныгар баар, ону көбүтэ сатааччылар бааллар. Ону мин саба баттаан сылдыабын.* Күндэ;

3) туохтан эмэ атын дьон туһаналларын көнүллээбэккэ бэйэн эрэ туһанаргар тутун, дьонтон көнөө. ♦ Пользоваться чем-л. единолично. *Арыылаах курдук үчүгэй алаастааххын, бүтүннүү бэйэбит саба баттаан сиигит.* МНН.

111. Саба (хам) баттаа

1) ким-туох эмэ үүнэн-сайдан, күөдүйэн тахсарыгар кыах бизиримэ. ♦ Не давать кому-чему-л. возможности дальше расти, развиваться. [Ойуурап:] *Ити оҕон тыаҕа тахсан үлэлиир баҕа санаатын саба баттыырын туораттан истэргэ сүрдээх олуона баҕайы.* С. Ефремов;

2) кимиэхэ да тугу да бэрсибэккэ бэйэн эрэ туһан. ♦ Пользоваться

чем-л. единолично, получать нужное только для своей надобности. *Арыылаах курдук үчүгэй алаастааххын, бүтүннүү бэйэбит саба баттаан сиигит.* МНН.

112. Саба көт кэпс.

1) түргэнник үгүһү онор, элбэх үлэни-хамнаһы бүтэр-оһор. ♦ За короткое время успеть завершить многое. *Барытын биир күн хайдах саба көтүөхлүнүүй?*;

2) эмискэ ыга ыл, ыга куус (туох эмэ санааны этэргэ). ♦ Вдруг охватить, объять кого-л. (о мыслях, чувстве). *Күнүскү иэдээнин туһунан өйдөбүл эмискэ саба көтөн киридэ.* Н. Лугинов.

113. Санаабын уур

1) үчүгэйдик кыһанан, сорунап онор. ♦ Прилагать старания к чему-л., вкладывать душу во что-л. *Санитарнай-чэбдигирдэр үлэ көннөрүллэрэ — адьас кыяллар суол. Бу дьыалаба санэпидстанция үлэһиттэрэ, — санааларын ууруохтарын эрэ наада.* «Кыым»;

2) туохха эмэ кими-тугу эмэ сөбүлүү санаа. ♦ Иметь расположение к кому-чему-л., питать симпатии к кому-л. *Бибилэтиэкэр Даша кыыска — санаабын уурарым.* Н. Габышев. *Эйиэхэ санаабытын ууран сылдьабыт, биэтэмэс алдьаныытыгар дьокутаат талыахпыт диибит.* «ХС»;

3) киһини суох гынарга эбэтэр сэттээби-сэмэлээби онорорго сорун. ♦ Иметь худое намерение, против кого-чего-л. *Эмиэ Паайпаткаба санаабытын уурдугут дуо? С. Курилов (тылб.). Киниэхэ [Халаҥаатта күөлү көһөрөргө] санааны уурап сэттээх-сэмэлээх буолаарай?* Болот Боотур.

114. Саппай уобус (хабыс, үктэс)

1) инники аты тумсугунан саппайыгар тийэр курдук ситэн ис (аты этэргэ). ♦ Поспевать за предыдущей лошадей, доставая носом верхней части хвоста (о лошади на скачке);

2) ким-туох эмэ кэнниттэн хаалсыма, тэннэ кэриэтэ сырыт. ♦ Не отставать от кого-чего-л., наступать на пятки кому-л. *Мин кэннибиттэн оҕолор саппай уопсубуттара.* Далан. *Сеня Боряба оччо кыайтарбат, кинини кытта саппай уопсар охсооччулар ахсааннарыгар табыста.* Н. Босиков. *Ньиргиздээх «Ураа!» хаһыы сатараата: пехота барахсан, таанкалары кытта саппай үктэхэн, иннин диэки үөмэхтэтэ.* Н. Кондаков.

115. Сата баһын тарт

1) тугунан эмэ улахан иирээн, айдаан тахсарыгар сылтах буол.
♦ *Стать поводом к раздору, скандалу. Сангардаххына сата баһын тардыан турар.* Болот Боотур;

2) улахан айдааны тарт, иирээни таһаар. ♦ *Поднимать большой шум, сеять раздор, устраивать скандал. Сатаабат сата баһын тардар (өс хох.). — Оо, абаккам... ол хара түүлээх субайы тиэрэ биэрбит киһи, баччатаабы киһиэхэ ас да бөбө буолуох этэ... — Кэбиһий, добоор, сата баһын тартабын дьэ ол ди.* «ХС».

116. Сатаан санаама

1) туох эмэ, ким эмэ кыабар хайдах да кыаллыбат курдук өйдөө.
♦ *Не видеть никакой возможности для выполнения чего-л. кем-л. Баччалаах бабайыны хайдах гынан дьибэр тиэрдиктин сатаан санаабаттын;*

2) тугу эмэ олох түктэри, киһи өйүгэр баппат курдук санаа. ♦ *Воспринимать, представлять себе что-л. невероятным, уму непостижимым. Мин сатаан санаабаттын — тириэньэрдэр хайдах маннык үөрэбин кыайбат киһини итиччэ эппиэттээх түүлгэбэ илдьэ барбыттарын.* «ХС».

117. Силин (быһа) ыйыстар

1) аһыан наһаа бабарар, аска ымсырар, инсэрэр. ♦ *Сильно хотеть есть, глотать слюнки. Кыысчаан эниэтэ суохтук: «Аһым бараммыта икки хонно», — диэн хардарбыта, аһы тобо санатабын диэххэ айылаах силин быһа ыйыстыбыта. Ф. Софронов. Өлүөскэ ас сьта минньигэһинэн аңылыбытыгар, таныытын хамсатта уонна силин ыйыһынна. Эрилик Эристиин. Уһун Уйбаан инсэрбитин омуһугар күөмэйин кылк гыннаран силин ыйыһынна. «ХС»;*

2) туохха эмэ олус ымсырар, баҕатыгар, инсэтиэр. ♦ *Сильно хотеть, желать чего-л., зариться на что-л. Онуоха Сэмэнчик силин быһа ыйыстан баран, аат эрэ харата эттэ: «Маайаа, тобойуом, уураһаах эрэ». Н. Неустроев. Дьоппуон исписэлиитэрэ — Нерюнгри чохтоох разреһын көрдөхтөрүнэ сөбөн-махтайан тылларыттан маталлар, силлэрин быһа ыйысталлар. «ХС».*

118. Сир өппөт

1) ыраах сылдыбат эбэтэр уһун сири кыайан хоруппат. ♦ *Далеко не ходит, слабый ходок. Урукку өттүгэр оройуонум кишиниттэн*

хаһан да сир өтө илигим. Г. Колесов. *Аанһа утуйбакка, аһаабакка сэниэтэ да эстэн, соччолоох сир өһпөт гына олус бытааннык баран испитэ*. Д. Таас. *Ханна баран сир өтүөм баарай, дьиэбиттэн иһэбин*. Р. Кулаковской;

2) туох да улаханы, күттүүннээҕи ситиспэт, ырааппат, эбиллибэт. ♦ Многого не достигнет, не добьётся; далеко не пойдёт, остановится на достигнутом. *Булчуттар сигилибит Таас үйэ дьонноруттан Сир өтө илик эбит*. И. Гоголев. [*Даача туттааччы*] *Килэрийдэ-молоруйда, Үлэлиир-үлэлиир, сир өһпөт*. С. Тимофеев. *Уоруйах киһи сир өһпөт, байбат диэн баар*. «ХС».

119. Сир суох кэпс.

1) табыгаһа суох, сөбө суох, олуона. ♦ Не соответствует обстановке, неуместно, не к месту. *Кыыс сирэйэ итий, сүрүбэ мөбүл гына түспүтэ да, akkaастаных сир суох буолта*. Суорун Омоллоон;

2) Туох да төрүөтэ, биричиинэтэ суох (*хол., тугу эмэ гынарга, хайдах эмэ буолар*). ♦ Нет основания, нет повода для чего-л. «*Хайдах атаҕастаныамый! Атаҕастанарга сир суох*», — *диэбит барыллыа*. Саха фольк.

120. Сиргэ-буорга тэбис

1) киргит, хараарт. ♦ Опозорить, запятнать чем-н. *Таптал тыһыс андаҕарын Сиргэ-буорга тэпсимэн*. С. Данилов. *Ыларов бу суругун оройуон салайар үлэһиттэрин, биһиги балыһабыт кэлэктиибин холуннарар, кинилэр үтүө ааттарын сиргэ-буорга тэпсэр сыалынан бооччойбут*. Р. Баҕатаайыскай. *Кини, ыраас кыыс чиэһин, удаһыннаах санаалаахтар харысхала суох сиргэ-буорга тэпсибит-тэрэ*. «ХС»;

2) анаардастыы, самнарыылаахтык баттаа-үктээ, атаҕастаа. ♦ Всячески унижать, втоптывать кого-л. в грязь. *Дьорбуотоп кэнники да санаатын ыһыктыбатах. Төһө да сиргэ-буорга тэпсилиннэр*. Далан. *Сэриимсийбит самурайы Сиргэ-буорга тэпсиэхпит*. А. Абаҕыныскай. *Ити аата киһиэхэ холообокко, мэлдьи сиргэ-буорга тэпсэ сылдьар чиччик эбит*. «ХС».

121. Сирэйттэн көрөн кэпс.

1) киһититтэн көрөн (*тугу эмэ гын, оһор*). ♦ В зависимости от конкретного лица (*делать что-л. хуже или лучше*). *Съезд киһини*

сирэйиттэн көрбөккө, литературнай кириитикэни уонна бэйэни кириитикэлээһини киэнник тэнитэргэ эбээһинэстээбитэ. ССЛИО;

2) түгэнииттэн, быһыытыттан-майгытыттан көрөн, сыаналаан (тугу эмэ гын). ♦ На месте, на ходу, смотря по обстоятельствам, ориентируясь по обстановке (делать что-л.). Сирэйиттэн көрөн дакылааккын көннөрөөр.

122. Сирэй-харах кэтэтэр

1) туохха эрэ сөбүлэниэхчэ сөбүлэспэккэ, биэриэхчэ биэрбэккэ күүттэрэн эрэйдир. ♦ Заставляет упрашивать, ждатель благо-склонности; мучить, томить кого-л. своей нерешительностью. [Өлөксөөндөрө:] Хотуой, ол-бу буолан эрэйдээмэ, барар буоллаххына бар! Тоҕо сирэйгин-хараххын кэтэтэҕин? Н. Неустроев;

2) куруук сэрэнэ, куттана, бүөбэйдии сырыт (хол., ыарыһах кини, оҕо доруобуйатын туругуттан). ♦ Быть в постоянной тревоге, беспокоействе (напр., из-за состояния здоровья близкого человека). Мун сатаатар уолум Хабырыыс этэнгэ сылдьара баҕалаах. Аны кини сирэй-харах кэтэтэрэ итэҕэс эбит. НС ОК.

123. Сиэн түһэр

1) хотуулаах баҕайытык өтөрү-батыры, самнары эт. ♦ Повергнуть, сломить, сразить кого-л. (острым, сокрушительным словом). Аҕыйах тылынан биһирдэ күүйэ эппит эбэтэр сиэн түһэрбит буолааччы. В. Титов. Ама да мин буолтум иһин, итинник түөрэ этиллэн хаалар алыс да амырыын, алдьархай. Эн миигин букатын сиэн түһэрдин. П. Аввакумов;

2) улаханлык атахтаа, улахан харгыс буол (туох эмэ саамай мөлтөх, саамай аһаах өттө буолан). ♦ Подводить кого-л., будучи помехой, оказавшись слабым звеном в чём-л. Кинини айымньыларынын тылбаастара сиэн түһэрэллэр. Дьиннээх олох тыыннаах үөһүттэн ылыллыбыт норуот хоһоонноро кыайан бэриллэбэттэр. «ХС».

124. Соргу көтөбөр

1) айанныан иннинэ өрүтэ тэбиэлээн кыратык мөнөн ылар (ат туһунан). ♦ Показывать норов перед дальней дорогой (о лошади с седоком; букв. поднимает (предрекает) удачу);

2) эргэр. — былыргы боотурдар өрүтэ ыстанан тииккэ батыйа суолун хааллараллара. ♦ Подпрыгивая высоко вверх, оставлять пальмой отметину на дереве (обычай древних воинов перед отправлени-

ем на войну — знак удачи). Сэршигэ баралларыгар хололоһон, соргу көтөбөн диэн өрө ыстанан бараннар батыйаларынан тиити охсолоро үһү. Саха сэх. I.

125. Суола сойбут (тонмут)

1) суох буолбут, мэлийбит. ♦ *соотв.* и след простыл. *Көрбүтүм, хайыы-үйэ суоллара тонмут!* И. Данилов. *Бөлүүн дуу, билигин дуу ити уол ордук-хоһу сангарбыта буоллар, мин суолум сойбута ыраатыах эбит.* «ХС». *Мин таһырдыа ыстанан тахсыбытым да, уолаттар суоллара хайыы-үйэбэ сойбут этэ.* С. Сарыг-оол (тылб.);

2) өлбүт. ♦ Умер, скончался. *Аныаха дылы тыыннаах үһүө. Суола тонно ини.* А. Сыромятникова. *Танхай Баһылай иһигэр көөнньөрбүт өһүөнүн аны аһаҕастык этэн сааммыт, суола сойбут Сэмэнгэ сытыы быһабын кыыныттан таһааран кылбанната-кылбанната кыбдыгыграамахтабыт.* «ХС».

126. Сүннүүн булла

1) түспэтийдэ, дьоһуннанна. ♦ Остепениться, образумиться. *Уйбаанчык быйыл сүннүүн булбут, чынха атын киһи буолбут. Өрүүсэ Маратик туһунан саныы олорто. Кини, сүннүүн буллабына, барыларын да баһыйар киһи буолуоҕа.* А. Сыромятникова;

2) оннугар түстэ, олобун булла. ♦ Войти в колею, вернуться в привычное русло. *Билигин да олох дьынгнээх сүннүүн була илик, киһи сирдэргэ тахсар долгуйуулар ордук күүрдүллэн да иһиллиэхтэрин сөп. Амма Аччыгыйа. Күндэ айымньытын сыаналааһын билигин сөптөөх сүннүүн булла. Күндэ. Мин маньы бэрт былдьаһан, тыл сырыһыннараары суруйбатым, дьынг литература сүннүүн булуон баҕарбычча соботох бэйэм санаабын этэбин.* Эрилик Эристиин.

127. Сүһүөххэр тур

1) улаатан, үлэһит буолан, бэйэбин бэйэн ииттинэр киһи буол. ♦ Повзрослеть, стать независимым *от кого-л.*, полностью обеспечивать себя, встать на ноги. *Биһиги бары даҕаны хотуур, сүгэ уэун тунпунан сүһүөхүтүгэр турбут* дьон буолуохтаахпыт. С. Никифоров. *Кинилэр бары, сүһүөхтэригэр туран, Киһи-хара буолбуттар.* «ХС». *Баһылайга сүһүөбэр турарыгар* дьоно бары да бэркэ көмөлөспүттэрэ. «Кыым»;

2) ситэн-хотон, тэнийэн, кыабыран ис (тугу-эмэ этэргэ) ♦ Крепнуть, укрепляться, развиваться (о чём-л.) *Хоруу хаһан, хотон тутан,*

дьиэ-уот тэринэн холкуос сүһүөбэр туран барбыта. «ХС». Биһиги институт эдэр, сүһүөбэр тура сатыыр. Институт аатын да ылбыһыт баара-суоҕа үс сыл буолла. «КЫЫМ».

128. Сүрэ көппүт

1) олоххо тардыһар күүһэ өһүллүбүт, күүһэ-күдэбэ эстибит (*ыарыһах туһунан*). ♦ У него иссякли все жизненные силы и энергия (*о больном человеке*);

2) эргэр. Амтана суох буолбут, соппон буолбут (*абааһыны итэбэйэртэн ситимнээх: абааһы ас сүрүн — амтанын, тотоойу-тун көтүтэн ыллабына, ас амтана суох буолар диир былыргы саха. Ол иһин ас элбэбиттэн, үчүгэйттэн сөбөр-махтайар сатамат, абааһы истэн, сүрүн көтүтүө диэн буолара*). ♦ Утрачивать вкус, становиться непитательным, невкусным. По старинному якутскому поверью: злой дух (абаасы) может высосать животворящую силу пищи, из-за чего она станет непитательной. Нельзя вслух выражать восторг, изумление по поводу обилия и вкуса еды, так как абаасы услышит и заберёт себе всю живительность пищи. *Анаардас сангараргыттан арыы (эбэтэр ас) сүрэ көтөн хаалар*. ПЭК СЯЯ.

129. Сүрэбэ көбөр (өрүкүйэр)

1) сүрэбэ күүскэ тэбиэлээн ылар. ♦ *Соотв.* сердце волнуется. *Манньык бэйэлээх кэрэ кэмгэ ким хаана кэйбэт, ким сүрэбэ көппөт буолуой!* Суорун Омоллоон. *Ол туран соботохто, сүрэбэ өрүкүйэ түһүөр диэри, эмискэччи өйдүү түстэ бу бытархай быдьыгына суруктар угуйар уоттаах хоһооннорун.* Амма Аччыгыйа. *Петр ыксаабыта. Тобо эрэ сүрэбэ өрүкүйбүтэ, кулгааҕа итийбэхтээбитэ.* Н. Якутскай;

2) сүрэбэ эрийэр, хотуолатаары гынар. ♦ Испытывать тошноту. [*Силли*] *сүрэбэ өрүкүйбүтэ, мэйиитэ туймаарбыта.* Күннүк Уурастыырап. *Сытыйбыт өлүк сыта буруо, буорах сыттарын баһыйаллар. Кили сүрэбэ көбөр, мэйиитэ эргийэр дьаабыта.* И. Сосин.

130. Сүрэбэ хайдыбыт

1) урут эрдэ алдьархайга түбэһэн кэһэйэн, саллан хаалбыт. ♦ *Стать боязливым, пугливым вследствие ранее пережитого сильного страха (букв. сердце его расколосось).* [*Уол*] *Өлөксөй кинээс аатын даҕаны иһиттэбинэ куттанара, урут сүрэбэ хайдыбыта оччо.*

В. Протодияконов. *Төрүт эрдэ көрөн сүрэбэ хайдыбыт бостуук Миш-тэрэй өлүккэ чугаһы да соруммата*. Р. Кулаковской;

2) куттанан өлө сыспыт. ♦ Испугаться до смерти. «Бээх» диэт, хаартан хап-хара көтөн тахсыбытыгар уол сүрэбэ хайдан өлө сыста. Болот Боотур. *Бөлүүн уһугуннарбыттарыгар, сүрэбим хайдан өлө сыстым: мин дьонум унуохтарыгар тиийдэбэ диэтим ээ*. Амма Аччыгыһа.

131. Сүрэбэ чараас

1) наһаа аһыныгас, уйаҕас сүрэхтээх. ♦ Слишком сердобольный, жалостливый. *Кырдьан дуу, хайаан дуу, оҕо туһугар сүрэбим чараас. Хайдах да тулуйбаптын, оҕо көрдөһүүтүн толорор идэлээхпин*. С. Ефремов. *Дьахтар эр киһи буолбатах — Сүрэбэ чараас, уйаҕас, Тулуйа саатаатым, кыамматым, Дууһабын аһыахпын баҕардым*. П. Тобуруокап;

2) олус хоргус, куттаҕас. ♦ Пугливый, боязливый. *Кыра кыыс сүрэбэ чараас, хараҥа хоско кириэн да куттанар*.

132. Сүрэбэ ыалдьар

1) ким эмэ туһугар дууһатынан ыалдьар, ис сүрэбиттэн долгуйар ♦ Соотв. болеть душой за кого-л. *Унуох-тирии буоллугут диш. Эһигини көрө-көрө сүрэбим ыалдьар*. Софр. Данилов. «*Ийэ киһи сүрэбим ыалдьар, — диэтэ хаһаайка, — уолбут туһунан кыһаллыах эрэ. Хайа эрэ хараҥа буруйдаах уһун кутуругар сөрөнөөрөй?*». Р. Баҕатаайыскай. *Ол тыаҕа тахсан, көрүүтэ-истиитэ суох киһи буолуо дуо? Мин, ону саныы-саныы, сүрэбим ыалдьар*. С. Ефремов;

2) тугу эмэ оноруон, гыныан саллар, куттанар. ♦ Бояться что-л. предпринимать, делать. *Ынабы ыахтааҕар, ыы олорор киһини көрө иликпин. От оттуом дуу, мас кэрдием дуу. Саныы-саныы сүрэбим ыалдьар*. С. Ефремов.

133. Сүрэбэ ылар

1) сөбүлээн туран сиир. ♦ Есть с удовольствием (букв. сердце принимает). *Балыыһа аһылыгыттан оҕонньор соробун сүрэбэ ылар, соробун сиебэт;*

2) кими тугу эмэ сөбүлүүр, санаатынан-дууһатынан ылынар. ♦ Это ему по душе, по сердцу. *Кэлэр-барар, сүүрэр-көтөр үлэни кини сүрэбэ ылар*.

134. Сүрэххин баттат

1) сөрүүкэтэр утахта ис. ♦ Освежиться (выпив чего-л. холодного). *Тымныы үүт иһэн, сүрэбин баттатан абыранна;*

2) элбэх арыгыны иһэн эрэйдэн. ♦ Страдать от сильного похмелья. *Сарсыярда сүрэжин баттатан уһугунна.*

135. Сылаас хараххынан көр

1) кимиэхэ, туохха эмэ сымнаҕастык сыһыаннас, аһын. ♦ Относятся к кому-л., чему либо нежно, тепло, жалеть кого-либо. *Саҥа олох онгоһулар суолугар киирэн эрэбит, ол суолбут — холкуос. Ээ, оннук, — диэн сэнгээрэн сылаас хараҕынан көрө-көрө сэргиир Баһылайан.* Күндэ Ийэ барахсан минньигэстик утуйа сытар оҕотун диэки сылаас хараҕынан көрдө, сүрэжэ манньыйда. «ХС»;

2) бэрт буола сатаа. ♦ Заискивать, угодничать. *Сурутуу, биллэн турар, дуона суох кэлэр, дьэ оччоҕо бары миигин сылаас харахтарынан көрөллөр.* П. Аввакумов.

136. Сымыһаҕын быһа ытыран

1) сорунаҥ, эр санааны ылынан, тулууру киллэринэн. ♦ Стараясь изо всех сил, что есть силы (букв. прикусив нижнюю губу). *Уһум ибигирээн барбыта, ону көрдөрүмээри сымыһахпын быһа ытыраат киэр хайыспытым.* И. Гоголев. *Киһи сымыһаҕын быһа ытыран баран, ынчыктыы-ынчыктыы, икки атаҕын, ангаар илиитин соһон сыылбыта.* Суорун Омоллоон. *Бары сымыһахтарын быһа ытыран, тимир курдук тыйыһыран, саҥата суох олордулар.* Г. Нынныров;

2) тугу да ғынар кыаҕа суоҕуттан абаран, кыһыран. ♦ Раздражаясь, злясь на собственную беспомощность. *Мин тоҕо эрэ ытыах киһи буруйбун билинэн, сымыһахпын быһа ытырдым.* Н. Заболоцкая. *Хаайтаран, абаран, сымыһахпын быһа ытырбахтыыбын.* П. Аввакумов. *Кинээс, сымыһаҕын быһа ытыран, мэктиэтигэр хабырынан ылла.* В. Протоdjаконов.

137. Сынааҕа ыпсыбат

1) олус тонмут. ♦ Соотв. зуб на зуб не попадает. *Кыра уол тонгон сынааҕа ыпсыбат буолбут;*

2) туохтан эрэ үөрэ-көтө сылдыар. ♦ Пребывать в радостном настроении, улыбка не сходит с лица. *Сынааҕа ыпсыбат буола үөрдэ.*

138. Сынааҕа ытыстар

1) уһун кыһын устата эһэ аһаабакка сытар буолан, сынааҕын иниирдэрэ мастыйан, аһаҕын аанньа аппат буолан хаалар. Ону сынааҕа ытыстар дииллэр. ♦ Так говорят, когда за долгую зимнюю

спячку челюсти у медведя сцепляются так, что он не может раскрыть свою пасть (букв. челюсти сжимаются);

2) *көсп.* Сынааба ытыстыбыт эһэбэ дылы күлбэт-үөрбэт, сангарбат-инэрбэт мас сирэйдэн. ♦ Придать лицу холодное, непреклонное выражение. *Кыһыйбыт-аһыйбыт иһин тэннэһиэн дуо* — сынааххын быһа ытыстан олоробун. П. Ойуунускай. *Омук куонсуллара сынаахтара ытыстан, күлэри көрбөтөх, мичиги билбэтэх сирэйдээх-харахтаах дьон киирэннэр олохторугар олордулар.* «ХС».

139. Сынааххын хоннор

1) өр сангарбакка сылдьан баран сангар. ♦ Заговорить после продолжительного молчания. *Көр, биирдэ сынааххын хоннорордоох эбиккин ээ. Мин өссө букатын ньомуой уол олорор диэммин, арыый кымньыбынан таарыйталаан ыла сыстым эбээт!* Н. Заболоцкай;

2) өл хаба түс, аһы түс. ♦ Закусить, перекусить, подкрепить-ся. *Эһэ саас арбабыттан тахсаат, сынаабын хонуннаран баран, аан бастаан кымырдабаһынан, онтон кэлин барынан-бары, туюх түбэспитинэн аһылыктанар.* ПАК АаТХ.

140. Сырдыкка-харанаба киллэр (түһэр)

1) кими эмэ олус ыксатан, ууга-уокка түһэр. ♦ Сильно торопить кого-л., вгоняя в состояние растерянности. *«Онтуобус хонноору турар, хомунан бара охсуохха!»* — *диэн уол ийэтин сырдыкка-харанаба киллэрдэ;*

2) кими эмэ ыарахан, мүччүргэннээх, олус кутталлаах быһыыга-майгыга киллэр. ♦ Сильно напугать кого-л., застав врасплох. [*Бөрө*] *биир улахан арбадай [ат] такымыгар түспүтэ. Ону анараангыта умса-төннө түһэн, хаарынан тибэн сырдыкка-харанаба киллэрбитин, дьолго, ингириртэн харбаабатах буолан, эттээх тириитэ сиирэ баран, тыыннаах ордубута.* Р. Кулаковская. *Онуоха эбии ыттар — ыстаммыттара эмискэтэ, хапсабайа миигин хара маннайгыттан сырдыкка-харанаба киллэрэн кэбистэ.* «ХС».

141. Сыыс (сыыска) түһэримэ

1) тугу да хаалларбакка, барытын болжомтобо ыл, наадалаабынан аах. ♦ Брать во внимание всё подряд, ничего не пропуская. *Ийэлээх балта кини хас биирдии хамсаныытын таптыыр харахтарынан сыыс түһэрбэккэ одуулаһаллар.* С. Никифоров. *Нуучча, саха, дьукээгир оҕолоро кэчигирэспиттэр. Кинилэр учууталлара Татьяна Васильев-*

на кэпсээниттэн биир да тылы сыыска түһэрбэккэ истэн олоролло-
рун көрүүххэ олус бэрдэ. «ББ». Биһиэхэ тыа оҕолоро саха суруйаач-
чыларын кинигэлэрин сыыска түһэрбэттэр. «ХС»;

2) түргэнник ылын, тутатына өйдөөн, инэринэн ис. ♦ Схватывать
быстро, налету, понимать с полуслова. *Ылыныгас баҕайы уолчаан,
тугу да сыыс түһэрбэт*. Э. Соколов. *Тиэхээс сэрии туһунан урук-
куттан даҕаны элбэҕи билэр-көрөр киһи быһыытынан учууталлара,
истээччилэрэ тугу кэпсииллэрин сыыс түһэрбэккэ өйдүүрү.* «ХС».

142. Сэттэ көлөһүнэ тобунна

1) күүһэ-сэниэтэ эстиэр диэри үлэлээтэ. ♦ Работать до изнеможе-
ния (букв. пролить семь потов). [*Офонньор*:] *Былыр биһиги хамса та-
бах иннигэр сэттэ көлөһүммүтүн тоборбут*. А. Кондратьев;

2) аһара тириттэ, көлөһүн алынна. ♦ *Соотв.* семь потов сошло с
кого-л. *Мин, урут собуруу дойду куйаас сайынын билбэтэх киһи, дьэ
сэттэ көлөһүнүм тобунна эбээт*. С. Никифоров.

143. Табылгын тарҕат

1) дуоһуя сынньан, көччүй, дьаарбай. ♦ Отдыхать на воле (обыч-
но гуляя, беззаботно проводя время). *Кинилэр [эмээхситтэр] уопса-
йынан да биһиги, уопускаҕа сынньана кэлбит дьон, санаабыт асты-
нан, табылбыт тарҕаан барарыгар баҕараллара*. Далан. *Көтөх ынах
буоланнар, Тараһа бөбө быһынна, Көрү-нары тарданнар — Табыл
бөбө тарҕанна*. Күннүк Уурастыырап. *Күөх хонуу — Дьокуускай дьо-
но төрүт да таптыыр, киһирэн дьаарбайан, табылларын тарҕатан
тахсар саамай үтүө, мааны хонуулара этэ*. Н. Заболоцкай;

2) имэннин дуоһут. ♦ Удовлетворять свою похоть. *Тулаайах,
аһаардас диэн атаҕастаан, сэнээн, таптаабат эрээри, табылгын
эрэ тарҕатаары сыстанныыгын дуо? Болот Боотур. Ити баҕайын
аһан иһэр көтөр буоллаҕа дии. Билигин ойоххо наадыйбычча ылан,
табылын тарҕатан бүттэбинэ, туран баран хаалыа*. «ХС».

144. Такыр тарбах

1) сатаан туттубат, онгорбот, салаң. ♦ Неумелый, неискусный
(букв. скрюченный палец). *Бу такыр тарбах тикпитэ куһаҕанын!*
НАГ ЯРФС II;

2) бэринньэнэ суох, кэччэгэй. ♦ Скупой, скаредный. — *Офонньор
төһө оту биэрдэ? — Ол такыр тарбах арай эийэхэ биэриэ, сороххо
биэриэх быһыта суох*. ГНС СТСДТ.

145. Тамах анньар

1) утах иһэр, утағын ханнарар. ♦ Пить, утолять жажду (*букв. толкает в зев*). *Муус уутунан тамах анньар. Саамал кымыһынан тамағын анньар.* ПЭЖ ОНЛЯ;

2) ким эмэ кэтэх, кистэлэн санаатын билээри киитэрэйдик, угаайылаахтык кэпсэтэр, үтэн-анньан көрөр. ♦ Выпытывать *чы-л.* мысли, стараться узнать мнение собеседника *о чём-л. (с помощью хитрых приёмов, наводящих вопросов и т.п.)*.

146. Тангараба тиксэр курдук (кэриэтэ)

1) хаһан эмэ, дэн кэриэтэ, сыл баһыгар-атабар. ♦ Изредка, от случая к случаю (*бывает у кого-л., вспоминать о ком-л.*). *Аймахтарыгар биһрдэ эмэ, тангараба тиксэр курдук сылдьан, ону-маны кэпсэтэн ааһааччы.* НАГ ЯРФС II. *Билигин мин дьол туһунан тангараба тиксэр кэриэтэ санаан ааһабын.* М. Доҕордуурап;

2) хаалбыт аһыг саппааһын наһаа харыстаан, кэмчилээн (*тут, тутун*). ♦ Очень бережно, экономно, изредка (*употреблять оставшийся запас пищи, продуктов*). *Эппит бүтэрэ чугаһаата, тангараба тиксэр курдук тутуннахпытына табыллыһы.*

147. Тарбахха баттанар (аағыллар)

1) олус ағыйах ахсааннаах, сэдэх. ♦ Немного, совсем мало; на пальцах перечесть. *Биһиги манна кэлэрбитигэр таас дьыэ диэн тарбахха баттанар ахсааннаах этэ.* В. Гаврильева;

2) биир баар-суох эрэллээх, эрэли үөскэтэр (*киһи*). ♦ Единственный подающий надежду. *Оччолорго кини курсугар тарбахха баттанар, кэскиллээх, бастын устудьуон этэ.* Е. Неймохов.

148. Тиис анньар (анньынар) мас суох (көстүбэт)

1) мас букатын үүммэтэх (*сирэ*). ♦ Лишённое растительности, голое место (*букв. нет даже зубочистки*). *Биһир даҕаны тиис анньар мас ханан даҕаны сэрбэйбэтэх сирэ буолан биһрдэ.* ДАЛ ТДДь. *Үс сыл иһигэр холкуос урут тиис анньар маһа суох кырдал хонуу үрдүгэр бүтүн бөһүөлэги туруора тарта.* И. Аргунов. *Бу үлүгэрдээх киэн сиртэн, — эн тиис да анньынар маһы булбаккын.* «ХС»;

2) уокка оттор мас бүппүт. ♦ Совершенно нет дров. *Оһох кэннигэр мас баар буолаарай диэн харбыалаан көрбүтүм, тиис да анньар мас көстүбэтэ.* Н. Неустроев. [Эмээхсин:] *Ол кыс маһыгар биһир тиис*

анньар маһа суох үһү. Суорун Омоллоон. Бэйэтин тиэргэнигэр тиис анньыных мас көстүбэт. И. Егоров.

149. Тимэбэ сөлүннэ (өһүлүннэ)

1) туох эмэ буюм буолбута төлө барда (*хол., кэпсээн, сэхэн аанһа тахсыбакка сылдьан баран күөдүйүүтэ*). ♦ Начал клеиться (*разговор*). Туонһаалаах дьибэ иккиэйэбин хааллылар, кэпсэтии тимэбэ сөлүннэ. В. Яковлев. Көр-нар, кэпсэтии-ипсэтии улам-улам тимэбэ сөллөн барда. Н. Босиков. Биһиги сэхэргэһибиһит тобо эрэ бэрт ыараханлык сағаламмыта, тимэбэ сөллө охсон биэрбэтэбэ. «ХС»;

2) туохтан эмэ туттуна, тардына сылдьан дьэллэмэ киирдэ, кэпсэтинньэн буолла. ♦ Начать говорить свободно, открыто, непри-
нуждённо, стать общительным, разговорчивым (*после долгого молча-
ния*). [Миһиппэр] көрө-нара, сэхэнэ дьэ киирдэ, тимэбэ дьэ сөлүннэ.
Күндэ. Бэйэтэ төрдүнэн-уһунан Сибиир киһитэ буолан, тимэх-
тэрэ сөллөн сэхэргэстилэр. С. Тумат. Оннообор олус сэрэх-таамах
дьон киниэхэ тимэхтэрэ сөллөн, ирэн-хорон, мунгатыйан бараллара,
сүбэлэтэллэрэ. «ХС»;

3) ыарахан ыарыыттан өрүттэн үтүөрэр, көнөр суолга киирдэ
♦ Выйти из критического состояния Өлүөхчэ өлбөккө сылдьан
Өлөксөй хааман түөрэнгэлээтэ. Онтон «тимэбэ сөллөн» уол улам
килэрийэн-молоруян улаатан истэ. Амма Аччыгыһа. Ньукуус он-
тон [эһэтэ булка ылыабыттан] ыла тимэбэ сөллөн, хаана-сиинэ
кэйэн, хатарбаан, өрүттэргэ барбыта. Ф. Постников.

150. Тиригин тэнит

1) көһүйбүккүн аһар, эрчилин (*хол., үлэлээн-хамсаан, хааман-
сиимэн*). ♦ Движениями приводить тело в состояние физической бо-
дрости, разминаться (*напр., физической работой, ходьбой*). Сүүрэн
кэллэхпинэ тириим тэнийэр, чэпчибин. А. Шапошникова. Ардыгар
көтөр-сүүрэр суолун көрдөөн тириин тэнийиэр диэри кураанахха
хаамыабын. «Кыым». Таба үлэтэ итинник. Кэлээти кытта киһини
Тириитин тэнитээччик. «ХС». Тирибин тэнитэ таарыһа үлэбэр
диэри сатыы барааччыбын. НАГ ЯРФС II;

2) тугу эмэ астына онорон дуоһуй. ♦ Получать удовольствие *от
чего-л., оставаться довольным, удовлетворяться чем-л.* Пуд Ильич
дьону кытта сылдьан аһырын-сиирин, сэхэргэһэрин сөбүлүүр,
онно кини үөрэр, маһа табыллар, тириитэ тэнийэр. Далан. Уол-

лаах аба бу киэһэ дьэ, аан бастаан тэнгнээх дьон курдук атах тэпсэн олорон, тиришлэрэ тэнийиэр диэри сэнэргэстилэр. Болот Боотур.

151. Тириитин сүл

1) кими-эмэ туохха эмэ улаханлык буруйдаан дэлби мөх, изнин хастаа. ♦ *Соотв.* спустить шкуру с кого-л. *Эниги аттары, сынньатар кыабы биэрбэккэ эрэ, сырыыттан сырыыга ыытан иһэбит, ити иһин Моргуев биһигини тиришбитин сүлүбү.* Эрилик Эристиин. *Ыстаапка илдьэн тириитин сүллэххэ, буруйун этиэбэ.* «ХС»;

2) кими-эмэ улаханлык атаҕастаа, онон-манан кыһарый. ♦ *Соотв.* шкуру драть с кого-л. *Билигин ол ураанхай бүтүн нэһилиэк Сэбиэтин суруксута. Нолуогунан, ол-бу түһээнинэн тиришбин сүлэн ахан биэрэр.* Л. Габышев.

152. Тириитэ тэнийэр

1) этэ-сиинэ чэпчиир, эттиин-сиинниин сэргэхсийэр (*хол., эрчиллэн, сүүрэн*). ♦ *Чувствовать лёгкость, приятную истому, бодрость в теле (напр., после физических нагрузок, бега).* Тириитэ тэнийиэр диэри, абылыы-абылыы төттөрү-таары сүүрэкэлээтэ. Сэмээр Баһылай. *Сүүрэн кэллэхпинэ, тириим тэнийэр, чэпчибин.* А. Шапошникова;

2) туохха эмэ сөп буолар, баҕата ханар, туохтан эмэ олус астынар. ♦ *Чувствовать полное удовлетворение от чего-л. Уоллаах аба бу киэһэ — атах тэпсэн олорон, тиришлэрэ тэнийиэр* диэри сэнэргэстилэр. Болот Боотур. *Пуд Ильич дьону кытта — сэнэргэхэрин сөбүлүүр, онно кини үөрэр, — тириитэ тэнийэр.* Далан. *Сынньана-сынньана, тириитэ тэнийиэр* диэри аһаата. Н. Павлов.

153. Тирэх булун

1) кимиэхэ эмэ тугунан эмэ көмөлөһүннэр, туһалат, салҕат. ♦ *Прибегать к чьей-л. помощи, поддержке, воспользоваться чьей-л. помощью. Сөдүөччүйэ Микиитэлиин Набылга тирэх булуна барар* буоллур. Амма Аччыгыһа;

2) кимиэхэ, туохха эмэ тирэн, кимтэн эмэ өйөбүл ыл. ♦ *В чьём-л. лице найти себе опору и поддержку.* «*Бу эрэйдээх билигин туох эмэ буоллабына Баһылайы иингэ тэпсэ сатыаба*», — *диэн кэм тирэх булдуммут, хайын охсуммут курдук сананна.* П. Ойуунускай. [Ньургустаана] *дьоһуннаахтык быһаарсарга тирэх булунаары Добойдоонобу кытары сэнэргэстэ, кини биһирэбилин ылла.* «ХС».

154. Толук тутун

1) кимнэ эмэ туох эмэ иһин тутунан эмэ төлөө, бэриктэ биэр. ♦ Возмещать, восполнять *что-л. чем-л.* [*Арыгы*] *Тойокко-хотукка Толук туттар Тойон айах буолла. Өксөкүлээх Өлөксөй. Сөдүөччүйэ эрэйдээх, кинээс дуу, Балаабыяа эмээхсин дуу таарыйдахтарына, толук туттуом диэн булунаахтаабыт биир иһит арыгытын таба көрбүт. Амма Аччыгыя;*

2) эргэр. Кэрэххэ сүөһүнү тутун, сиэртибэлээ (*ойуун туһунан*). ♦ Приносить в жертву верхним или нижним злым духам скот для милостивления их гнева, жертвовать (*о шаманах*). *Былыр ойууннар чоккуруос харахтаах мангаас сылгыны эбэтэр күөх эбириэн ынах сүөһүнү толук тутталлара үһү. [Өбүгэлэрбит] табаны толук тутта сылдыбыттарын көрдүөхтэрин сөптөөх абыйах чахчылардаахпыт. Багдарыын Сүлбэ.*

155. Тос курдук тутун

1) улаатымсы, бэйэбин аһара билинэн кэбис. ♦ Важничать, проявлять высокомерие, кичиться. *Ити киһинг бэйэтин тос курдук туттааччы;*

2) кэпс. дуоспуруннаахтык, оттомноохтук тутун-хабын. ♦ Держаться с достоинством, гордо. *Тукаам, мунньахха бардаххына тос курдук тутта сатаар.*

156. Төбөтүгэр түспэт (киирбэт)

1) хайдах да кыайан өйдөммөт, өйгө хатаммат, баар буолбат. ♦ *соотв.* не идёт, не приходит в ум кому-л. *Бу түүн онтон атын өй төбөтүгэр кириэ суох быһыылаах. Софр. Данилов. Быһаара сатаата да, төрүт төбөбөр түспэт.* НАГ ЯРФС II;

2) киһи кыайан өйдөөбөт, ылыммат, өйгө баппат. ♦ Никак не укладывается в голове. *Оо, тукаам, мин төбөбөр түспэт сэхэни сэхэргээтин. Эчи саныахтын да саллабын. Болот Боотур.*

157. Тумсун оҕунуохтаа

1) кэпс. Сымыйанан кураанабы эрэннэр. ♦ Внушать напрасную надежду. *Уол, кэргэн ылыам диэн тумсун оҕунуохтаабыта ыраатта да, кэнники тугу да санарбат. Тэнн. тылгын минньит;*

2) кими эмэ күндүлээ (*үксүгэр арыгынан — тугу эмэ туһанаары*). ♦ Угощать кого-л. (*обычно вином*) в корыстных целях. *Үптээх дьон-*

тон үптэнэргэ үөрэн, Оннугунан мин да түмсүларын обунуохтуубун. Р. Бағатаайыскай.

158. Туора харах

1) фольк. остуоруйа кыыллара киһини аатгыыр тыллара. ♦ Название человека в речи животных-персонажей сказок. "Туора харахтан мин куттаныам дуо, хата, мин кинини сиэн аһылык онгостобун», — диэн этэр эһэ. Саха ост. I. [Эһэ] бишр Туора Харахтан мүччү көттүм ээ диш санаан истэбинэ, иннигэр бу иккис Туора Харах турар. Далан;

2) атын киһи көрүүтэ, санаата. ♦ Чужой взгляд. Туора харах будугас. Маннык санаа баһыйдабына, Елена Андреевна кэтит сүүһүн быһыта сүүрбүт биллэ-биллибэт сурааһыннар — туора харахха чуолкайдык көстөргө дылылар. А. Данилов. Бэйэбит танаспыт эмиз харанга, онон туора харахха ылбычча көстүбэт дьоммут. С. Никифоров.

159. Тутуһан туран

1) олох чугас-чугас, сэргэстэһэ сылдьан (хол., сүтэрсэн кэбис). ♦ Находясь рядом, в непосредственной близости (напр., упустить кого-л.). Тутуһан туран атын куоттаран кэбистэ. [Сэриигэ] өмүтүннэрэн эмискэ сабыта түсүһүү, үксүгэр олох чугастан, тутуһан туран ытыалаһыы баар буолар. С. Никифоров;

2) өр-өтөр буолбакка; сонно тута, тутатына. ♦ Тут же, сразу же; незамедлительно. Ол кэмгэ, тутуһан туран айаннааһын буолла. Кыратык олоро түһээри гыммыта, тутуһан туран барыахтаах кэмэ тиийэн кэллэ. Халлаан субу тутуһан туран харангаран барда. Э. Соколов.

160. Түһ-тан эрдэр (туойар, тыллаһар)

1) мээнэ-мээнэ санар, буолары-буолбаты мээрилээ. ♦ Говорить что-попало, что взбрeдeт на ум. Сэргэчээн — кэнникинэн түһ-тан туойан барда. Болот Боотур;

2) өй-мэй буолар кэмгэр ону-маны тыллас (улаханнык ыалдыа сытан). ♦ Бредить, говорить несвязно (находясь в болезненном состоянии). Бэргээбит кэмигэр түһ-тан туойар буолан хаалла.

161. Түөһүн кырбанар

1) кэрээнэ суох киһиргиир, бэрдимсийэр, киһиргээн айдаарар. ♦ Наглый бахвал (букв. бьет себя в грудь). Аргыый буол, дьон истиэхтэрэ.

Кили бөбөбун. «Мин да мин». — дии-дии түөскүн кырбанабын. Н. Лугинов;

2) мунура суох кэмсинэн сордонор-муннанар (*туох эрэ ыар айыыны-буруйу онгoron*). ♦ Отчаянно раскaiваться, считать себя несчастным (*от содеянного*). *Харанга, халын айыыларгыттан кэмсинэн Куура хаппыт илиигинэн этирик түөскүн Дар-дар кырбана-кырбана ытыыгын.* И. Гоголев.

162. Түптэ кутурук — фольк.

1) аһара сытыы-хотуу, эргичийэн-урбачыйан олорор; аһар-куотар албастаах (*уксүгэр Аллараа дойду абааһытын кыыһын этэллэр*). ♦ Чрезвычайно непоседливый, вертлявый; неуловимый (*обычно о девице Нижнего мира*). *Түтүм уни тэллэх, Түптэ кутурук Кытабаастай тынгырах Кыскыйдаан бэйэлээх.* Суорун Омоллоон;

2) олус түргэн сырыылаах. ♦ Очень скорый, быстрый. *Түргэн сырыылаах түптэ кутурук диэн манныгы ааттыыллар.* Р. Бағатаайыскай.

163. Тыл көтөх

1) ханнык эмэ этиини киллэр, дьоһуннаах боппуруоһу туруор. ♦ Вносить *какое-л.* предложение, ставить, поднимать *какой-л.* значительный вопрос. *Сорох геологтар Өлүөнэ уонна Енисей икки ардын үөрэтэн көрөргө тыл көтөхпүттэрэ.* «ХС»;

2) кэргэн кэпсэтэн кыыһы (*дьахтары*) ыйыт. ♦ Делать предложение (*девушке, женщине*). *Ростовтар Петербурга тиийэллэрин кытта сотору буолаат, Берг Вераҕа тыл көтөбөр, ону Ростовтар ылыналлар.* Л. Толстой (тылб.).

164. Тыла суох ыыт

1) сытыы тылынан биитэр дьоһуннаахтык этэн кими эмэ сатаан мөккүспэт, утарбат онор. ♦ Заставить замолчать *кого-л.* (*острым словом, сильным аргументом*). *Мунньахха убайым барыларын тыла суох ыытта;*

2) кими, тугу эмэ өлөр (*тыына сонно быстарын курдук*). ♦ Убить мгновенно *кого-л.* *Аҕам тайаҕы тыла суох ыытта.*

165. Тыла тардар кэпс.

1) сангарбат буолар, санарыан, этиэн бағарбат (*үөхсэн этэргэ тутлар*). ♦ *Соотв.* язык проглотил, язык отнялся (*употр. как ругательство*). [*Байбал:*] *Ноххо, ыйытабын дии, истэбин дуо, били уол хайа*

диэки барда, тылын тарным дуу? А. Софронов. «Туохтаатылар диэн туох аатай?! Баҕайы, бука киһи кыһаннабына тыла тардара ээ», — диэн оҕонньор Уулаабы, ситэ этитиэх түгэн бизэбэккэ, үлү ыххайан барда. Эрилик Эристиин. «Мааман кэпсэтэр буолбат дуо, нохоо! Тоҕо тылын тардан хаалла?!» — аҕатын дыппиэн саната иһилиннэ. Кэпсээннэр;

2) тугу эмэ этиэн тыла барбат, кэрэйэр, туттунар (хол., сүрүргээн). ♦ Не осмеливается сказать что-л., воздерживается (напр., считая неприличным), соотв. язык не поворачивается (сказать кому-л. что-л.). Эчи арах! Кэnnэ хайдах буоларын этиэхпин тылым тардар. Р. Кулаковская. Кини иннигэр киһирдэхпинэ тылым-өһүм тардар, уотум-күөһүм умуллар. И. Федосеев.

166. Тыл-өс буол

1) туох эмэ буолбутун туһунан дьонго тыллаа. ♦ Сообщать кому-л., уведомлять кого-л. о чём-л. Эн бу дьыалаҕа тыл-өс буол. Оноҕоҕоон Чоохоон көтөн түһэр да, удаҕаны симишрдээх кымыска төбөтүнэн таннары уган кэбиһэр уонна таһырдыа ыстанан тахсан, дьонго тыл-өс буола сылдьар. Саха ост. II;

2) кими эмэ өйүүргүн, биһириргин биллэр, эт. ♦ Говорить слово в поддержку кого-л. Моочо чаччыына суруксут аттыгар кэлэн, суругу хайдах суруйарын мынаан олорон, ким тугу санарбытын хайбыы, онно тыл-өс буола олоордо. Эрилик Эристиин. Атыттар бары эмиэ тула туран тыл-өс буоллудар. У. Нуолур. Хата, бу бэйэбинэн сырыттабын, тыл-өс буол. «ХС»;

3) сурахта ыыт, кэпсээн онор. ♦ Распространять слухи, молву. Өскө энгин-дьүһүн да буолан хааллахтарына, тыл-өс буолуо суохтаах. «ХС».

167. Тыын ук

1) туохтан эмэ (хол., ыалдьан, аччыктаан) ыксаабыт, мунгур уһукка тийбит киһиэхэ көмөлөһөн арыый да гын, быһыһаа. ♦ Помогать, спасать кого-л., попавшего в беду (букв. вложить жизнь). Иэдэйиэх киһини Иккис күн, киэһэлик, Дьонноро кэлэннэр Тыын уган тураллар. С. Данилов. Куличкин — төгүрүктээһингэ түбэһэн аччыктаан быстарбыт табаарыстарыгар тыын укпунун туһунан кэпсиир. Н. Тобуруокап. Ылары буулаан, санаан түһэр, Ыраас күнүг саппабырар. Арай манньк мүнүүтэбэр Амарак эмчит тыын угар. С. Спиридонова;

2) тугу эмэ ханник эмэ (үксүгэр санга) ис хоһоонноо. ♦ Вносить во что-л. новое содержание. *Ойуунускай саха литературнай тылын байыппыта, онуоха кини ийэ тылтан бэл сорбото умнуллан, эргэрэн эрэр өттүлэрин кытта сатаан туһанан, ол тылларга санга тыын укпута. Н. Заболоцкай. Биһиги хуорбутун сүннүһүнэн торумнаабыппыт, дьардыаматын эрэ бэлэмнээбиппит. Онон билгин кинини симиэхпитин-киэргэтиэхпитин, тыын угуохпутун, мөссүүннүөхпүтүн, уобараһын айыахпытын наада. «АҮ». Биһиги суруйааччыбыт Юрий Чертов айымньытыгар, чуолаан, Хотугу сиргэ дьон кэлэн олохсуйуута, ол сири баһылааһына, уларыта тутуута, сангалыгы тыын уган биэриитэ көрдөрүллэр. «Кыым».*

168. Тыына уһаата

1) абылаан, эппэннээн баран холкутук тыынан барда. ♦ Начать дышать ровно, выровнять дыхание. [Ат] *Үөрэммит сиригэр, Үүммүт салгыныгар Тынгата кэнээтэ, Тыына уһаата. П. Ойуунускай;*

2) холкутуйа, кыратык уоскуйа түстэ (хол., улахан ыарыһах ыарыытын кэмигэр). ♦ Успокаиваться, получать временную передышку от чего-л. (напр., от сильной боли). *Саһыл ааһа көтөр, кубах төттөрү ыстанар. Ол аайы куотааччы тыына уһуур, экирэтээччи эрэйэ элбиш. Амма Аччыгыһа. Өс киирбэх, онтон ыла сыһыа-баайа тыына уһаан, ыарыыта намыраан үтүөрэргэ барбыт. «Чолбон».*

169. Тыынын (тыыннын) былдыһар

1) ыарахан ыарыыттан, бааһырыттан өйө суох сыт. ♦ Лежать от тяжелой болезни, ранения без сознания, чувств. *Тугу да билбэккэ тыын былдыһан эппэнни сытар Калмыковка укол оноро, хаан кута сылдыар икки луохтуур туора киһи олорорун өйдөөн да көрбөттөр. Амма Аччыгыһа;*

2) өлөөрү сыт, өлөн бар, өлөөрү мөбүс. ♦ Умирать, биться в предсмертной агонии. *Кини [Давыдов] өйүн сүтэрэ-сүтэрэ тыынын былдыһан, кэдэйдэр кэдэйн, тизэр кэлэн түстэ. М. Шолохов (тылб.);*

3) кими эмэ утары, тыыннаах хаалар туһугар, өлөрү кэрэйбэккэ охсус. ♦ Бороться против кого-л., не щадя себя, чтоб остаться в живых. *Хаардаах-тибишлээх буурба киһи уонна кыыл тыыннарын былдыһаспыт суолларын-иштэрин, хааннарын бүүс-бүтүннүү мэлдьэһэн, сууйан-сотон кэбиспит этэ. Н. Заболоцкай;*

4) өлөр өлүүттэн нэһиилэ төлө көт. ♦ Еле вырваться из неминуе-

мой гибели. *Аана хайдах тыыннаах хаалбытын уонна бандьыыттар барбыттарын кыайан өйдөөбөккө, ол тыын былдьаһан мөхсөн тахсыбыт сиригэр дөйөн олорбута.* Н. Заболоцкай.

170. Тыыннын манан

1) өлөр-сүтэр кутталга кириэм диэн олус сэрэхтээхтик кэтэнэн сырыт, бэйэбин көмүскэн, харыстан; быыһан. ♦ Быть предельно осторожным, остерегаться какой-л. смертельной опасности; спасись, выйди живым из какой-л. опасной переделки. *Уһун Лэппиэрэй уолун эмиэ такайан барда — хара тыа харахтаах, хонуу сир кулгаахтаах: тыыннын мананан сырыт.* Л. Попов. *Моотот кэргэнин уонна оҕотун, ону кытта бэйэтин, саалаах-сэптээх буолан кыылга утарсан, тыыннарын манаммыт этилэрэ.* Н. Заболоцкай;

2) тыыннаах хаалар сыалтан туруулас. ♦ Бороться за жизнь. *Мин ордук тонгон өлбөт кыһалҕаттан ыаллар кыһынын дьукаахтаһан олорон тыыннарын мананар кыһалҕалаах олохторун өйдүүбүн.* «Кыым».

171. Тэһэ көр

1) өтө көр диэн курдук. *Билинни киномеханиккыт букатын тугу да билбэт. Наадата суохтары таһар. Маратик, эһиги санаабытын тэһэ көрөн, көрдөрүө этэ, — диэтэ Миша.* А. Сыромятникова;

2) сып-сытыгытык көр, чобулуччу көр. ♦ Бросать острый, пронзительный взгляд. *Одуулаһан тэһэ көрөн сытта.* Болот Боотур.

172. Умса (умсары) уур

1) кими, тугу эмэ суох гын, эс, кыдый. ♦ Уничтожить, истребить кого-, что-л. *Аан Дойду иккэ сэриитигэр Сэбиэскэй Сојуус норуоттара биһир түмсүүлээхтик фашизмы утары охсуспуттарын уонна кинини умсары уурбуттарын курдук, уот курааны кытта охсуһуллуохтаах.* М. Доҕордуурап. *Икки атахтаах эйэлээх олобун ингнэри үктээбит гитлеровскай Германия умса ууруллубут! Кыайыы! «ХС». [Дыраамаҕа] өрөөлүүссүйэ иннинээҕи саха эдэр дьахтарын сордоох-муннаах дьылҕата, умса ууруллубут таптала көрдөрүллэр. «ХС»;*

2) кими, тугу эмэ атаҕастаа, түһэр, үлтү тэбис. ♦ Унизить, попать, втоптать в грязь. *Орто дойду баһылыга буолбут Оруос Баай обургу дьаалыны Умсары уурдум, тизэрэ тэптим, Уодьуганын туттум, Тиһинин таттым.* П. Ойуунускай. *Коля диэн оҕо дьэ сатамматах*

киһи үөскээбит, дьону барытын умса ууран эрэр эбит. Болот Боотур. Ойобум миигин умса уураары, онон эрэ дьоллоноору кэлэн үгсэ сылдьар. А. Бродников.

173. Унуоҕун тут

1) кими эмэ көмп. ♦ Хоронить кого-л. Уулаах [киһи аата] быраатын Кыра Хабырыыһы унуох туттаары олордобуна, Доодороптор уруулара Чаабый Дьаакып көтөн түһэр. «ХС»;

2) кэпс. тугу эмэ үлтү түһэр, алдьат. ♦ Ломать, разбивать что-л. Бастакы УАЗ массыынананы инсэньиэр-мэхээнньик Бурцев уонна Готцев унуоҕун туттуттара. «ХС».

174. Уһаты-туора туттума (быһыыланыма) кэпс.

1) сиэри таһынан буолума, олуона быһыыны онорума. ♦ Не попадай в неудобное положение. Киһи быһыытынан киэн-холку, уһаты-туора туттубат идэлээх, сэмэй, чизһинэй, биир кэм сырдыгынан сыдыаайа сылдьар үтүөкэннээх табаарыс, эрэллээх доҕор этэ. С. Данилов. «Чомпоойоптооххо олус уһаты-туора туттаайабын», — диэн кинини Петровскай сэрэппитин эмиэ өйдөөн кэллэ. Л. Попов. Кини хаһан да тоттугурбаан, уһаты-туора быһыыламматаба, биирдэ да сүөргү, куһаҕан тылы эптэтэбэ. С. Никифоров;

2) бэйэн билэргинэн, көнгүл айбардаама, оннук дьаһайыма. ♦ Не действовать, не распоряжаться по собственному желанию, не своевольничать. Тойонум эппиттээх эбээһинэстэри сүктэрэр буолан эрэр, онон үбү-аһы ыраах сылдьан бэйэм билэрбинэн көнгүл ылар-биэрэр бырааптанам, уһаты-туора туттар кыахтанам. Болот Боотур. Ханнык да түбэлтэбэ тимири кэмчилээһин былааньыттан ураты итинни уһаты-туора туттуу таһаарыллыа суохтаах. «Кыым».

175. Уоһуттан (тылыттан) түһэрбэт (түспэт)

1) куруук толор (хол., ырыаны). ♦ Соотв. не сходит с уст (напр., о песне). Элэй хоһоонноро бар дьон уоһуттан түһэрбэт ырыалара буолан дуораһыйбыттара. Софр. Данилов. Норуот уоһуттан түһэрбэккэ ыллыыр ырыатын тылын суруйбут бэйээт бэйэтин дьоллообунан аабынахтаах. Күннүк Уурастырап. Саха норуота, саха уоһуттан түһэрбэт ырыалара, норуот номоҕор холбообут хоһоонноро ханныктарый? СЛСПУО;

2) кими, тугу эмэ куруук аҕын, ааттаа. ♦ Постоянно упоминать

кого-что-л. *Киһилии кэпсээ эрэ, туох диэн ол кинилэри уостарыттан түһэрбэт буолалларый?* Н. Якутская. *Биһиги тойоммут ити дьахтары уоһуттан түһэрбэт буолла.* С. Никифоров. *Билигин киһирэн эйгин көрдөбүнэ үөрүө ажай, бэркэ уоһуттан түһэрбэккэ ахтар этэ.* Э. Соколов.

176. Уос-тиис оностор

1) сирэйин-харабын оностор, кырааскаланар киэргэнэр, үтүөм-сүйэр (*кыргыттар, дьахталлар тустарынан*). ♦ Прихорашиваться, наряжаться, краситься (*о девушках, женицинах*). *Убуорунай хоһугар Уоһун-тиһин онгостон обуйданна.* Өксөкүлээх Өлөксөй. *Мааны кыыс — уоһун-тиһин онгостуммахтаата.* Н. Заболоцкай;

2) дьоһуннаах кэпсэтиигэ бэлэмнэн. ♦ Готовиться к серьёзному разговору (*букв. готовить губы-зубы*). *Хотуттар тугу эрэ сипсисти-лэр, уос-тиис онгоһуннулар.* И. Гоголев. *Офонньорбор этээри Уоспун-тииспин Онгостон ахан биэрэрим.* П. Тобуруокап.

177. Уот тымта түһэр

1) аһый гына түһэр. ♦ Почувствовать резкую боль, словно обожгло огнем. *Омун Сүөдэр сынгааба уот тымта түһэрин кытары, — анараа киһи батыйа өнчөбүнэн сототун синньигэһигэр дайбаа-быта.* МНН;

2) кыһыра түһэр. ♦ Рассердиться, вспылить, вспыхнуть. *Боруоскуобуйа уот тымта түһэр.* Н. Якутская.

178. Уота-күөһэ умуллубут

1) дьүһүнэ өлбөөдүйбүт, харабын уота өспүт. ♦ Блэкнуть, угасать, тускнеть (*о глазах*). *Үөрэн дьиримнэспит харахтарын уота-күөһэ умуллан тымныйан, дьэбидийэн кэллилэр.* Софр. Данилов;

2) санаата түһэн кута-сүрэ тостон сылдыар. ♦ Стать безучастным, безразличным ко всему. *Ырыа Ылдьаана сордоох хоһуһа табыстар эрэ сирэйэ-хараба суула көһөн, уота-күөһэ умуллан аат-харата сүөдэнниирэ.* Н. Лугинов. *Кини урут тыаба тахса сылдыбыт этэ, онон бастаан утаа уота-күөһэ умуллан, дьон этэрин хоту сылдыбыта.* П. Аввакумов. *Офонньор эмээхсинигэр уота-күөһэ умуллан, сүргэтэ тостон тиийдэ.* «ХС».

179. Уота-күһэ умуллубут (өлбүт, өспүт)

1) мөлтөө, мөлтөө-ахсаа. ♦ Терять силу, слабость, затухать, угасать.

Ити бэртээхэй сабалааһыннар уоттара-күөстэрэ улам өһөн барар. «Кыым»;

2) туохха эмэ хам багтат, туохтан эмэ харааһын. ♦ Впадать в подавленное состояние, чахнуть, гаснуть. *Луха бэйэтэ да хайдах эрэ уота-күөһэ өстө.* Амма Аччыгыйа. Офонньор эмээхсинигэр уота-күөһэ умуллан, сүргэтэ тостон тийдэ «ХС».

180. Ураанай туоһахталааҕар (туоһахталаммыгыгар) дылы сэнээн.

1) олох наадата суох. ♦ Соотв. как собаке пятая нога. — *Ураанай туоһахталааҕар дылы, эйигинньиктэр эмиэ туоххут үөрэбэй.* Суорун Омоллоон;

2) мөкүгэ, бүрүбэ сөбө суох кэрэ баарын этэллэр. ♦ О человеке, хвастающем случайно попавшим ему хорошим платьем или вещью, не имея соответствующего гарнитура (букв. подобно тому, как лысуха имеет на голове пятно). *Сахалыы кинигэни таһаарар ураанай туоһахталааҕар дылы суос-соботох издательствобуыт үлэтин хайдах сабалаабытын кыратык хайыы-үйүбэ билсэн аастыбыт.* «Кыым».

181. Утуйан онторбут сөбүлээб.

1) саамай наадалаах, кыһалҕалаах кэмнэ утуйан хаалбыт, утуйа сытар. ♦ Спать в самое неподходящее время (когда надо было работать или делать что-л.). «Илиммин эрдэ көрүмүнэбин утуйан онторон хааллаҕым үһү», — *офонньор бэйэтин мөбүнэ саныы-саныы дьыэтин диэки дьулуруйда.* Л. Попов. — *Оо, дьэ! Утуйан онторон хаалбыпыт! Үчүгэйдик көрбүппүт буоллар... — диэбитэ Толя абаран.* ВЛ РБЫ;

2) кытаанахтык, уһуннук уһуктубакка утуйбут. ♦ Спать крепко и долго. *Мас кэрдээччилэр бука бары минньигэстэн минньигэскэ тартаран — утуйан онторо сыппыттара.* Н. Заболоцкай. *Чомпоойон утуйан онторо сытара.* Л. Попов.

182. Утуйар уу диэни (утуйар ууну) умнубут

1) кыайан утуйбат буолбут. ♦ Не может уснуть (о человеке, который совсем мало спит, не может спать полноценно). *Миигин пенсионер офонньор — сөхтөрбүтэ, утуйар уу диэни таһы умнубут этэ.* Далан. *Дьэ тукаам, утуйар ууну умнан, төрөөбүт алааспын Хомустаахпын ахтан, хайа охсубут ангаарым буолла.* Н. Габышев;

2) ♦ Работать усердно, забывая про сон. *Билигин бийгэхэ ынах муоһун аабыы наадата суох, тэрийэр үлэ, холкуоһу баай-тот онгоруу наада. Обонньор, сэрэн, утуйар уубутун умуннахпытына — сатаныхпыт. В. Яковлев. Үлэ туһугар утуйар уутун даҕаны умнубут эдэр бэрэссэдээтэли тутта сөбүлээбиттэрэ, таптаабыттара. «ХС». Онон үлэ-хамнас элбэх этэ. Быһаччы эттэххэ, утуйар уутун умнубута. «ХС».*

183. Уу ньамаан

1) сулугур уу, амтана суох, барбатах (*үксүгэр миин туһунан*). ♦ Очень невкусный, непитательный (*о жидкой пище*). *Тиһхэн оҕо сааһа чункук, уу ньамаан астаах, саабан курдук үрүҥ испиэскэлээх балыһаларга аастыта. В. Титов. Остолобуойдара уу ньамаан астаах, онтукаларыгар да тиһиммэккин, килиэн суох. «КЫЫМ»;*

2) ис хоһооно аанһа өйдөммөт, солуута суох тыллаах-өстөөх. ♦ Невнятный, невразумительный. *Кийитэ уу ньамаан тылынан кэпсэтэр. Саха ост. I. Аабааччы сэнээриитин ылбат, уу ньамаан суруйуулар бэчээттэнэн тахсар түбэлтэлэрэ баарын сийиэскэ ахтан аһардылар. «ХС»;*

3) акаарытыны өйө тийбэт (*киһи*). ♦ Глуповатый, туповатый. *Ээ дагдаа мэйиһи, уу ньамаан мэйиһи, эйигин күөрчэх курдук ытыйар улахан буолуо дуо? П. Ойуунускай. Сахалыы нарын ийиһилээх хомуһуну толбоннурда оонньоппот, күлүмүрдэтэ дьирибинэппэт уу ньамаан өйдөөх дьоннор эһиги буоллугут. П. Аввакумов.*

184. Ууга-уокка түс (киир)

1) эмискэ, күүтүллүбэтэх өттүтэн ыксаллах балаһыанһаҕа киир. ♦ Попадать в крайне затруднительное, чрезвычайное положение. *Өйдөөх, үөрэхтээх дьон туюх эрэ тирэхтээх, эрэллээх буоланнар тойоттору, ыраахтаабыны утары, ууга-уокка түһэллэрин кэрэй-бэккэ охсуһан эрдэхтэрэ. Болот Боотур. Кэпсээтэххэ судургу, биһиги ити иһигэр ууга-уокка киирэн ыллыбыт. Далан;*

2) туюхха эрэ аһара, сиэри таһынан дьулус, умса-төннө түс. ♦ Слишком, чересчур стремиться к чему-л. *Сорохтор үп-ас, баай ымсытыгыгар ууга-уокка түһэллэр дии. Болот Боотур.*

185. Ууну суруйар кэпс.

1) таах мээнэни кэпсиир, кураанабы эрдэр; сымыйалыыр. ♦ Говорить чепуху; пороть чушь, лгать. *Кийи сатаан кэпсэппэт кийитэ,*

наар ууну суруйан тахсар. ЯРФС II. [Кытыан:] Эн «кырдыгыг» кыайар буоллабына, мин соботох ынахпыттан баһырбастаах атахтаах саадьабай кулун төрүүбэ... халтайга ууну суруйума! Уу арыы үрдүгэр хаһан да дагдайыа суоҕа! Күннүк Уурастыырап;

2) туһата суоҕунан дьарыктанар. ♦ Заниматься чем-л. бесполезным (букв. по воде пишет). Ама оччо өйүттэн тахсыбыта буолуо дуо?... Ол да иһин сыыста дуо? Эс, ама, тугун үлүгэрэй! Урут оччобачча сааланна, бултаата ини. Маннык ууну суруйбут курдук буолбат этэ. В. Яковлев.

186. Ууран биэр

1) дьингнээбинэн, төһө баарынан ким эмэ илиитигэр туттаран кэбис (хол., иэскин, харчыны). ♦ Давать прямо в руки кому-л. (напр., деньги, долг). Икки бээдэрэ арыгыны, икки кэһини, икки мөһөөбү билигин ууран биэрдэ. А. Софронов. Эбэтэр биһиги модьуйуубутун толордуннар! Аҕыс чаастаах үлэ күнүн олохтоотуннар, киһиискэ-битигэр суруллар харчыбытын ый аайы ырааһынан ууран биэрэр буоллуннар. Н. Якутская. Ол харчытын Кууһума биир түүн биэс уон икки эмэгэеккэ ууран биэрбитэ. Н. Павлов. Бүгүн үс тыһыынча солкуобайы биирдэ ууран биэрбит. «Кыым»;

2) ким эмэ тугу саныы сылдьарын эбэтэр бэйэн ис санаабын кимиэхэ эмэ барытын тоҕо кэпсээн биэр. ♦ Выложить кому-л. все свои мысли, думы сразу, залпом. «Били тоһоҕо ат дьабалдытын бобо тартабына, ат төбөтүн мөбүһүннэрбэеккэ эрэ кыайан сүүрбэт буолан хаалар. Биһиги ону Тураннаах хочотугар түүн боруобалаан көрбүппүт, бэртэбэ», — диэн Балатаай — аҕатын аах бары кистэлэннэрин бүтүннүү тизэрэ ууран биэрдэ. Д. Таас. Мин бүгүн Акыымапка бэйэм да бара сылдьыам уонна санаабын олорчу ууран биэриэм. У. Нуолур. Нерюнгрины кытта шефтэхэр былааннаахпытын истээт, бэйэлэрин ис санааларын тута ууран биэрэр дьон түбэстилэр. «ХС».

187. Үөһэ тэһиннэ

1) үтүө санаата киирдэ, санаата табылынна. ♦ Раздобриться, стать ласковым, любезным. Саһаннаах сүүйэн, үөһэ тэстэн олорор буолан, дьэ ылынан. Эрилик Эристиин. Лөгөнтөй үөһэ тэстэн үөрөкөтө кэпсэппиттэн, Уйбаан, дьыала табыллар буолла дии санаан, улаханлык эрдийдэ. Р. Кулаковская;

2) туохтан эмэ көнһүөрэн, дуоһуйан тохтообокко сагаран бар.

◆ соотв. язык развязался. *Эмээхситтэр үөстэрэ тэстэн былыргыларын түөстүлэр.* Н. Апросимов.

188. Үрдүгэр түс

1) кими эмэ күүскэ мөбөн-этэн, санаран-инэрэн бар. ◆ Набрасоваться с руганью на кого-л. *Уолум майгытыттан, сигилититтэн кэлэйэн олоробун. Абабар ытыы-ытыыбын, ити обонньорум үрдүгэр түһэбин да, кини да хайдах гыныай.* А. Софронов. [Аада ити киниискэни булбута буоллар] *тута айдааран туруу, кэргэнин үрдүгэр түһүө, миигин үгэн кыра куораты таарыппакка ытыыа этэ.* В. Протодияконов. *Кини бу сырыыга Арбатскай үрдүгэр түспүтэ.* В. Яковлев;

2) тугу эмэ түргэн үлүгэрдик харбаа, харбаан ыл. ◆ Набрасываться на что-л., хвататься за что-л. *Килиэп үрдүгэр түспүлэр. Маска ууран анарын сүгэнэн хайа охсон ылан түнгэтиннилэр. Амма Аччыгыйа. Өлөөнчүк үөрүүнэн саа үрдүгэр түстэ.* Болот Боотур;

3) тугунан эмэ күүскэ үлүһүй, таттаран туран дьарыгыр. ◆ Сильно увлекаться чем-л., тянуться к чему-л. *Киэһэ аайы дискотека үрдүгэр түһэр. Аһаан бүттэ да кинигэ үрдүгэр түһэр.* НАГ ЯРФС.

189. Үрдүгэр түһэр

1) харса суох мөбөн-этэн киирэн бар. ◆ Набрасываться на кого-л. с руганью, распекать, разносить кого-л. за что-л. *Дьксиммитим чэхчы буолан тахсыбыта, уот ааньыттан мин үрдүбэр түспүтэ.* Софр. Данилов. *Тэппэй ааны сабан тахсарын кытта, ийэтэ үрдүгэр түспүтэ.* Далан. «Кинигэни хайабыт ылла?» — *диэн оонньуу олорор Арамааскы биһиги үрдүбүтүгэр түспүтэ.* Н. Борисов;

2) туюхха эмэ үлүмнэһэн, өрүһүспүт курдук саба түс. ◆ Быстро, стремительно набрасываться на что-л.; торопливо братья за что-л. *Иван Иванович төлөнүөн үрдүгэр түстэ.* Софр. Данилов. «Убай-быраат дьон болдьоспут курдук тэлгэһэбэ тиксигэ түһэр эбиккит дуу», — *диэн хаадылыы-хаадылыы Сүөкүлэ эмээхсин чаанньыгын үрдүгэр түспүтэ.* П. Аввакумов;

3) тугунан эмэ олус үлүһүй. ◆ Увлекаться чем-л., тянуться к чему-л. *Киэһэ буоллар эрэ кыыс кинигэ үрдүгэр түһэр.*

190. Үрүн харабын өрө көрбөт

1) куруук багтабылга-атаҕастабылга сырыт, олор. ◆ Соотв. света белого не видеть (от унижения, притеснения). *Кини албаһын, итэбэһин да көрдөххө, ону сирэйигэр малтаччы сангарар диэн — акаары быһыы.*

Оннук акаарытыйар буоллаххына, үйэн тухары үрүн хараххын өрө көрбөккө, наар үүрүүгэ-үтүргэннэ сылдыан. Софр. Данилов.

2) тохтоло суох үлэбэ баттатан сырыт. ♦ Вертеться как белка в колесе. *Холкуос үлэтигэр үрүн харабын өрө көрбөккө кэллэ.* НАГ ЯРФС П. Сайынын от үлэтин үлүскэниттэн үрүн хараххын өрө көрбөккүн. П. Филиппов. *Тоороной тойон туттан Тылын истэр уруккуттан, Үрүн харабын өрө көрбөт, Үлэттэн сикэ көммөт.* «ХС».

191. <Үрүн> харабын өрө көрбөт

1) баттабылга, үтүргэннэ, атабаастабылга сылдыар. ♦ Пребывать в унижении, притеснении; не видеть света белого (*от гнета, притеснения*). *Саллар саастарыгар харахтарын өрө көрбөккө — үөн-көйүүр курдук санана сылдыбыт уһун сордоохторго бу бэйэни киһи курдук сананыы улахан уларыйыы.* ФЕВ УТУ;

2) биир кэм үлэбэ баттата сылдыар; быыс булбат, солото суох сылдыар. ♦ *Соотв.* вертеться как белка в колесе. *Сайынын от үлэтин үлүскэниттэн үрүн хараххын өрө көрбөккүн.* П. Филиппов.

192. Үрүн харабын өрө көрдөрбөт

1) кими эмэ баттабылга-атабаастабылга илдэ сылдыар, бокуой биэрбэккэ, тохтоло суох үлэлэтэр. ♦ Обременять *кого-л.* непосильной работой, не давать покоя, угнетать. *Ону ити мин эрим, [уолу] үрүн харабын өрө көрдөрбөккө, наар сорук-боллур онгосто сылдыар, киһиэхэ да аахпат быһыылаах.* Болот Боотур. Ол аата, мин кинини, үрүн харабын өрө көрдөрбөккө, наар саба баттыы сылдыбыт курдукпар тахсабын дии эн быһаарыгынан. П. Аввакумов;

2) утары олох санарпат, саба баттаан санара сылдыар. ♦ *Соотв.* не давать кому-л. пикнуть. *Хотуна киниэхэ биир тылы сангардыбат, үрүн харабын өрө көрдөрбөт.* НАГ ЯРФС.

193. <Хааннаах> хара көлөһүн

1) баар-суох күүһү-күдэби, сыраны эһэн туран ситиспит ситиһии. ♦ То, что добыто или создано тяжёлым трудом, потом и кровью (*напр., имущество, состояние*). *Ити кини төттөрү-таары тиэ-йэр, бэрийэр баайа-мала барыта — саха дьадангыларын хааннаах хара көлөһүннэрэ.* А. Сыромятникова. *Хара көлөһүммүн аахсан ылан иһэбин.* М. Дождордуурап. *Сөмөлүөт Сталинградскай уобаластаабы Бударинскай оройуон «Большевик» холкуоһун кырдыаҕас*

холкуостааба Василий Викторович Конев хара көлөһүнүнэн муспут үбүгэр онгоһулунна. КИ АДББ;

2) элбэх сыра-сылба, күүс-сэниэ бараммыт дьүккүөрдээх үлэтэ. ♦ Тяжёлый труд в поте лица (букв. кровавый чёрный пот). Кирилэ кинээскэ үс сылы мэлдьи түүнүн утуйбакка, күнүһүн олорбокко хамначчыт сылдьан хара көлөһүммүн тохтум. П. Ойуунускай. *Ол аньыыбын, буруйбун хара көлөһүммүнэн сууйаммын, санаам чэпчээбитэ алыс*. Суорун Омоллоон. *Кураан дьыллар салҕанан бардахтарына, Лонкуудаба уу кэлбэтэ чахчы. Оччоҕо хара көлөһүммүт таах хаалыа дии саныыбын*. М. Дорбордуурап.

194. Хады харбаа

1) тугу эмэ анаммыттан элбэҕи ыл. ♦ Получать больше, чем следует. Мунхаба сорох дьон балыгы хады харбаабыттар;

2) ким эмэ тугун эмэ бас бил, ингэрин. ♦ Перехватить что-л., завладеть чем-л. (не имея на это права). *Бис тарбахтаах хады харбаабатын!* ПЭК СЯЯ. *Харчы бөбөнү хады харбаабыт*. НАГ ЯРФС П.

195. Халбас харата

1) туохха да таба ыларбат, туттарбат. ♦ Увертливый, скользкий. Дьол — түгэн. Син биир халбас харатын кэриэтэ. Бүгүн — баар, сарсын — суох. Н. Лугинов. *Кыыс сүрүбэ халбас харатын курдук*. С. Ефремов;

2) халбархай, эрэлэ суох. ♦ Ненадёжный, сомнительный. Сүөдэр атын даҕаны табаарыстара олох халбас харатыгар мүччү мөхтөрбүт дьон этилэр. Н. Якутскай. *Уолаттар бэйэлэрэ да халбас харатын курдуктар*. Л. Габышев.

196. Хам бааччы

1) көрсүөтүк, хамсаабакка, чуумпутук. ♦ Скромно, спокойно, смиренно, тихо-мирно. Уол кириэр дьэри Пуд Ильич хам бааччы оло-рор, сынньанар. Далан. *Арай бишрдэ Маайа көрбүтэ: учуутала хам бааччы турара*. Н. Якутскай;

2) утарыласпакка, мөккүөрэ суох. ♦ Без противостояния, без борьбы. Билигин биһиги хам бааччы оло-руо суохтаахпыт. Далан. *Кини үнүүтүн былдьаттар эрэ, ол курдук, өлөргө бас бэринэн, хам бааччы туран биэриэхтээх эбит*. «ХС».

197. Хаппыккар хатаа кэпс.

1) ким да көрбөт, булбат гына кистээ. ♦ Тщательно прятать, хра-

нить, скрывать что-л. (подальше от чужих глаз). Дьэ, харчытын ылар эрэ, дьахтар дьахтара өтөн, хаппыкка хатыа этэ... Миигиттэн кистиэ... А. Чехов (тылб.);

2) туох эмэ кистэлэнги кимиэхэ да кэпсээмэ. ♦ Хранить тайну. Эн итинни миигиттэн эрэ иһиттинг, таскар таһаарбакка, хаппыккар хатаан кэбис. «ХС».

198. Хара күүһүнэн

1) улахан эрэйинэн, туох да мэхэйи аахсыбакка. ♦ Через силу, из последних сил (делать что-л.). Оччоҕо аҕата кинини үөрдээри төһө эмэ хара күүһүнэн сүүрэн муннаммыт. Н. Лугинов. [Уйбаан:] *Обонньорун, хата, оттоомо диэтэххэ, өһүргэниэх быһыылаах. хара күүһүнэн оттуур.* Р. Кулаковской. Кини хара күүһүнэн харабын симэ сатаабыта да, уута кэлэн быстыбатаҕа. Н. Габышев;

2) олоҕо суохтук. ♦ Возводя напраслину на кого-л., неосновательно. Ходуулу көрбөхтөөтө — отун сиэбит, сарсыарда тахсыбыт буолуохтаах. Оннук «хара күүһүнэн» быһаара саныыр. А. Сыромят-никова;

3) сыналаан-баалаан, күүс өтгүнэн күһэйэн, моһуйан. ♦ Насильно (делать что-л., навязывая кому-л. что-л.). Ол уол аҕатыгар улахан биэрэр иэстээх этэ, онтон быһһанаары миигин хара күүһүнэн тагараны, айыыны умнан туран биэртэ. Н. Неустроев. Мин дьэ-лирибэр Анна Андреевна эмиэ хара күүһүнэн суумкабар бородуукта укта. Софр. Данилов. Оччоҕо тыл ис сокуонун кэһэн туран, хара күүһүнэн рифма оҕоро сатааһын, ааҕааччы көрдөөн-көрдөөн булар рифмалара, мунг саатар, аҕыйах этилэр. «ХС».

199. Хара накаас кэпс.

1) эрэйгэ, кыһалбаҕа ылларан сордонуу, мунгнаныы. ♦ Адские муки (о ком-чём-л. трудном, в преодолении). Уһун ардах кэнниттэн суол наһаа алдыаммыт. Массыынабыт сотору-сотору батыллар. Хара накаас диэн манна буолла. НАГ ЯРФС II;

2) саҥа алл. сьһыан холб. Сангарааччы туохтан эмэ кыйаханарын, абаккатыгарын көрдөрөр. ♦ Выражает сетование, негодование говорящего по какому-л. возмутительному поводу (букв. чёрное наказание). Кыһыыта баар — билэбин, Билэбин эрээри, ону кыайан эппэппин. Бу туох хара накааһай?! Н. Лугинов. Оо, дьэ, хара накаас! Сыллата аайы сьһыа аччаан, сүтэн, аҕыйаан иһэбит ээ. Н. Лугинов. Туох хара накааһай, эрэйдэммиккэ остуойута суох! Н. Босиков.

200. Хара сордоох

1) кимиэхэ, туюхха эмэ кыыһыран, кими, тугу эмэ мөнүттэн, сэмэлээн этии. ♦ Обращение к тому, кто огорчает (*горе ты моё!*). *Туюх алдыархайыгар түбэһэн кэллин, хара сордоох? Син аанын боруогун атыллыыр күннээх эбиккин дии.* Н. Неустроев. *Хатыай, хара сордоох, тугу чаабыйдыыгын, үтүктэр өссө!* А. Сыромятникова. [*Дьяалнаах хаһытытыр:*] *Хара сордоох, тимирэн хаал!* С. Ефремов;

2) дьоло суох, сорго сылдыар, эрэи-кыһалҕаны көрө сылдыар киһи. ♦ Бедный, несчастный, многострадальный, мученик. *Ат тардытынан таһабастан Анаппатах Хара сордоох Мин баарбын.* С. Зверев. *Хара сордоох оҕонньору ханна мэнээк ытабыт? Күннүк Уурастырап.* [*Блуда:*] *Мин хара сордооһу муннаабыттара, накаастаабыттара дөксө итэһэс буолан, киһи тыына хаайтаран өлөр, эргиллэн тахсыбат сиригэр умса бырахпыттар буолбаат.* Н. Туо-булаахап.

201. Хараҕа ширэр

1) сылайан, ыалдьан, түн-тан буолан хараҕа дыримниир, туймаарар. ♦ *Соотв. в глазах рябит у кого-л. (от усталости, болезни).* *Араас өгнөөх сибэккилэртэн мэктиэтигэр киһи хараҕа ширэр.* И. Данилов. *Тус бэйэм — мин даҕаны Куртабым курулуйар, Харабым ширэн ылар Хомолтотун билбитим.* Р. Баҕатаайыскай. *Кини уһуннук хааман сылайбытыттан, икки хонук устата утуйбатабыттан хараҕа ширэр.* «ХС»;

2) санааҕа абылатан, суоһу баар курдук көрөр. ♦ Мерещиться, чудиться, казаться. *Сорох сулус сүүрдэ диэтэ, Сорох харах ширдэ диэтэ.* Күннүк Уурастырап. *Давыдов Устүүн туюхха тириэрдэ сатыырын үчүгэйдик өйдүүрэ да, бэйэтин чувствотын кыайан туттунар кыаҕа суох буолбута.* *Хараҕа ширбитэ.* Далан. *Хайдах хайдаҕый, хараҕым ширэр дуу? Икки киһи иһэргэ дылы этэ.* «ХС».

202. Хараҕа (хараҕар) иннэр

1) эмискэ кими, тугу эмэ көрө түһэр, хараҕын хатыыр. ♦ Зацепиться взглядом за что-л., задерживать взгляд на ком-чём-л. *Махсыын атактарын кэлгийбит тирбэһэбэ хараҕа иннэ түстэ.* Р. Кулаковская. *Оһох өрөмүөннүүх буолбут киһи дьэни кэриччи көрдө, эргичиннээтэ, онтон хараҕа миэхэ ингиннэ быһыылаах.* «ХС». *Остуолга эмиэ субу аҕай ууруллубут адьас арыллыан олорор тыыннаах сибэккилэргэ хараҕым иннэр.* «ХС»;

2) одуулаһар, болҕойон көрөр; болҕомтону тардар, баҕардар. ♦ Обра-

тить внимание на кого-что-л., заметить кого-что-л.; привлечь чьё-л. внимание. Андриан түннүгүнэн дьиз таһын одуулаһа олон сэргэбэ турар улахан аттан хараба ингинэ уонна: «— Оо, бэрт да ат турар», — диэтэ, ойон туран таһырдыа тахсан барда. М. Доҕордуурап. Михаил Егорович, дьинэ, бэйэтин сахаба кыраһаабай киһинэн аабынара. Кырдык да оннук. Ол эрэри Павел Петрович эмиэ биир киһи харабар иннэр киһитэ. «ХС»;

3) кимиэхэ, туюхха эмэ ымсыырап, ордугургуур. ♦ Завидовать кому-чему-л. Бэттэх Аркадий дьизтэ адьас туюх да харах иннэр ордуга-хоһута, итэбэһэ да, уһулуччу үчүгэйэ да суох. Н. Лугинов. Оттон мин баар-суох ынабым баайтаһырбытыгар харахтара иннибит ээ, онно ол бэйэм оҕом сүүрдэ-көттө ини. «ХС»;

4) кими, тугу эмэ сөбүлүү көрбөт, сөбүлээбэтин биллэрэр. ♦ Привлекать чьё-л. внимание, задевать кого-л. Өрүү мин соботох сылдьар-быттан, кэргэн тахсыбаппыттан харахтара иннэн биэрэрэ. Г. Колесов. Ол мин ханнык итэбэһим эн хараххар ингинэ? С. Ефремов. Куруук ити уолтан хараба иннэн биэрэр. ГНС АаК.

203. Хараба (харабын) дирингэбит (дирингээ)

1) ирдэбилэ, наадыһыта улаатан, туюхха да тук буолбат. ♦ Потребности настолько возросли, что невозможно удовлетворить. Көрөр хараба дирингэбит билинни үйэ сайдыылаах аар кырдыбаһа. Эрчимэн;

2) сөбүлээб. Олус ингсэлээх, ымсыы, харам буол (буолбут). ♦ Становиться очень жадным, скупым. Хас биірдии хамсааһыны харчынан сэмсэлээһин кини [ыччат] харабын диринэтэн, ымсыы оҕоруон сөп. ПБН КСКТ.

204. Хараба сабылынна кэпс.

1) хараба ыалдьар эбэтэр көрбөт буолар. ♦ Утрачивать на время способность видеть или терять зрение. «Илиин тугу гынарын харабын көрбөт дуо? — Эмээхсин дьиптиэнник ыйытта. — Икки харабын сабыллыбыта дуо эйиэнэ?» Амма Аччыгыйа. Бу булт сабана харабынан сабыллан иэдээн буолуо. Болот Боотур;

2) Киһи билиэбин, өйдүөбүн билбэт-көрбөт, кыайан өйдөөбөт. ♦ Перестать замечать, понимать, воспринимать происходящее вокруг. [Кыталык кыыл Ньургун Боотурга:] Икки харабын сабыллыбыт эбит, Икки кулгаабын бүөлэммит эбит [оччолоох сурабы истибэт буола]. П. Ойуунускай. Оо, харах сабыллара мун да буолар эбит,

саамай табаарыным дии санырым, онтукам киним ол күлүү-элэк онгосто сырыттаба. «ХС»;

3) Өлөр, тыына быстар. ♦ Умирать (букв. Глаза закрываются). Хааннарым тохтоннор, мин өлөн эрэбин, Харабым сабыллан мин шингэ кишрэбин. П. Ойуунускай.

205. Хараба сырдаата

1) арыый кэнээтэ, холкутуйда (ыарыы кэнниттэн). ♦ Почувствовать облегчение, вздохнуть свободнее (напр., после болезни). Уолчаан, сыаны хаба тардан ылан, тишинэн хадьырийбыт, сии охсон кэбиспит, хараба сырдаабыт, сэниэлэммит. И. Гоголев;

2) көхсө кэнээтэ, уоскуйда. ♦ Смягчиться, потеплеть, оттаять душой. Ити истинг, эйэбэс тыллартан, көмүлүөк оһох элэккэй сылааныттан сылайбыт, аччыктаабыт эрэйдээхтэр көхсүлэрэ кэнээтэ, харахтара сырдаата. И. Гоголев. Хааман истэбин аайы арыый холкутуйан, төрүт да киэн киһи көхсө улам кэнээн, хараба сырдаан барда. Н. Заболоцкай.

206. Харабын кырытынан (көрдө).

1) элэс гыннаран (көрөн аһарда). ♦ Мельком, мимолётом, краем глаза (посмотреть, взглянуть). Харабым кырытынан көөртүм, тиит сыгынабын аттын диэки туохтар эрэ ойуоккалыырга дылы гыннылар. Суорун Омоллоон. Күөрэгэй тэбинэн истэ, Харабын кырытынан көрдөбүнэ, бөрө субу ситиэхчэ буолбут. Т. Сметанин;

2) кистээн, уоран (көрдө). ♦ Тайком (видеть, смотреть на кого-что-л.); незаметно (следить за кем-чем-л.). Харабым кырытынан аргыспын эмиэ чинчийэ одууластым. И. Гоголев. Оргууй аҕай эргийэн харабым кырытынан көрбүтүм, таайбытым курдук, эһэ эбит. Т. Сметанин;

3) сөбүлээбэт харабынан, кынчарыйан (көрдө). ♦ Злобно, недоброжелательно (смотреть). Кинилэр диэки сөп буола-буола, харабын кырытынан кынчыалаталаан кэбинэ, бэйэтэ бишр туһунан онуманы саныы олордо. «ХС».

207. Харах дала көр дал

1) көрөр кыах иһинэн, киһи көннөрү харабынан көрөр сирэ. ♦ Поле зрения в пределах обозримого. Өрүүнэм харабым далыгар аанньа көстүбэт. Н. Кондаков. Оо, Казанскай болуоссат! Харах дала ылбат Уорааннаах, уорабайдаах болуоссат! «ХС». Онон төрүүөх

саџана сьлгыларын үөрүн барытын харахтарын далыгар туттулар. «Кыым»;

2) тугу эмэ болџомтоџо ылыы. ♦ Чьё-л. внимание, заинтересованность, интерес. *Дойду тириэньэрдэрин харахтарын далыгар дьэ киирдим быһыылааџа — сүүмэрдиир эрчиллиилэрэ ылар буоллулар.* ПП ОА. *Ол быһыыгар научнай да бибилэтиэкэлэр харахтарын далыгар киирбэтэх хаһыат ыстатыйалара хомуллан, наарданан сьталлар.* «Кыым». *Оттон кириитиктэр олус өр бу айымньыны харахтарын далыгар киллэрбэккэ сьлдыбыттар.* «ХС».

208. Харах халтарыйар

1) сөбүмэр элбэх, эгэлгэ, өлгөм. ♦ Очень много, разнообразно; изобильно, глаза разбегаются. *Бэйи, эмээхсин хараџа халтарыйаргына табаарда тардан олоруохха.* Суорун Омоллоон. [*Дьиэ*] *иһигэр киирдэххэ, дьон этэринэн, ырааһа, киэнгэ-куонга, сибэккитэ элбэџэ — киһи эрэ хараџа халтарыйыан курдук.* «Кыым». *Тутуу барар площадкакатын көрөөт хараџа халтарыйбыта!* «ЭК»;

2) киһи хараџын сымнатар үчүгэй, дыкти, кэрэ. ♦ Очень красивый, красочный, необычный. *Кини киһи хараџа халтарыйар күүх солко буолбут, санныттан тилэџэр тиийэ суугунас солкону кэппит.* А. Сыромятникова. [*Сөмөлүөттэр*] *мин пуоска харабыллыы турар кэммэр кинилэр бүрүөһүннээх этилэр. Оттон билигин ону устаннар — киһи хараџа халтарыйар кэрэ көстүүтэ.* КИ АДББ. *Бэрт сотору Захар Ильич санга дьиэтэ киһи хараџа халтарыйыах айылаах килэйэн-халайан тиийэн кэллэ.* Күрүлгэн.

209. Хараххын араарыма

1) уурайбакка одуулас, бирири супту көр. ♦ Не сводить глаз с кого-л. *Шура икки имин хаана тэтэрдэ. Хараџын уолтан араарбат.* Н. Якутскай. *Ыстапаан кэлбит дьонтон хараџын араарбат.* «ХС». *Кини Өлүөнэ өрүс арџаа биэрэгэр күүх солко өнүнүү унаарыйан көстөр тыаттан хараџын араарбат.* «Чолбон»;

2) мэлдьи кэтээн сырыт, ахсаабакка харабыллаа, хараххыттан сүтэримэ. ♦ Неотступно следить за кем-чем-л. постоянно держать под наблюдением кого-что-л. «Өлүөскээ, ити кырдыаџас аттан хараххын араарыма, — диэбитэ Лааһар. — Аны күрээн эрэйдиш сьлдыыа». Далан. *Хараџы араарбатахха табыллар киһи, кыратык аралдьыйа түс да, чалбаџы кэспитинэн барар.* «ХС».

210. Харахын хатаа *кэлс*.

1) тугу эмэ көрөн өйдөөн хаал, бэлиэтии көр. ♦ Окинуть взором, задержать взгляд. *Нартаахан харангаба биллэ-биллибэттик туртайар Леся сирэйигэр тihэх төгүл харабын хатаан баран, аппа диэки хаампыта*. Софр. Данилов. *Кэлэ-бара биригэдьширдээх Наастаба үөннээх харабын хатаан ааһар*. С. Федотов. *Сэмэнчик ол дьизэлэргэ харабын хатаата*. «ХС»;

2) туохха эмэ ымсыыра санаа. ♦ Заприметить, облюбовать *кого-что-л*. *Волостной Туман кини атыгар харабын хатаабытын көхсүтүнэн туран бүтэйдии эмиэ сэрэйбитэ*. Ойуку. Бэрдин, үчүгэийн билэн, тойон бэйэлээх киниэхэ *харабын хатаатаба*. У. Ойуур. *Бэйэтин саастыыта олус үчүгэй кыыска Дьорбоот харабын хатаабыта*. «Чолбон». Эдэр учуутал кыраһыабай дьахтарга *харабын хатаабыта*. ПНИ АДХ.

211. Хой баһа

1) мээнэ, солуута, ис хоһооно суох тыл-өс, санаа-оноо. ♦ Чушь, вздор, ахинея. *Хой баһа хоһоон субуллар, дойбох тойук суккуллар*. Л. Попов. *Дьэбдьиэ — олобо суобу ыралыы, хой баһын саныы сытпыта эмискэ суох буолла*. Болот Боотур;

2) олус ыраах. ♦ Очень далеко, на большом расстоянии от *кого-чего-л*. *Сага онгостуобу, хайыһар хаптаһына буолар маһы таастан булбаккын, маска тиийэр хой баһа*. Болот Боотур.

212. Хой баһа тыл

1) туохха да сыһыана, олобо суох тыл, сана. ♦ Слово или речь, которое вовсе не относится к делу;

2) солуута суох, мээнэ тыл. ♦ Чушь, вздор, ахинея (букв. слово, как голова барана). *Ис номохторо кыайан биллибэт түгэх былыргы олохтон ситимнээхтэр эмиэ бааллар, холобура: «хой баһа тыл», «үтүөттэн үтүгэн буора төрүүр», — атын да манныктар баар буолуохтарын сөп [өс хоһоонноро]*. Саха фольк.

213. Хоолдьугунан оонньоур

1) таптаабытынан онорор, сылдыар. ♦ Вести себя так, как хочется. *Биир күн үлэлиэ, иккис күн өрүү. Сууттаары тиийэбин да, бу сатанан күнэ дэлэй. Хоолдьугунан оонньоон тахсар*. Н. Апросимов;

2) (*кимгэ эмэ*) үчүгэмсийэн, бэрт буола оонньоһор. ♦ Кокетничать,

стремясь понравиться кому-н. (обычно о женищинах). Хоолдугунан оонньоон, дьахтар бөжө! «ХС».

214. Чап гыннар

1) эмискэ түргэнник сангара оѳус. ♦ Быстро сказать, произнести что-л. (кстати, к месту). «Оттон ол иһин сыыстым ээ!» — Тэрэнтэй чап гыннарда. Софр. Данилов. Дьулус: «Ханна бааргыный?» — диэн чап гыннарда. «ХС»;

2) күүтүллүбэтэѳи сангара оѳус. ♦ Выпалить что-л. неожиданно, неуместно, брякнуть, ляпнуть. «Мин аѳабын көрдүг дуо?» — диэн ыйытан чап гыннарбыппын кулгааѳым эрэ истэн хаалла. ЖЕА ТС.

215. Чиэскин сүтэр

1) туюх эмэ куһаѳаны онгорон киһи быһыытынан ытыктаммат буол, киһилии сизэргин сүтэр. ♦ Соотв. уронить, потерять честь. Ол хаалан да диэн, хаалбыт да киһи бүтүн үйэтин тухары аатын, чиэһин сүтэрэр. МНН. Оттон билигин, сэрии буолаары гынан эрдэѳинэ, аѳа дойдубар тапталбыттан бэйэм дьолбун ордорорум эбитэ буоллар, бэйэбэр даѳаны чиэспин сүтэрбит курдук сананьям этэ. Л. Толстой (тылб.);

2) эр киһини кытта эрдэ сылдыһан ааккын ыыт, түһэр (кыыс туһунан). ♦ Потерять девичью честь. Төһө да хобулаабыттарын иһин, чиэспин сүтэрэ иликпин, сүтэриэм да дии санаабаппын. А. Софронов. Ситэр саастаах кыыс эр киһини кытта эрдэ сылдыһан чиэһин сүтэрдэѳинэ кини олоѳор, ситэ сайда илик доруобуйатыгар туюх ыарахаттар үөскүүлэрин билиэхтээх. ТЕН ИДь.

216. Ыал аатыттан аас

1) эргэр. Быста дьадаѳай, бэйэѳин кыайан ииттиммэт буол. ♦ Обнищать, разориться, стать несостоятельным. Оѳуһа суох хааллахпытына ыал аатыттан ааѳабыт, барангын үлэлэспитэ буол. Күннүк Уурастыырап;

2) эһин-быһын, өл-сүт. ♦ Перестать существовать, пропасть (о семье). Кини Далбараайаптар ыал аатыттан ааспыттарын, эстибиттэрин истэн, аһыйбыта буолбута. «Чолбон». Биһиги эстэн, төрөппүттэрбит өлөн-сүтэн, ыал аатыттан ааспыппыт. «ХС».

217. Ыаһах оноһун

1) тугунан эмэ аралдьый, кими эмэ элэк-хаады оноһун. ♦ Развлекаться тем, чтобы делать кого-л. предметом развлечения, забавлять-

ся. *Баһылай өһүргэс. Кинини оҗо эрдэбиттэн элэк, ыаһах онгостон, араастаан аат-суол биэрбит киһилэрэ.* Н. Заболоцкай. *Дьон эйигин туой оонньуу, ыаһах онгостолдор.* «ХС»;

2) бириэмэни атаараары тугунан эмэ дьарыктан, онон аралдьый. ♦ Заниматься чем-л. от нечего делать. *Кэрдибит маспытын, аппынан үчүгэйдик суол үктээн бараммын, бэйэм киирэ-тахса ыаһах онгостон тизэйиэбим.* В. Иванов. *Булчуттар бултуу барар туһунан бэрт эрдэттэн, ааспыт саастан, уһун сайыны быһа үлэхэн, ыаһах онгостон тэриммиттэрэ.* «ХС». *Тиитэбис харабын хайа тардынна да, кыһан-отон киирэн барара, ону кэнникинэн дьинг чахчы ыаһах онгостубута.* «Чолбон».

218. Үарахан атахтаах

1) киһи кэлэрин абааһы көрөн, ыарыһах бэргиир, кыра оҗо ыалдьар диэн кими эмэ сөбүлээбэккэ этии. ♦ Неодобрительное выражение в отношении человека, который своим посещением вызывает у больного обострение, а у маленького ребенка — болезнь (букв.; с тяжелой ногой). *Бэбэһээ Ньолоох уола кэлэригэр бэргээн буорайа сыспыта. Күтүр өстөөх ыарахан атахтаах эбит, ол иһин бэйэтэ даҕаны туох аанһа киһи баарай.* А. Софронов;

2) кыра аайы хамнаабат, улахан хамнаһы, соболону көрдүүр (киһи). ♦ Тяжелый на подъем, требующий большую мзду за свою услугу (человек). *«Баардаах киһи, эмтэттэрэн абыраныа этэ. Үарахан соҗус атахтаах киһи буолуо, бука», — диэн баран, Сүөдэр биэлсэри дьэтигэр ыңгырда.* Амма Аччыгыһа.

219. Ымыылаах ыт

1) куһаҕан тыынтан көмүскэллээх, оннук айдарыылаах ыт. ♦ Защищённая (от злых духов) собака. *Ити ымыылаах ыт быһыылаах;*

2) дьэһни куһаҕан тыынтан харыстыыр айдарыылаах ыт. ♦ Собака, защищённая от злых духов, не подпускающая их к дому (букв. собака с талисманом). *Ымыылаах ыт баар буоллабына, дьэбэ куһаҕан тыын чугаһаабат.* Саха фолк.

220. Ыһыктынан кэбис

1) санаан түс, туохха да кыһаммат, үчүгэйгэ тардыспат буолан хаал. ♦ Пасть духом, утратить желание действовать, впасть в уныние. *Киһи кин-наар буолан, ыһыктынан да кэбиһиэн, араас куһаҕанга да үөрэһиэн сөптөөбө.* Э. Соколов. *Ийэтэ ыһыктынан кэбиһэн олох*

сүүрүгүн хоту мэнээк устубатаба. «Чолбон». Эрэл санаата суох киһи ыһыктынан кэбиһэр, үтүөнү-мөкүнү араарбат буолан хаалар. А. Алдан-Семёнов (тылб.);

2) тута уолуйан, ыксаан хаал, эрэлгин сүтэр. ♦ Терять надежду, паниковать. *Уубут адьас өрө анһан кэбистэ, Былатыаным уолуйан, ончу ыһыктынан кэбистэ бадахтаах.* П. Аввакумов.

221. Ыпсыытын кытар кэпс.

1) тугу эмэ (дьыаланы, үлэни, о.д.а.) уһуннук сыһа-соһо сылдьы-бакка, тардыбакка ситэр-хотор, бүтэр-оһор. ♦ Завершать, заканчивать, доводить до конца начатое. *Айдаана суох ыпсыытын кытара сылдьар.* Амма Аччыгыйа. *Бука, бэрт наһыл, туюхха да тиэтэйбэт-саарайбат киһи курдук буолан баран, барыны-бары түргэнник бүтэрэн, хайдах эрэ ыпсыытын кытаран иһэр үгэстээбэ.* Д. Таас;

2) биир тылы бул, сөбүлэс. ♦ Находить с кем-л. общий язык. *Буруйдааччы уонна буруйданааччы икки өттүттэн ити чааһынан ыпсыытын кытарар тылы кыайан булбатылар.* Д. Таас.

222. Ытарчалы ыл (ыллар)

1) ханна да ыппат, төлөрүппэт гына кими, тугу эмэ кыһарый, күөмчүлээ. ♦ Зажать в тиски кого-что-л., лишая свободы действий. *Биир күн экирэтиһи үлүскэнигэр, тула өттүлэриттэн ытарчалы ылларбыттарын биирдэ өйдөөбүттэрэ.* Н. Лугинов. *Улам-улам ытарчалы ылан, ыган, тастан кэлэр көмөнү быһан бэриннэриш этэ.* А. Данилов. *Сотору Колчак былааһа Саха сирин ытарчалы ылбыта.* Н. Габышев;

2) кими, тугу эмэ ыпсары, хам ыл (хол., айылба күүһүн, ыарыыны этэргэ). ♦ Сковать, прихватить кого-что-л. (напр., о холоде, боли). *Саха сирэ таһырдыа тахсыбыт киһини ытарчалы ыбылы ылар аам-даам тымныытын ким билбэтэ баарай!* Н. Якутскай. *Нартаа-хап өндөйөн үнүөхтээн эрдэбинэ, абытай ыарыы ытарчалы ыга ылла.* Софр. Данилов. *Индигиир эбэ хотун икки кытылларынан кыдымак муустарынан ытарчалы ыга ыллара, кылыгырыы, будулуйа уһунна.* Ф. Филиппов.

223. Ытыллыбыт ох курдук (охтуу)

1) быһа суолунан, быһалыы; көбүс-көнөтүк. ♦ Кратчайшим путём; прямо (букв. как стрела, выпущенная из лука). *Харангаччылар кынаттарын кэдэччи туттан, ытыллыбыт охтуу сыһыйлаллар.*

В. Сыромятников. *Кыrsa бэйэтэ эрэ билэр хайысхатын тутуһан, ытыллыбыт ох курдук быһалы айаннаата*. БМ БМ;

2) көбүс-көнө, ханан да туорааһына суох (хол., суолу этэргэ). ♦ Без изгибов, прямой (напр., о дороге). *Ытыллыбыт ох курдук аспаал суол субулунна*. НАГ ЯРФС II.

224. Эйэ дэмнээхтик (нэмнээхтик)

1) эн-мин дэһэн, бэйэ-бэйэни кытта тапсан, өйдөһөн-өйөһөн (олор). ♦ Душа в душу, в ладу (жить). *Саастарын тухары өрүү өйөһөн, эйэ дэмнээхтик олорбуттара*. Болот Боотур. *Хойутун да эйэ дэмнээхтик олордоххо, эн-мин дэсүһэн, хардарыта өйөһөрбүт ханна барыай*. А. Фёдоров. *Кэнники биэс сылым туох да түбэлтэтэ суох аасыта*. Уу чуумпук, *эйэ дэмнээхтик олорбуппук*. Д. Дефо (тылб.);

2) эйэлээхтик, кыыһырысбакка (хол., кэпсэт, оонньоо). ♦ Без ссоры, дружно, мирно (напр., разговаривать, играть). *Баһылай Охонооһойон дьэтин итиэннэ хаартытын торуойун сүүрбэ бырыһыан ыла олорор, оһон этиспэккэ-бочооттоспокко, эйэ дэмнээхтик оонньоотоллор курдук диэн олорор*. Күндэ. *Мин, миигин хаарыйар тарбааһыннаах кэпсэтии маннык эйэ нэмнээхтик бүтэн эрэримтэн үөрэммин, күлэ-күлэ тыл эттим*. Н. Габышев. *Аан туманы кытары тэнгэ икки киһи көтөн түспүтэ*. Сахалыы унаарыччы дорооболостулар. *Эйэ нэмнээхтик кэпсэтэн бардыбыт*. А. Кривошапкин (тылб.);

3) өһүөнэ суохтук, эйэлээхтик (ким эмэ диэки көр). ♦ Без злобы, ласково (смотреть в сторону кого-л.). *Лурье кыыһырбыта ааһа оһсон, Бодиевскай диэки эйэ дэмнээхтик көрүтэлээбитэ*. Болот Боотур. *Валя оһолу мичээрдээбит харахтара эйэ нэмнээхтик чабылыспыттара*. «ХС».

225. Эһин (эһинэ) бэйэлээх

1) уһулуччу үчүгэй, туйгун; мааны, талыы. ♦ Превосходный, отменный, прекрасный; нарядный, красивый. *Эһин бэйэлээхтэрбит сэрии уотугар сылдьаллар*. Амма Аччыгыһа. [Мэхээлис:] *Эһин бэйэлээх кыргыттар бааллар эбээт*. Холобура ити Дьыибэ Лэкиэс кыыһа Сибитэ. *Эчи өйө-мэйиитэ, үлэһитэ!* С. Ефремов. *Куорат иһигэр эһин бэйэлээх донской, амурскай боруода аттары миһинэ-миһинэлэр, байыаннайдар кэлэн-баран, өрө тыыннаран эрэллэр*. Бэс Дьарааһын. *Эһин бэйэлээх сэлиик аттар, кур оһустар, тардыылаах көлөлөр киһиэхэ бааллар*. М. Доһордуурап;

2) арааһынай, араас көрүнгннээх, элбэх араастаах, эгэлгэлээх. ♦ Разный, разнообразный, разнородный, отличающиеся друг от друга по каким-л. признакам. [*Хатын*] *туоһа энгин бэйэлээх иһит, мунхаба, илимнэ хотоһос буолар.* Суорун Омоллоон. *Бэрт уһуннук астаһан баһымньытын угун төрдүн туурда. Онно да элбэх сыра-хара барда, энгин бэйэлээх тыллар туттулуннулар.* М. Добо́рдуурап. *Булчут киһи бултаабатабына тэһийбэт, тулуйбат, түүнүн түүлүгэр биһир кэм энгинэ бэйэлээх бултар экирэтэ сылдыаллар эбэтэр аргыстаһан хаамсаллар.* «ХС».

226. Эт киһи (дьон) элэйдэ, (сыа киһи (дьон) сылайда

1) салҕан хаала, абааһы көрөн барда (*олус өр эрэнэ кэтэспитэ туолбатабыттан*). ♦ Соотв. хуже горькой редьки. [*Дириэктэр — Бөхтүүйэпкэ:*] *Эйигин кытта ньээнкэлэһэрбиттэн эт киһи элэйдим, сыа киһи сылайдым. Түксү!* В. Ойуурускай;

2) олус, аһара сылай. ♦ Сильно устать, изнемо́чь. *Онтон дуоһуйан-астынан Эт дьон элэйэн, Сыа дьон сылайан Ходоһойдор хонуктуу бардылар, Түнүрдэр түлүк ууларыгар түстүлэр.* С. Зверев. *Эт киһи элэйдим, сыа киһи сылайдым, чэгиэн-чиргэл бэйэм эмэхсийдим.* Н. Лугинов.

227. Этэ тардар

1) куттанар, соһуйар. ♦ Пугаться, вздрагивать от испуга. *Онтон, киһи этэ тардыха, им балай буолла.* Амма Аччыгыһа. *Мөрүөн бэйэтэ да өтөхтөн этэ тардар.* Д. Таас. *Киһим сирэйэ тыйыһыра, дьэ-бидийэ түспүтүн көрөн, этим тардан, ситэ сангарбакка тохтоон хааллым.* Р. Кулаковская;

2) туох эмэ суоһуурун этинэн-хаанынан таайар, битинэн билэр. ♦ Предчувствовать нутром что-л. страшное, ужасное. *Астобуннабына Аньыырбаан, миэнэ этим тардар.* М. Тимофеев. *Роман хайдах эрэ этэ тардан, хантас гынан көрбүтэ.* Ф. Софронов. *Этим тардан аһаран биэрпин Бэйэм да билбэккэ хааллым.* А. Бэрияк.

МНОГОЗНАЧНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

1. Ағып тұру

◆ Оратор ≈ владеть словом ≈ язык хорошо (неплохо) подвешен (привешен). *Бір сұраққа бір сағат сөйлесе, жалызғар емес, ағып тұр. Язык хорошо подвешен.* (Ғ. Мұстафин).

◆ Бессовестно врать, рассказывать что-л. ≈ лить (отливать) пули *Ағып тұрған зу екеніңді көзіңнен-ақ көріп тұрмын.* (Ә. Әбішев). *КРФС

2. Азан айту (шақыру)

1) діни. Діни адамдардың намаз алдында дауыстап, жар салып оқитын дұғасы. ◆ *Религ.* Перед совершением намаза читают молитву вслух (громко). *Таңертеңгі уақыт болса керек, имам мешіттің төбесіне шығып алып, азан шақырып тұр екен* («ЛЖ»).

2) у-шу болу. ◆ Громко шуметь. *Дәркембайға да қамшы жауып кетті. Есігінен қарап тұрған қатын-бала азан салды.* (М. Әуезов). *ФСКЯ

3. Ай-шайға қарамау

1) ешнәрсеге қарамастан киіп кету, кірісіп кету. ◆ Ни с того, ни с сего нападать на кого-то. *Ай-шайға қараған Құрбан жоқ. Қынабынан суырған қылышын серт ұстаған ол, түйе үстінде жан-жағына жалтақтап тұрған қартқа ұмтыла бастады.* (Р. Райымқұлов).

2) ешнәрседен тайсалмау, қаймықпау. ◆ Не бояться кого-либо. *Ол тегінде құтылмасын білді ме, қалай, мектепке тақай беріп, арсалаңдап күліп, құлай кетті. «Қуғыншы» ай-шайға қарамастан, оны келген бетінде умаштай бастады.* (М. Иманжанов). *ФСКЯ

4. Ақ жем болу

1) қанын суға сорғызған ет. ◆ Вымоченное в воде свежее мясо. *Құсбегі құсына етті ақ жем етіп берді.* (АТ).

2) су сорып, ағарып кеткен. ♦ Обескровленная кожа ноги. *Асты терең, үсті жел, Толқып соқты баурында, Балтыры ақ жем балықшы, қайықшы қалтай не күйде.* (І. Жансүгіров).

3) арам тер болу. ♦ Напрасные старания. *Берекеңді қашырған ел тыныш болса, жақсы сол, Рас сөзге таласып, Ақ жем болма, жаным, кел.* (Абай). *ФСКЯ

5. Ақ нық

1) мұзбалақ ерекше қыран, айрықша асыл қыран. ♦ Молодой, сильный беркут. *Талай ұшқан ақ иық, Төменде қалды мазақ боп, Бейбітте ұшқыр байғұстар Дауылда не етсін азап боп?* (С. Сейфулин).

2) айрықша асыл адам, ер жігіт. ♦ Об особенном, видном, молодом джигите (парне). *Езу тартып, мейірі қанбай шын сүйіп, Көз жұмды жігіт осылай Арқадан ұшқан ақ иық.* (С. Дайырбеков). *ФСКЯ

6. Ақ нық мұзбалақ

1) особый вид беркута с белыми отметинами на крыльях. ♦ *Алтайда мен ақиық ұшқан қонбай, Қарамды көре алмайтын сендей торғай.* (І. Жансүгіров).

2) сильный, дальновидный, выдающийся человек. ♦ *Кесілген томардай мүгедек емес. Қанатын көре сілтеп, ақ иық, мұз балағы ұшып келе жатқандай сезінеді.* (Ғ. Мүсрепов). *КРФС

7. Ақ орда

1) этногр. Үлкен киіз үй. ♦ Большая юрта или главный дом. *Бұлттай қасы жауып екі көзін, Алты қанат ақ орда үйі шайқалды.* (Абай). *ФСКЯ

2) Парламент үйі. «Ақ Орда» название Президентского Дворца Республики Казахстан.

8. Ақ саңдақ жүйрік

1) ♦ Отборные скакуны

2) ♦ Непобедимый, незнающий поражений, акын-импровизатор. *Домбырасын қасына қойып, терін суртіп жатқан Нысанбайға: Көп жаса, ақ саңдақ жүйрігім! — деді Қасымтөре, көңілімізді бір көтеріп тастадың ғой.* (І. Есенберлин). *КРФС

9. Ақ сұңқар құс

1) қыран құс. ♦ Орел; ловчая птица (общее название соколиных и ястребиных). *Бүркітші тау басында, қағушы ойда. Іздің бетін*

түзетін аңдығанда, Томағасын тартқанда бір қырынан, Қыран құс көзі көріп самғағанда.

2) ер-азамат ♦ Мужественный джигит (парень). *Жылама, Мағыш, жылама, Алладан өлім тілеме! Қолдан ұшқан ақ сұңқар Қайтып келіп қонбайды.* (Абай). *ФСКЯ

10. Ақыр заман

1) ♦ Букв. Конец света. Ақыр заманның дәл өзі сияқты. (Ғ. Мұстафин).

2) ♦ Неимоверные трудности. Ақтай мырза басынкөтеріп алды: — Күн ашық, ай жарықта ақыр заманды орнатқаны несі! Сенен басқа жұрт та аң аулап көрмегендей, — деп, Бектемірдің бетіне алар бір қарады да жастыққа қайыра жантайды. (Ә. Көшімов). *КРФС

11. Ала құйын

1) ♦ Легкомысленный. ≈ подхваченный ветром (ветерком). *Тым құрыса, пәруай, Сыздықты мына ала құйын Әмірге берсең етті.* (М. Әуезов. Шығармалар).

2) ♦ Вихрь. *Боран түтеп көкті жапты, қарлы құйын қуалай...* (Т. Жароков). *КРФС

12. Ала өкпе болу

1) ♦ Зря стараться, бесполезно делать что-л. *Соның бәрі жүйесіз, мақсатсыз ала өкпе болу секілді.* («ЛЖ»).

2) ♦ Болезнь легких у животного. *КРФС

13. Арасы алыстау (суыну)

1) жер мойны қашықтау, қашыққа кету. ♦ У черта на куличках. *Барамын деп жүргенде танысқалы, екі ауылдың арасы алыстайды.* (Ауыз әдебиеті). *Ақ сұңқар қона кетпес ылай көлге, Жарасар шәйі бешпент қынай белге. Арамыз алыстап бір кеткен кезде, Қол үздік көрінгеннен сұрай берме.* (Ауыз әдебиеті).

2) арасы суу. ♦ Отдаляться; отчуждаться. *Осыдан кейін екеуінің арасы біраз уақытқа дейін суынып кетті.* (Т. Ахтанов). *ФСКЯ

14. Атам заманнан бері

1) баяғы, ежелгі дәуір. ♦ С древних времен. *Ал аналар болса, шын пейілдерімен амандасып, шұрқырасып отырғандай көрінбекші болып, амандасудың атам заманғы ұзақ сөздерінен бастап, Телмағамбеттің әдейілеп келіп отырған төл ісіне мүлдем жуыр емес.* (С. Төлешов).

2) бұрыннан, көптен бері. ♦ Давным-давно. *Бұл үйде атам заманнан семьясыз жалғыз тұратын қарт парикмахер бар еді.* (С. Мұқанов). *ФСКЯ

15. Ат қою

1) атой салып шаба жөнелу. Ескі дәстүр бойынша қаралы үйге (ауылға) еркектердің алыстан атпен шауып, «ой, бауырымдап» келуі, лап беріп шаба жөнелуі. ♦ В старых традициях, издавека на коне с плачем и причитаниями скачет к юрте (дому) умершего. *Абай Тәжежан үйіне ат қойып келген жоқ. Жас балаға ат қою жақсы ырым емес. Және жанкүйерлер сыналатын қаза бұл емес.* (М. Әуезов).

2) балаға есім, ныспы беру. ♦ Дать имя новорожденному. *Бұл құрап, киім түзеп, Қарны тойған, қағазға өрнек жасап, сурет ойған. Құдайым кешіктірмей, бір ұл беріп, молдалар оның атын Әзім қойған.* (Абай). *ФСКЯ

16. Ат шаптырым жер

1) қашықтық өлшемі. ♦ Два-три километра (*расстояние, покрываемое лошадей галопом*). *Нақ қазір Шоқан бетін жуып отырған Шанхай өзені осы таудың кеудесінен жарып шығады. Осы отырған тұстан ат шаптырым жерде бұлақ бар.* (С. Бегалин).

2) өте үлкен. ♦ Объемная вещь по длине. *Ырсалдының үйінде қымбатты мебельдерді, ешкім иығына ілмеген 10 пар костюмді... 500 метр панбарқыт пен айналасы ат шаптырым жеті кілем қайдан келді екен деп ойлайсыз.* (К. Тоқаев). *ФСКЯ

17. Ат ойнату

1) ♦ Высокомерно, кичливо относиться к кому-л; издеваться, глумиться. *Кеше үш жүзге аға болған Нұржанның шаңырағына Аман ат ойнатып, Мұқатайды тұтқындады.* (Ғ. Мұстафи. Дауылдан кейін).

2) ♦ Наводить страх. *Бес уәзір қалың топқа ат ойнатып келді таяп, Деп: «Бұл жерде ақын жоқ па?!» Тұрды үйіріп әңгір таяқ.* (К. Жармағанбетов). *КРФС

18. Атой беру

1) ♦ Бросить клич. ≈ БИТЬ ТРЕВОГУ, БИТЬ В НАБАТ. *Таң атысымен Құнанбайдың Жидебайға жиылған қалың қолы атой беріп, жүйіткіп жосып, шаңдата шапты.* (М. Әуезов. Абай).

2) ♦ Давать знак. *Тәукенің адамдары олардың алдынан атой*

беріп, бөріктерін бұлғап «келме» дегенді білдірді. (І. Жанүгіров. Шығармалар). *КРФС

3) ♦ Особо выделяться. Оның өзіндік, тек Мұхтарлық қасиеттері атой беріп тұрады. (М. Қаратаев. Туған әдебиет туралы ойлар). *КРФС

19. Атой салу

1) ♦ Очень громко кричать ≈ во всю мочь. Ол поездың өкпе тұсында атой салды. (О. Бөкеев. Қамшыгер).

2) ♦ Выступать с боевым кличем. Атой сан, айқасқа шықтық. (Д. Әбілов). *КРФС

20. Аузын алу

1) ♦ Подкупить. ≈ ЗАМАЗЫВАТЬ РОТ. Сөз бітті, ет желінді, қаулы қалды. Халықта өкпе бар ма, аузын алды. Еттің де, халықтың да өркені өссін, Ермектік бір әңгіме болды да қалды. (Б. Күлеев).

2) ♦ Переманивать, перетягивать. Абайдан бұрын өзге ел жуандарының аңысын аңғарып, аузын ала бермек. (М. Әуезов). *КРФС

21. Аузы берік

1) ♦ ≈ Держать язык за зубами. Әлжан — аузы берік адам. (Ғ. Мұстафин. Дауылдан кейін).

2) ♦ Держать пост. Еңкейген шал, еңбектеген балаға дейін аузы берік. (Қ. Тайшықов. Октябрь ұшқыны). *КРФС

22. Аузымен құс тістеген

1) шешен, білгір, сөзге жүйрік адам. ♦ Отличающийся выдающимися способностями, дарованием. Кісі еді-ау ардақтаған, Қолдарын, жағасына жан батпаған. Аузымен құс тістеген ақын еді, Дәл сондай сөз білетін қалмапты адам. (Ғ. Қайырбеков). Аузымен құс тістеген, Жел жете алмас жүйрігім, Тұрсың ба, әлде, күтіп сен Жолдасыңның бұйрығын. (Қ. Аманжолов).

2) азулы, күшті. ♦ Сильный, властный. Бергейдің ең батыл қимылдағаны — шетелдік алпауыт компанияларды иліктіре білгені. Аузымен құс тістеген, қоржыны тоқ өкілдері жеріміздің байлығын құныға жұтқанымен, жергілікті атқарушы органға мойынұсынбай келді. («Соц. Қазақстан»).

3) желаяқ. ♦ Быстрый, ловкий, быстроногий. Кейде аузымен құс тістеген атақты спортшының өзі күміс жүлдені қанағат тұтады. (Қ. Жармағамбетов). *КРФС

23. Аузына алмау

1) ♦ Не вспоминать, не говорить *о ком-либо*. ≈ не поминать (вспоминать) добрым (добрым словом).

2) ♦ Не ходатайствовать, не сказать *что-л.* в пользу *кого-л.*, *чего-л.* ≈ (не замолвить) слово/словечко. *КРФС

24. Аузының суы құру

1) ♦ *Кто-л.* испытывает сильное желание отведать *что-л.* ≈ слюнки текут. *Түсе қап, теріп жегім келіп, аузымның суы құрып кетеді.* (Б. Соқпақбаев. Менің атым Қожа).

2) ♦ Быть в восторге, прийти в восхищение от *кого-л.*, от *чего-л.* ≈ Без памяти. *Гете мен Гогольдің поэмаларын аузының суы құри, қызыға оқыған Шоқанның олардай гажап суреттер қазақ даласынан да кездесуі ояудағы есіне түгіл, ұйқыдағы түсіне де кірген жоқты.* (С. Мұқанов. Аққан жұлдыз). *КРФС

25. Аяғы аспаннан келу (көктен)

1) ♦ Оказаться *вверх ногами* ≈ *вверх тормашками*. *Рысмағамбеттің аяғы көктен келе тыраң ете түсті, шаң бұрқ етті.* (Ғ. Мұстафин).

2) ♦ Терпеть неудачу ≈ с треском провалиться. *Ертең болыс сайлауында аяғың аспанның келгелі тұр. Саған соны ғана айта келдім деді де, Кәлен есікті сарт еткізіп жсауып шығып кетті.* (Ә. Нұрпейісов). *КРФС

26. Аяғынан тік тұрғызу

1) ♦ Заставлять активно действовать, принимать деятельное участие в *чем-л.* ≈ СТАВИТЬ НА НОГИ. *Қорғаныс шебін ұстап жатқан бар әскерін аяғынан тік тұрғызды.* (Ә. Нұрпейісов. Күткен күн).

2) ♦ Восстановить *что-л.* *Достықтың, ұйымшылдықтың арқасында біз заводты аз мерзім ішінде аяғынан тік тұрғызып, іске қостық.* («ЛЖ»). *КРФС

27. Аяғына шаң жұқпау

1) ♦ Самый быstroногий. Скакун. *Мен аяғыма шаң жұқпас жүйірікпін, ұшқан құс, жүгірген аңның менен құтылатыны жоқ.* (Қазақ ертегілері).

2) ♦ Непоседливый. *Апам бойындағы бір кемшілік — аяғына шаң жұқпайтын қыдырмашы еді. Қолы боста тоқтамай, ауылды шарлап жөнеледі.* (Б. Соқпақбаев). *КРФС

28. Аяғының желі бар

1) ♦ Резвый. Мына бес баламның ортасында аяғының желі бар жалғыз-ақ ат, бөрте ат еді...

2) ♦ Человек, который занимается ночными набегами. Әсіресе, түнде жортып, жылқы жетектейтін аяғының желі бар жігіттер ұрлыққа салып жүрген аттарын қойқақтатып, олай-бұлай жүріп, көлбеңдейді. (І. Жансүгіров). *КРФС

29. Аяғы таю

1) жазатайым болу, апат болу. ♦ Внезапно попасть в беду. *Кетті бірлік, Оты шала, тайса аяғың кім көнбек?* (Абай).

2) Айну, шәлкем-шалыс кету. ♦ Отказываться (от своего слова, намерения); передумывать; раздумывать. *Қор қылуға құдіреттен, жүрегіме түсті өрт, Тайды аяғым серттен, түсті емсіз қатты дерт.* (Абай).

3) қызметтен қуылу. ♦ Снять с работы, освободить от должности. *Бірір жыл отырып еді, қызметтен аяғы тайып, кетіп қалды.* (АТ). *ФСҚЯ

30. Аяғының ұшынан басу

1) Жайлап байыппен жүру. ♦ Ходить с осторожностью... . балалары үйден аяғының ұшынан басып, бүкең қағып, жорғалап шығады. (Б. Соқпақбаев).

2) Тайсалу, имену, қорқу. ♦ Бояться кого-то. *Кеш келген інісі ағасынан қорқып, аяғының ұшынан басып, төргі үйге өтіп кетті.* (Ауызекі тіл). *ФСҚЯ

31. Әжетке жарау

1) ♦ *Стать самостоятельным ≈ повзростеть.* *Көбінесе жатақтардың жас жалшылары малды ауылдың қой-қозысымен кетеді де, әжетке жараған жігіттері Ертістен өтіп, Сібірге қарай жосиды.* (І. Жансүгіров).

2) ♦ Быть полезным. *Сіздің қай әжетіңізге жарай аламын, мойор мырза?* (Б. Майлин). *КРФС

32. Әліпті таяқ деп білмеу

1) ♦ Совершенно ничего не знать, не понимать, не смыслить. ≈ НИ АЗА/В ГЛАЗА/Сахарада өмір кешіп жүрген қазақ балалары үш түрлі жолда болады. Біріншісі жасынан бір ауыз ғылым оқымаған, әліпті таяқ деп білмейтін айуан секілді ішіп-жеп, мал бағып, өсек

аңдып, айтуға ауыз шошитын неше түрлі бұзық мінездерімен қараңғылықта күнін өткізіп барады. (С. Торайғыров).

2) ♦ Безграмотный. Мен өзім не қазақша, не орысша әліпті таяқ деп білген кісі емеспін. (С. Мұқанов). *КРФС

33. Әрбір ханның тұсында бір сұрқылтай

1) ♦ При каждом хане бывает время смут.

2) ♦ Каждый век рождает своих гениев. *Билік айтсын әркімге патша құдай, Әрбір ханның тұсында бір сұрқылтай. Кешегі хан Құсбектің заманында, Мен түгіл өзің қайтптің, хан Жамантай.* (Ш. Қанайұлы)*КРФС

34. Басы айналу

1) ♦ Кто-л. испытывает головокружение (от усталости, переутомления и. т. п.). *Абай жүрейдін десе, көзі қарауытып, басы айналды.* (М. Әуезов).

2) ♦ Терять способность ясно выражать что-л. (от множества дел, забот, переживаний, любви и т. п.) ≈ голова закружилась. *Астарлы әзіл айтып, сыр тартудың орнына Розаның балғын денесінен ескен жел лебіне балқып басы айналды.* (Т. Ахтанов).

3) ♦ Кто-л. много возомнил о себе, о своих возможностях. ≈ голова вскружилась. *Басы айналды қарғаның Сұмның айтқан сөзіне, қуанғаннан бөртініп, бір мастық кірді өзіне.* (Абай). *КРФС

35. Басы байлану (бос емес)

1) еріксіз, мәжбүр болу. ♦ Быть обязанным кому-то. *Жау қолға түсті де, басы байланды, лажы құрыды.* (А. Тоқмағамбетов).

2) айттырып, құда түскен жігіті бар. ♦ Засватанная... *Қырындап бозбалалар жақтаушы еді, қолдары жетпесе де, қоразданып, «Басы бос емес... әттең... қап!» деуші еді.* (С. Торайғыров). *ФСКЯ

36. Басы бос

1) тұрмыс құрмаған. ♦ Неженатый, незамужем. *Әйтсе де, басы бос қыз гой деп, жігітке Дәметкенді ұсынды.* (Б. Майлин).

2) еркін, азат. ♦ Свободный. *Есіңде бар ма жас күнің? Көкірегің толы, басың бос, Қайғысыз, ойсыз, мас күнің, Кімді көрсең — бәрі дос.* (Абай).

3) ешқайда жұмсалмаған, басы артық. ♦ Что-то незанятое... *Жолдың кебу уақытында тасып үлгеру жағын көздеп, бұған басы бос көліктің бәрін пайдалану керек.* (А. Елеманов). *ФСКЯ

37. Бас изеу

1) келісім білдіру, мақұлдау, құптау. ♦ *Согласиться на что-то. Бекболат сөйлеп келе жатқанда, Ақберген «айтқаныңның бәрі рас» деген кісіше: «Е, е» деп басын изей берді.* (Ж. Аймауытов). *Білімділер сөз айтса, Бәйгі атындай аңқылдап, Өзгелер басын изейді, «Әрине» деп мақұлдап.* (Абай).

2) бас шұлғып ишарат ету, жақтау, ұнату, жарату, қоштау, қабыл алу. ♦ *Кивать головой, чтобы убедать кого-либо. — Миндетті түрде, ақсақал, — деді Жалғас шалға қарап бас изеп.* (О. Бөкей). *Орнынан тұрып сәлем берудің орнына басын изей салды да, әңгімесін соза берді.* (Т. Ахтанов).

3) тыю, тежеу, тоқтату. ♦ *Кивать головой, чтобы дать несогласие на что-то. Құнанбай басын әлсіз изеп, қолының сыртымен: «тиылы болды, шырақ» деген ишара белгі жасады.* (Р. Токтаров).

4) кешірім беру. ♦ *Киванием головой дать знать, что он (она) прощает кого-то. Абай басын изеп қалып: — Кешірдім... Сіз — ақсыз... — деді.* (Р. Токтаров).

5) ризашылық білдіру. ♦ *Выражать признательность. Абай оған ризашылықпен басын изеп қарап қойды.* (Р. Токтаров).

6) қоштасу. ♦ *Прощаться. Бәрін де түсіндім, — деп Перовский басын ие түскен. — Түсінсеңіз, көп кешікпей Орынборға жүріп кетесіз деп ойлаймын. Патша ағзам басын изеп қоштасты да, енді кідірмей, қасындағы сұлу келіншекті қолтықтап кете барған.* (І. Есенберлин).

7) жаны ашу, мұңаю, күйзелу. ♦ *Пожалеть, быть чем-то недовольным. Ата-анасының қолында қалған соңғы алданышы бала да бір бір айдан бері ауру. Есбол кәрия Мөңкенің сынық жүзіне көз салып отырып: Пұсырдан қалған бұ жа жалғыз із, соңғы зурият! Ой-дөйт десейші!» — деп, басын изеп-изеп қойды.* (Ә. Нұрпейісов).

8) амандасу, сәлемдесу. ♦ *Здороваться, приветствовать. Орнынан тұрып сәлем берудің орнына басын изей салды да, әңгімесін соза берді.* (Ә. Нұрпейісов). *ФСКЯ

38. Бас ию

1) сәлемдесу. ♦ *Приветствовать. Қыздар кіргенде, Әбіш скрипкасын тоқтатып, жаңа келген сыпайы топқа тәрбиелі ілтипат білдірді. Орнынан тұрып, беті қып-қызыл боп ду ете түсіп, сәл бас ие, амандасқандай белгі етті.* (М. Әуезов).

2) құрметтеу, қадір тұту, қадірлі адамға сый көрсету, ризашылығын сездіру, рахмет айту. ♦ Выказать уважение кому-л. . — Сіз кім едіңіз? Білуге рұқсат етіңіз! — деді. Абай бұл кісінің сыпайы жүзіне өз тарапынан лайықты тағзым көрсетіп, тымағын алды. Өз қадірін жоймайтындай, тең тәрбиелі сыпайылықпен бас иіп: — ... Мен Ибрагим Құнанбаевпын. Халықтан шыққан жұпыны кісімін, — деді. (М. Әуезов).

3) кішірею, басқа адамға тәуелділігін, кіріптарлығын білдіру; ♦ Держать себя ниже; быть зависимым. Өрісі қатты тарылды, Ел қорғайтын ерлердің, Аяғына барып, бас иіп, Алдияр деп жалынды. (Жамбыл).

4) құптау, мақұлдау, мойынсұну, кінәсін біліп, жеңілгенін мойындау, иландыру. ♦ Относиться благосклонно, одобрять, слушаться, соглашаться в чем-л. Абай өз шешесінің де қартайып қалғанын байқады... Айтқан сөзін құп алды да, үндеместен бас иіді. (М. Әуезов).

5) табыну, әулие тұту. ♦ Боготворить кого-то. Мені аға десең мына сөзіңді қайтып ал. Мына есер мінезіңді көрсетпе көзіме! Басыңды иіп, үлкеннен кешірім өтін! (С. Жүнісов).

6) басқа біреудің артықшылығын, үстемдігін мойындау. ♦ Признать преимущество другого человека. Жігітек жаны болатын болса, жалтақтамай жетсін де, алдымызға келіп бас иісін! — депті. (М. Әуезов). *ФСҚЯ

39. Бас көтеру

1) ♦ Начинать действовать, обретать уверенность; активно проявлять себя. ≈ поднимать голову, сопротивляться *накого-то*. Халық бұқарасы патша үкіметіне қарсы бас көтеріп ереуіл жасауда еді. (С. Көбеев). Бірақ Елек уезінде қазақ әйелдерінің бас көтере бастағаны аздап сезіледі. (С. Сейфуллин).

2) ♦ Подниматься, стать более высоким (о злоковых). Биыл көктем мезгілімен шықты да, егін тез өніп, бастарын ерте көтерді.

3) ♦ Выздоровливать. Байбосыновтың аурудан қалжыраған анасы бір айдан асқанда барып, бас көтерді. (Ө. Қанахин). *КРФС

40. Бас тарту

1) ♦ Преподнести голову барана почетному гостю. Сыйлы қонаққа қой сойып, тамақ асып, бас тартты. (Ауызекі тіл).

2) ♦ Наотрез отказаться, уклониться. *Жомарт қорытынды сөзден бас тартты.* (Ғ. Мұстафин). *КРФС

41. Бас шайқау

1) келісім бермеу, келіспеу, қарсылық білдіру, сенімсіздік білдіру. ♦ Мотать головой, выражать отрицание, несогласие. *Абай күліп, мысқылдап: –Ататын болсаң, өлеңмен ат, Майеке, әйтпесе, тыңдамаймын! — деп басын шайқады.* (О. Бөкей). *Басыңа тиді байқадың, Бәрінен басты шайқадың, Тағы бар ма, айтарың? Нанғыш болсаң енді нан!* (Абай).

2) таңдану, таңдай қағу, таңырқау, тамсану, насаттану, шаттану мағынасында қолданылады. ♦ Удивляться, восхищаться. *Бетін ыққа бұрып қойған шағын күйме ішінде әниінің «Сырымбетін» естігенде Ақандар бір-біріне үнсіз қарасып, таңырқағандай бас шайқасты.* (С. Жүнісов).

3) лажсыздан келісу. ♦ Согласиться поневоле. *Саудагер кеудесіне қолын қойып, басын шайқады.* (М. Мағауин).

4) өкіну. ♦ Сожалеть о ком-то, о чем-то. *Күз түспей Көкшетауға түскенді жөн көрдік. Қасым «Көкшетауға неге көшесіңдер?» деп сұрамады. Басын шайқап үндемей ұзақ отырды.* (І. Есенберлин).

5) ашулану, ызалану. ♦ Возмущаться, быть раздражительным. *Ораз-Мұхамед қабағын шытып, басын шайқады.* (М. Мағауин).

б) ренжу, көңілі толмау. ♦ Обижаться на что-то и на кого-нибудь. *Жүмекен «әй, балам, балам!» — деп басын шайқап аз тұрды.* *ФСКЯ

42. Басынан сипау

1) ұнату, еркелету, жақсы көру. ♦ Полюбить кого-то, баловать, любить. *Жаным, құлыным, деп қызының басынан сипады;* (А. Жақсыбаев).

2) мүсіркеу, аяу. ♦ Гладить по голове, жалеть кого-то. — *Қарашығым, жылама, шошыма! Түк те етпейді, — деп Рахымтай басынан сипап, бауырына басты.* (М. Әуезов). *ФСКЯ

43. Басын төмен салу

1) ұялу, қымсыну, қысылу. ♦ Стесняться, стыдиться. *Ебейсін басын төмен салып, сазарып отыр. Сүйеу қарт та оған назар аудармады.* (Ә. Нұрпейісов).

2) бетіне қарай алмау, жерге қарап қалды. ♦ Не смотреть в лицо,

сгореть от стыда. *Кетерімді білген соң, Осы отырған жар-жар-ай, алуеметтер бастарын төмен салды жар-жар-ай.* (М. Сералин). *Біраз уақытқа басын төмен салып сөніп, сынып қалды.* (М. Әуезов). *ФСҚЯ

44. Басын шалу

1) ♦ Говорить не последовательно, бессвязно. ≈ С пятого на десятое. *Білгі нұқып-нұқып, әр жайдың атын айқайлап атап, басын шалып өтеді.* (М. Әуезов).

2) ♦ Жертвоприношение по старому обычаю в честь религиозного праздника. *Кіші айтта бір малдың басын шалдық.* (Ауызекі тіл). *ҚРФС

45. Бауырына басу

1) Амандасу белгісі. ♦ Знак приветствия. *Абай да мол құшағын кең жайып, Әбішті бауырына алды.* (М. Әуезов).

2) жақсы көру, еркелету. ♦ Любить, баловать. — *Қарашығым, жылама, шошыма! Түк те етпейді, — деп, Рахымтай басынан сипап, бауырына басты* (М. Әуезов).

3) құшақтау, аймалап төсіне басу. ♦ Обнимать, нежно ласкать. *Ауыр жұмыс әбден жүйкелеткен ана Асанын бауырына басып түні бойы зарланып шығады екен.* (С. Қасиманов).

4) асырап алу, бала қылып алу. ♦ Удочерить, усыновить. *Бір шаңырақта бір өзім қалған соң, осы бір қайырымды адам бауырына басыпты мені.* (М. Мөңкеұлы). *ФСҚЯ

46. Бауы берік болсын

1) ♦ Доброе пожелание новорожденному. *Әйтеуір құрдастарым Құсайынды бір жыл көрмесек болды: «бауы берік болсын айта бер», — деп, қалжыңдап жүреді.* (Қ. Жармағамбетов). *Ау, Мәке, тумаңның бауы берік болсын.* (М. Жанасаева).

2) ♦ Прочно, незыблемо занимать служебное положение... . *Құнанбайларды ұра беріп, бұқтыра берсе, әсіресе жеңе берсе, бұның болыстығының бауы берік боп тұра беретіні айқын.* (М. Әуезов). *ҚРФС

47. Без бүйрек

1) ♦ Бездушный, черствый. *Бітімі жоқ, без бүйрек Еспембетті салғаны ма?* (М. Әуезов).

2) ♦ Сильный, выносливый. *Адай жылқысының тағы бір қасиеті тершең емес, без бүйрек, қағылез келеді.* («Тарту»). *КРФС

48. Безек қағу

1) ♦ Суматошно, беспорядочно метаться; носиться ≈ как угорелый. *Кірпігін ілмей дедектеп, дамылсыз безек қағады, Өз ұлындай өбектеп, немересін бағады.* (Қ. Аманжолов)

2) ♦ Умолять. *Осыған жеткенде, жаман шошыған Далбай мен Дүйсен Базаралыға жалынып безек қақты.* (М. Әуезов). *КРФС

49. Бел ортасында

1) кісі жасының белгілі бір мүшел жастың орта тұсы. ♦ Определенный период возраста человека, старинное исчисление возраста человека по двенадцатилетнему циклу. *Мұстафаның әкесі Мәулен тоқсанның бел ортасына шыққан қуатты шал.* (Ж. Арыстанов).

2) нағыз қызықтың қызған жері. ♦ Происходит где-то самое интересное; в середине событий. *Кештің нағыз бел ортасында қызып алған жастар шу шығарды.* (Ж. Арыстанов). *Ол бұдан жиырма жыл бұрын орыстың ұлы өзені бойындағы Волгоград түбінде от жалынның ішінде, өмір мен өлім шайқасының бел ортасында жүрген, ажал аузында талай болған адам.* (Коммунизм таңы газеті). *ФСКЯ

50. Белуардан (белшесінен) бату.

1) ♦ Оказавшись в каком-л. трудном положении, не найти сил выйти из него. *Бірақ қылмысқа өзімнің де белшемнен батқандығымды ойлап, тәуекелім тұрмады.* (Қ. Жұмалиев). ♦ ≈ влезать (залезать, входить) в долги Δ ≈ по уши (по горло) в долгах. *Партия шығыны Бәйтенді де Жараспай сияқты белуардан борышқа, шығынға батырып бара жатқан.* (М. Әуезов).

2) ♦ Иметь большую прибыль, добычу. *Совхозымыз биыл қыруар байлыққа белшесінен батып қалғалы отыр емес пе?* («Ақ бидай»). *КРФС

51. Белін сындыру

1) мерт қылу. ♦ Убить кого-то. *Ұрыста тұрыс жоқ, айқаса кеткенде, белін сындырып мерт қылды.* (А. Токмағамбетов).

2) беделін түсіру. ♦ Опозорить. Мұнда контекстік мысал келтірілмей, тіркестің мағынасы айқындалмайды. *Тарту қылып мен тұрмын, Құралай атты қызымды, қырық жігітімді өлтіріп, сындырма менің белімді.* (Мұңлық-Зарлық). *ФСКЯ

52. Берекесі кету

1) әбігер болу, абдырау, асып-сасу, құты қашу. ♦ Потерять покой. *Емханаға жатқан әйелінің сырқаты бәсеңдеу орнына күшейе берді. Одан кейін қызметімде береке қалмады. (С. Мұқанов). Қылышы бар адам көрсе, қалаға келсе, берекесі кете қалатын ауыл адамдары тіл қатыспай тыныш қана отыр. (Ғ. Мүсірепов).*

2) ауыз бірлігі болмады. ♦ Не дружить, Действовать несогласованно. *Бертін келе ұрпақтары жайыла түскен сайын араларын алауыздық кернеді де, берекелері ұшты. (Б. Соқпақбаев.). Біздің үйде қыстың басынан кірген ұрыс, шешем Бүлісті уәделі жеріне бермей қалғаннан кейін тіпті де үдеп, үйдің берекесі кетті. (С. Мұқанов). *ФСКЯ*

53. Бесенеден (пешенеден) белгілі

1) ♦ ≈ яснее ясного. *Алыстан оның өзін, атын таныдым. Бесенеден белгілі шұбар ат. (С. Мұқанов).*

2) ♦ Давно известно. *Мүсілім де қамсыз жүрген жоқ, інісінің әп басқан қадамы Мүсекеңе бесенеден белгілі, інісінің ептеп тентектігін, білместігін де ертең керек болатындай саусағымен санап қояды. (З. Шашкин). *КРФС*

54. Бет алды

1) ♦ Как попало, бесцельно, наугад. (поступать, делать, что-л.). *Әңгіме бет алды оқуда емес, тоқуда. Кітапта айтылғанның бәрін жаттап алған білім болмайды. (М. Иманжанов).*

2) ♦ Не выбирая пути, без определенного направления ≈ куда ноги несут. *Ол неше далалармен, бет алды құла дүзбен жүре берді. (Қазақ ертегілері). *КРФС.*

55. Бет алыс

1) бағыты, бара жатқан жағы. ♦ Направляться. *Таймас тұра қапты, беталыстары төртпақ Жәнібектің елі. (Ғ. Мұстафин).*

2) ұстаған жолы, нысанасы. ♦ Направляться к цели; объекту. *Жас қыздың бет алысы дұрыс. Ол өмірдің өзі нұсқаған арнасымен келе жатыр. (Ж. Арыстанов). *ФСКЯ*

56. Бет ашар

1) *этногр.* Жаңа түскен жас келінге жақсы тілек айтып, келген жұртын таныстыру. ♦ *этногр.* Пожелать невесте счастливой жизни

и ознакомить с новой семьей и родственниками. *Естай, Қарлығаш: Басталды ойын, басталды бет ашар!* (М. Әуезов).

2) алғашқы қадам. ♦ Первые шаги в новых начинаниях. *Бұл концерт шетел өнерпаздары көрсетер өнердің алғашқы бастамасы, бет ашары ғана.* («ЛЖ»). *ФСКЯ

57. Бет жырту

1) әшкерелеп, бетін ашу. ♦ Разоблачать. Әниілердің бірқатары өздерінің шығармаларында бұқарашылдық, халықтық идеяларды қорғап, үстем таптың зұлымдық озбырлығын бетін жырта әшкереледі. («Қазақ әдебиеті»).

2) сөзге келу; ұрсысу, бетін алу; абыройын төгу. ♦ Рассориться, ругаться, растоптать репутацию. *Ұзақ уақыт бет жырттысын сөйлескен Әдібай үйден үнсіз шығып бара жатты.* (С. Адамбеков). *Бет жыртқан пенде емес.* (Ғ. Мұстафин. Шығанақ).

3) этногр. Бет жыртып жылау. ♦ этногр. Один из ритуалов похоронного обряда. Женщины при известии о смерти близкого человека царапали лицо до крови, оплакивали его, царапая ногтями лицо. *ФСКЯ

58. Бетін басу

1) қатты қорқуды, шошынуды білдіру. ♦ Сильно испугаться, пугаться от чего-то. — Алла, Алла! Субухан Алла! — деп Ғабидолла бетін басты. — Ақан түсің қалай өзгеріп кетті... (С. Жүнісов).

2) қалың қайғыға бату, тұйыққа тірелу. ♦ Сильно горевать и не знать что делать. *Аяқ-қолы кісендеулі сүйретіліп келе жатқан туған інісін көргенде, Әбді-Саттар бір мезет екі қолымен бетін басып тұрып қалды.* (Х. Есенжанов).

3) ұялу. ♦ Стыдиться чего-то. *Бетті бастым, Қатты састым, Тұра қаштым жалма-жан.* (Абай). *Орнын Жаппасбай тартып алғаннан кейін Қоспан енді қызмет іздеуге бетінен басып, сол жердің өзінде Жаңылмен бірге жүк тиеуші болып істей берді.* (Т. Ахтанов).

4) айыбын алдына көлденең тарту, табалау. ♦ Выставить на позор. *Сапарға Жарқынның ызасы әбден өтті. Қит етсе, жаман оқитынын бетіне басады.* (М. Иманжанов). *ФСКЯ

59. Беті бері қарау

1) аурудан жазыла бастау. ♦ Начал выздоравливать. *Қызының беті бері қарады, енді аз күнде құлан таза сауығып шығады деп, емші-*

дәрігер жақсы хабар айтыпты. (С. Омаров). Тоқсанбай қасына әйелін ертіп, Атбасарға барып қайтқан екен, «қызының беті бері қарады, енді аз күнде құлан таза сауығып шығады» деп, емші дәрігер жақсылық хабар айтыпты. (С. Омаров).

2) райдан қайту, айтқанға көну. ♦ Передумать, согласиться на что-то. Инженерге айтып едім, алғашқыда көнбей қойды. Әйтеуір әрі айтып, бері үгіттеп, бетін бері қараттым-ау. («ЛЖ»). Беті бері қарап, қол оң жайылғаннан бері қарай, жыл сайын бестеп, ондап «жас иіс» жаңа талап рисалалар тауып тұрды. (С. Торайғыров). *ФСКЯ

60. Бетінен ет кессе де мыңқ етпеу

1) шыдамды, мінезді, салмақты. ♦ Терпеливый, спокойный. Өзі бір бетінен ет кессе де, мыңқ етпейтін қиындыққа төзімді жігіт екен. (Б. Тұрсынов).

2) мінезі нашар, безбүйрек. ♦ Безжалостный; бесчувственный (о человеке). Тарт, Әзімбай арсыз тіліңді! Әкеңнің аузы бармас арамдыққа бетіңнен ет кессе де мыңқ етпей, сенің барарыңа еш күмәнім жоқ. (М. Әуезов). *ФСКЯ

61. Беті қайту

1) ♦ букв. Пропасть стремлению; пропасть желанию, охоте (что-л. делать, говорить и т.п.). Бастапқы сөзден беті қайтып қалған үй иесі күбіжеңдеп сөйлескісі келген пішін көрсетті де, еш нәрсе сұрай алмады. (Ғ. Мүсірепов).

2) ♦ Отступать, отказываться от первоначального намерения. ≈ идти на попятную. Дегенмен, беті қайтып қалған тәрізді. (Ғ. Мұстафин).

3) ♦ Получить отпор. Москва түбінен соққы жеп, беті қайтқан жау әскерлері күшін қайта жинақтап, жаңа шабуылға әзірленіп жатыр деседі. (Ә. Сатыбалдиев).

4) ♦ Выздоровливать от болезни. Әйтеуір, сізді шақырып, біздің келгенімізге қарай... ең күшті науқастың беті қайтты ғой. *КРФС

62. Бой түзеу

1) сәндену, есею. ♦ Взрослеть и ухаживать за собой. Қатарына қарап қызым бой түзеді. (Ж. Жұмақанов). Жаңа ғана бой түзеп, зәулімдене бастаған сұлудың көркі қанша қызықтырса да, Айқын сабыр тапты. (Ә. Әбішев).

2) бір қатарда тұрып, әскери сапта бой түзеп тұру. ♦ Величаво стоять в военном ряду. *ФСКЯ

63. Бой ұсыну

1) ♦ Смириться с чем-л. *Ақыры ол әйелді бой ұсындыра алмай, бәріміз де шаршап отырмыз.* (Қазақ ертегілері). *Шешейдің сөзіне қарт екеуміз бірдей бой ұсынғандай отырып тамақ іштік.* (Қ. Исабаев).

2) ♦ ≈ дни сочтены. *«Қатты әлсіреп, тері тарамысына гана ілініп қалды, бой ұсынып кетті», — деген ажал лебінде, суық хабар оның әр тараптағы жақындарына, туыстарына түгел жеткен.* (М. Әуезов). *КРФС

64. Бос қалу

1) Ештеңеге үйренбей, құр қалу. ♦ Оставаться с пустыми руками. *Енді нені істейміз, Бәрінен де бос қалдық, «Ауызға келіп түс дейміз», Қылып жүріп құр салдық.* (Абай). *Махаббатсыз дүние бос, Хайуанға оны қосыңдар. Қызықтан өзге қалсаң бос. Қатының, балаң, досың бар.* (Абай).

2) Құр бекер сөз. ♦ Сказать просто так. *Аға-жеңге сияқты жеңіл-желпілердің айтқан сөзінің бәрі бос қалып, Жәмеш Кенжеханның қалыңдығы деп саналып еді.* (М. Әуезов). *ФСКЯ

65. Бота тірсек

1) ♦ Тонконогий; слабый. *Бота тірсек Машановтың бір қаққанынан қалмас еді.* (М. Иманжанов).

2) ♦ Быстроногий скакун. *Қазақ ең сұлуын «бота көз», ең жүйрігін «бота тірсек» дейді.* (Ғ. Мүсірепов). *КРФС

66. Бұғалық (бұғау) салу

1) Ауыздықтау, ырқына көндіру. ♦ Принудить подчиниться, заставлять согласиться. *Боранға бұғалық салынып, бұлтты сілкіп, жаңбырды қолдан жаудыру да біздің міндетіміз болып отыр.* (С. Мәуленов). *Кімдерге бұғау салмаған, Дуниенің асау белеңі?* (М. Сұлтанқожаұлы).

2) Қол арту, күш көрсету. ♦ Показывать мощь; проявлять силу; проявлять насилие. *Билікті қолға алған күннен бастап, менің махаббатыма ие болғысы кеп, бұғалық салды, мен көнбедім...* (З. Шашкин). *ФСКЯ

67. Бұлт беру (ету)

1) жалт бұрылу. ♦ Быстро обернуться. *Сасқан үйрек бұлт беріп,*

бір шоқ талға барып жоқ болды. (С. Бегалин). Әбден әккі ашқан Қанат қоянша бұлт етіп беріп еді, Көктаспа қарынан бір үзіп үлгірді. (Н. Сералиев).

2) сырт беру. ♦ Повернуться; перен. отвернуться; избегать встреч. Дос алады, бермесең бұлт берем деп, Жауыңа қосылуға сырт берем деп. (Абай). *ФСКЯ

68. Бұтын бұт, қолын қол қылу

1) парша-паршасын шығару. ♦ Разорвать на части. Баланың төбеттері жалмауыз кемпірдің бұтын бұт, қолын қол қылып, жүн-жүнін шығарып, талап тастады. (Қазақ ертегілері).

2) жарамсыз ету. ♦ Сделать непригодным для употребления. Жаңа да бір келелі жиналыс болып, менің қателерім талқыға түсті. Әлбетте, қатеммен бірге өзім де талқыға түстім-ау. Жұрт мен жазған сөздің бұтын-бұт, қолын қол қылып, созғылап жатыр. (І. Жансүгіров). *ФСКЯ

69. Бір басқа

1) бөтен. ♦ Посторонний. Көп жаман тексермесең, тауып алған өнеріңнің жоғалғандығын және өзіңнің ол мезгілдегіден бір басқа адам болып кеткеніңді білмей қаласың. (Абай).

2) бөлек. ♦ Особый. Батырлық, байлық кімде жоқ, Фашиқтың жөні бір басқа. (Қыз Жібек). *ФСКЯ

70. Бір қайнауы ішінде

1) ♦ Сыроватое, недоваренное. Қазанды түсіре берген жөн. Құдайының етінің бір қайнауы ішінде болса да ештеме етпейді. (Ғ. Мұстафин).

2) ♦ Что-л. не доведенное до конца. Мәселе әзірге шешілмеген, әлі бір қайнауы ішінде. *КРФС

71. Бір тұтам

1) бір сығым. ♦ Объем, оставшийся в кулаке. От орындай тұяқтан Оймақтайы қалыпты, Етектейін еріннен Екі елісі қалыпты, Қиған қамыс құлақтан Бір тұтамы қалыпты. (Ер Төстік).

2) өте қысқа, кішкентай. ♦ О коротком и маленьком. Салық деген қол-аяғы бір-ақ тұтам қара домалақ кісі екен. (Т. Нұртазин). Бірлігі қара басынан артылмас, халық жайын, қауым жайын өз тоқтығынан кейін ойлайтын білгірліктің құйрығы да, өтіріктің құйрығындай, бір тұтам. (Ә. Тәжібаев).

3) арасы өте жақын. ♦ Близкое расстояние. *Екеуінің арасы бір-ақ тұтам*. («Жұлдыз»). *ФСКЯ

72. Бір шыбықпен айдау

1) тәуелділікте ұстау. ♦ букв. Одним прутиком погонять, держать в подчинении. Никуда не отпускать *кого-то*. Ешқайда жібермей, күндіз-түні бір шыбықпен айдады. (С. Талжанов). *Атбасар уезін ақтар үстемдік құрып тұрған кезде Хазов... маңайдағы елді бір шыбықпен айдап, қырып-жойып, қан-жосасын шығарады*. (С. Омаров).

2) күшпен билеу. ♦ Властвовать силой. *Бүкіл Қараөткелді бір шыбықпен айдаған Қоңырқұлжа өз басына түскен ауыртпалықтан осылай күбідей ісініп жүргенде, Тамызшының әлгі хаты келген*. (І. Есенберлин). *ФСКЯ

73. Дақ салу (түсіру, келтіру)

1) ♦ Обидеть, оставить осадок в душе. *Хасеннің Дәмеліні өз атына жазып, қызғыштай қорғап, көңіліне еш дақ салдырмай еркелетіп өсіргенін естігенде, көзінен жас домалап-домалап кетті*. (І. Есенберлин).

2) ♦ Запятнать, опорочить *кого-л*. *Мықтап соғысуымыз керек, халық сеніміне дақ түсірмеу керек*. (Б. Момышұлы). *Менің атыма дақ келтірдіңдер деп дарға асуы да мүмкін дейді*. (Қазақ ертегілері). *КРФС

74. Дауыс беру

1) үн қату. ♦ Подавать голос *за кого-л*. *Қақпаның ар жағына келіп, дауыс берген әйел, әдейі есіктен сығалап келгендерді болжап көрмек еді*. (М. Әуезов).

2) сайлауға дауыс беру. ♦ Голосовать на выборах. *Екі мың алтыншы жылы халық қалаулыларына дауыс беру кезінде біраз кемшіліктер орын алды. Халық сүйген депутатқа бір кісідей дауыс берді*. («СК»). *ФСКЯ

75. Дәмін алу

1) татып көрді. ♦ Попробовать *что-то* (пища). *Ептеп бағып есеге ем таба алмай, тәтті тамақ жей алман дәмін татып*. (Абай). *Тыпырлап тас астында кемпір қалды. Мұстапа ағызып тұр қызыл қанды, Түйіліп қарға, құзғын, құрт-құмырсқа, Қан ұрттап аузының дәмін алды*. (Ғ. Малдыбаев).

2) мәнісін біліп қалды, тіршілік тегігін түсінді. ♦ *Что-то* по-

нять, осознать. *Махаббат, қызық кім көрер; Оның дадәмін татпаса Біржолла басты кім берер, Жаныңа қайғы батпаса.* (Абай). *ФСКЯ

76. Екі жарты бір бүтін болу

1) үйленіп, отау тігу, бастары қосылу. ♦ Основать семью. *Мына балаларға ана бол. Ендігі жерде екі жарты бір бүтін болсақ дегім келеді.* (Ә. Нұрпейісов).

2) бірігу, ұйымдасу, қауымдасу. ♦ Объединиться, соединиться. *Жалғызбын деп қорқып едім, кешке жақын кабинетіме Жұмабек келгенде, «екі бүтін бір жарты болған екем» дедім ішімнен.* (Т. Әбдірайым). *Екі жарты бір бүтін болайық. Кімге сенеміз? Иық сүйесіп күн көрейік деп, Құтжанға құран оқи келгенде, Қодар Жәмпейіске зарын шақты да, қолына ұстап қалды.* (М. Әуезов). *ФСКЯ

77. Екі иығынан (інінен) демін алып отыру

1) ♦ Чваниться, важничать, пыжиться. ≈ задирать нос. *Дәркембай шықпай бөгелген екен, екі иығынан дем алып алқынған жынды жігіттер: Шық. Ойбай, құдайсымай! Болыс пен стражник қысып жатса, сен қу кедей де салмақтанамысың? — деп боқтап ақырып тастайды.* (М. Әуезов).

2) ♦ Страдать одышкой, дышать учащено. ≈ едва переводить дух. *Алексей сол жағына жалт қараса, бір жас әйел екі иығынан дем алып, қасына келіп қалыпты.* (Ә. Шәріпов). *Шолақ торы тайдың терін маржандай тамшылатып, екі інінен дем алып, шөптің басына Шекердің інісі келіп тұр.* (Б. Майлин). *КРФС

78. Екі иығынан (інінен) жұлып жеу

1) ♦ Раздражаться, неистовствовать, будучи в состоянии негодования, озлобления и т. п. ≈ рвать и метать. *Тұнып қалған топты толқыта екі інін жұлып жеп, еңгезердей қара жігіт келді.* (Ғ. Мұстафин).

2) ♦ Быть ловким, изворотливым, шустрым. ≈ на ходу подметки рвет (режет). *Екі иығын жұлып жеп жүрген кісілерден гөрі, қайта осындай момын жандар ер жүрек батыр боп шығатын.* (Ә. Нұрпейісов).

3) ♦ Озорничать. *Мұндайда екі иығын жұлып жеп, ауланы басына көтеріп жүрген тентек, содыр, тік бақайлар да жоқ.* (Қ. Әміров). *КРФС

79. Есі кету (қалмау, ауу)

1) ♦ Испытывать страх, тревогу и т. п. ≈ сердце падает. *Есі кетіп қорыққаннан сорлы Асан қалды талып, құтылуға бар ма шара?*

(Ж. Сыздыков). *Қорыққаннан есі қалмай бір отырып бір тұрды.* (Б. Соқпақбаев).

2) ♦ Терять способность трезво, разумно рассуждать, действовать. ≈ ум за разум заходит. *Еңіреп Рахым ел кезді, Есі ауып қырда адасты, Талай да талай жер кезді, Шөлдерді кешіп, тау асты.* (М. Әлімбаев). *КРФС

80. Етек басты болу

1) ♦ Очень сильно занят, перегружен и т. п. чем-л. ≈ вздохнуть (дыхнуть) некогда ≈ по горло (занят). *Жәкем етек басты боп, осы маңнан ұзай алмады.* (Ғ. Мұстафин).

2) ♦ Окунуться с головой в семейные заботы. *Әйтпесе, көбі семья құрып етек басты боп қалады.* (С. Баязитов). *КРФС

81. Етек-жеңін жинау

1) есін жию. ♦ Прийти в себя. *Кейбір жоғарырақ қызметтегілер бұдан секем алып, етек-жеңдерін жия бастаған.* (А. Сатаев).

2) шаруасы, тұрмысы түзелу. ♦ Дела и жизнь налаживаются. *Қ. Мақанов Ә. Қарағұлұлының мақалаларын қатар жариялай отырып, осы әңгіменің етек-жеңін жиганын жөн көрді.* («ҚӘ»). *ФСКЯ

82. Жағасын ұстау

1) таңдану, айран-асыр болу. ♦ Удивляться. *Жас баланың мынау мінезіне жағасын ұстады.* (Ауызекі тіл).

2) қатты түңілу, күдер үзу, жерге түкіру. ♦ Терять надежду. *Әзімбайдың зорлығын естігенде, бар Шыңғыстың іші-тысындағы сай тасына дейін шулаған жоқ па? Соққы-тепкі көргеннің бәрі жағасын ұстап, тісін басты зой, — деді Дәркембай.* (М. Әуезов). *Үй ішіндегілердің бәрі «астапыралла» деп жағаларын ұстады.* (С. Мұқанов). *ФСКЯ

83. Жан қалмау Δ жаны шыға жаздау

1) ♦ Очень сильно любить кого-л. ≈ не чаять души. *Үлгерімі де жақсы. Студенттер жаны қалмай сыйлайды: бәрі қолпаптап кетті.* («ЛЖ»).

2) ♦ Тяжело переживать что-л. ≈ душа (сердце) разрывается (рвется) /на части. *Оспанның да құйрығына қыл батпай, Нұрым ыңыранған сайын бетіне қарап түсіп, жаны шыға жаздап, құр анау үйден мынау үйге кезекке жүгіре берді.* *КРФС

84. Жанын көзіне көрсету Δ жаны мұрнының (тырнағының) ұшына келу

1) ♦ Сделать очень больно. *Жаны көзіне көрінген Сайран: «Шекер, жаным, Шекертай», — тәуір-ақ жалынып көріп еді, бірақ шекер үн қата қоймады.* (Ә. Әбішев).

2) ♦ ≈ наводить (нагоняет) страх. — *Жоқ!* — деп кемпір қысыңқырап жібергенде, *Ерназардың жаны мұрнының ұшына келді, өлуге аз-ақ қалды.* (Қазақ ертегілері). *Жиналып тұрған ақсақалдардың, байлардың сұрлары кетті. Жандары тырнағының ұшына келді.* (С. Сейфуллин).

3) ♦ Изводить, терзать кого-л. ≈ вытягивать душу. *Бес байталдың терін бұлдап жанымды көзіме көрсеткені-ау, ә?**КРФС

85. Жарық көру

1) дүниеге келу. ♦ Родиться. *Жас бөбек жарық көрген жаңа гана, көрсеткен жарық дүние менмін ана.* (С. Керімбеков).

2) пайда болу. ♦ Опубликоваться, увидеть свет. *Оның бір кітабы биыл жарық көрді.* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

86. Жер көкке сыйғызбау

1) барынша дәріптеу, асыра мақтау. ♦ Боготворить кого-то. *Топ арасына енді келген жас ақынды Бәйдібек жер көкке сыйғызбай, мақтай жөнелді.* (Ауызекі тіл). *Біз Жан әзірлеген тамақты жер-көкке сыйғызбай мақтайтынбыз. Ал. Рахимов одан әрдайым бірдеңе тауып отыратын.* (Б. Момышұлы).

2) күн бермеу. ♦ Не давать покоя кому-то. *Қай қылығым ұнамағанын білмеймін, жеңгем осы босағаны аттағалы бері маған күн көрсетпей, жер көкке сыйғыздады.* (С. Дөнентаев). *ФСКЯ

87. Жер қылу

1) тас-талқанын шығару. ♦ Разбить наголову; разбить в пух и прах кого-то. *Жаулығында қапы жоқ! Тобықтының жақсысын жер қылуда, соның ішінде, әсіресе, сіз бен мені жер қылуда бұның аянары жоқ екен деп білдім* (М. Әуезов). *Соқаны түгел жегеміз, Егісті дұрыс егеміз, Дұшпанды жер қып құртуға Осылай жауап береміз.* (К. Қуанышбаев).

2) қатты ұялту, жерге қарата ұятқа қалдыру, беделін түсіру. ♦ Опозорить кого-либо; осрамить кого-либо. *Тәкежан қамшысын ердің қасына көлденең салып, екі қолын сол қамшы сабына таянып, Ба-*

заралыны жер қылардай кекесін жүзбен қарады. (М. Әуезов).
Тобықтының жақсысын жер қылуда, соның ішінде, әсіресе, сіз
бен мені жер қылуда, Абайдың аянары жоқ екен деп білдім, — деді
Самен. (М. Әуезов). *ФСКЯ

88. Жолы болу

1) тілегі қабыл болу. ♦ Повезло. Ұзақ сапарында мені ат қосшыдан
жолым болды. (С. Көбеев). Тәжидің жолы болды. Шалматай бай
«кепілсіз-ақ жиырма қой берейін» — деді. (І. Жансүгіров).

2) олжалы болу. ♦ Иметь прибыль. Футболшылар кездесуден ол-
жалы боп қайтты. (Ауызекі тіл).

3) сапары оң болу. ♦ Удачная поездка. Жақып екеуінің көптен
күткен сапарлары оңынан болды. (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

89. Жол көру

1) жол білу, оң-солын тану. ♦ Знание обычаев и традиций, иметь
хорошего наставника. Оның үстіне аңшылықпен бұдан бұрын да екі
қыс салбурында болған, жол көрген, ысылған сияқты. (М. Әуезов).

2) тәлім алу, үйрену, әдет-ғұрыпты сақтау. ♦ Научиться, узнать
много хорошего. Студенттік өмірде талай топтың ішінде жүріп
жол көрді («Айқын»). Үлкендер арасында жүріп, көп жол көрді,
жөн таныды. (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

90. Жөнін айту

1) Кім екенін айту. ♦ Выяснить кто он (она) такой (такая). Ағай,
сіз мені танисыз ғой, апайларға жөнімді айтып беріңізіші. (М. Иман-
жанов). Алайын десем оңайсың, Алмайын десем тоғайсың, Айтшы
маған жөніңді, Нағылып жүрген ноғайсың? (Ер Төстік).

2) Түсіндіру, расын айту. ♦ Сказать правду о чем-то... Еркеш бала,
тотыдайын төңкеріліп бері қара, Мін тапсаң жөнін айтып, отыра
бер, Әйтпесе, айтысайық бір аз ғана. (И. Байзақов). Жо, мен соны
кек қылдым демеймін, жөнін айтам. Ие, онда да үндеген жоқ. Өзім
шешіндім де пеш жанына отырдым. (Б. Майлин). *ФСКЯ

91. Жұмырына жұғын болмау

1) ♦ Не утолить голода ≈ на один зуб (мизерное количество)
2) ♦ Не удовлетворяют кого-л., не отвечать требованиям, желани-
ям. Очень мало, мизерное количество. ≈ капля в море. Шығырың
колхоздың жұмырына жұғын бола ма? (Ғ. Мұстафин). *КРФС

92. Жүзіктің көзінен өткендей

1) сұлу, мүсінді. ♦ Красивый, фигурный. *Өзі де жүзіктің көзінен өткендей жұтынып тұр.* (Т. Ахтанов). *Менен төрт жас кіші ол, 1926 жылы алғаш танысқанымда денесі де, кескіні де сұлу, жүзіктің көзінен өткендей, жылпос, ойнақы жігіт екен.* (С. Мұқанов).

2) еті тірі, пысық. ♦ Предприимчивый, шустрый. *Жүзіктің көзінен өткендей сегіз қырлы, бір сырлы жігіт.* (З. Шашкин). *Келіні жүзіктің көзінен өтердей боп, апалап, іші-бауырыңа кіріп тұрады.* («ЛЖ»). *ФСҚЯ

93. Жүзі (өңі) сынық

1) сыпайы, инабатты. ♦ Вежливый. *Жүзі сынық, жақсы жан екен.* (Ауызекі тіл).

2) бет ажары бәсең, беті қайтқан. ♦ Падать духом, разочароваться. *Бәрінің мойындарына су құйылғандай, жүздері сынық, кімге өкпелеп, кімге килігерін білмейді.* (Қ. Жұмалиев). *ФСҚЯ

94. Жүрегі айну

1) ♦ Испытывать тошноту. ≈ с души воротит (рвет, тянет). *Әлгіден жүрегім айныды.* («ЛЖ»).

2) ♦ Противно, нет сил терпеть. ≈ с души воротит. *Бір күні жүрегім айныды да, содан тастап кеттім.* (М. Иманжанов). *Қабыш қазылған жердің топырағына баурын төсеп жатыр, жұмыстан жүрегі айнып жатқан сияқты.* (Ғ. Мұстафин). *КРФС

95. Жүрегі күпті болу

1) ♦ Испытывать чувство тошноты от жирной пищи. *Сәресіде түннен қалған қазыны жеп, тағы майсөк жасатып жеп, шалдың жүрегі күпті болып қалыпты.* (Т. Нұртазин).

2) ♦ Кто-л. встревожен, чувствует себя очень беспокойно. ≈ сердце не на месте. *Алғаш жер астына түсетінде, жүрегім күпті болып жүрді.* (С. Сейфуллин). *«Қашан шақыру келеді» деп, ажал сағатын күткендей, жүрегі күпті болып, алақол, арамза билердің әмірін, кәрін күтті.* (М. Әуезов). *КРФС

96. Жылан (күйе) жалағандай

1) ♦ Нет ничего, совершенно пусто. ≈ хоть шаром покати. *Жазгер отрядтың бастығы офицер Антоновтың жүрген жері жылан жалағандай болып қалатын.* (Ғ. Мұстафин).

2) ♦ Очень чисто, ни пылинки, ни соринки. *Уау, ағайын, Іле мен*

Бақанас арасындағы бөгеттерді белден бастырып, көпірлер салдырып, жолды тегістеп, жылан жалағандай тазартып жатырмын, мол қаражат керек! — деп лепірді Ырсалды. («КТ»). Ат, атан, шөп, астық, соғымның еті, киіз, көрпе, жастық, қап, арқан — бәрінен де ауыл жылан жалағандай таза. Сыпырып алып қойған ақтың адамы, алаштың әскері... (І. Жансүгіров). *КРФС

97. Жылқы мінезді (адам)

1) шыдамды, төзімді. ♦ Терпеливый человек. Ендігі ел жылқы мінезді болды. Аяз бен боранда, жауын-шашында тон не көрсе, соны көруге шыдаған, жанын аямаған, қар төсеніп, мұз жастанған кісі гана бағады. («ЛЖ»).
2) менсінбей кету, жылқы тәрізді оскырынып кету. ♦ Не признавать, не считать себя равней кому-то. Жылқы мінез кісілер бар. (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

98. Жылы ұшырау

1) ♦ Встречать приветливо. Бірақ анау жігіт жымыып танығандай боп, жылы ұшырап келеді. Асан «қашайық» деп еді, Үсен мен Жамбыл «бізді ұстап алады» деп, жылауға айналды. Бірақ, жаңағы үлкен орыс мына балалардың қорыққанын көріп, жылы ұшырап күліп қойды. (М. Әуезов).
2) ♦ Ласкать (ухо, взор). Біздің жақта тартылып жүрген «Жамбас сипардың» әні құлағым жылы ұшырап кетті. (І. Жансүгіров). *КРФС

99. Жыны ұстау

1) жынданып кету. ♦ Сойти с ума. Ойбай-ау, сап-сау емес пе еді? Әйелінің жыны ұстап бір керемет басталыпты. (О. Әубәкіров).
2) ашуы келді. ♦ Злиться. Әшейінде дүрдейіп, бастық алдында жылмыып өзгертініне жыным ұстайды. (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

100. Жібі босау

1) ашуы қайту. ♦ Остыть от гнева. Мөржан: Жұзтайлақ арын сатқан арсыз еді. Аю қатын екенін білмеуші ме ең, мұғалім сізге не болды, жібің босап? Мен айтайын ба ақылды, бұныңыз не? (М. Әуезов).
2) босансу, беті қайту. ♦ Расслабляться, отказать от чего-то. Содан Шәлтік әңгімесінің жібі босап: — Белім кеше қасқыр аттап

бастырмай, шойырылып қалып еді, соған қарамастан шапқаным, — деді. (М. Әуезов). *ФСҚЯ

101. Жілігі татымау

1) жасық, арық ет. ♦ Постное мясо. *Арық малда құн жоқ, сондықтан да, халық арық малды «Арықтың жілігі татымас» деп мақал еткен.* (М. Ермеков).

2) болымсыз, құны төмен. ♦ Незначительность чего-то. *Бәсе, ма-надан беріп сарнамай не ғып отыр деп едім, жілігі татитын өлең бе? — деді.* (М. Иманжанов). *Ең оңайы қайырып мал баққандай, Тұрғылатып тұрғыдан аң қаққандай. Ол оңайдың жілігі таты-майды, Сөз керек өшпес мәңгі шам жаққандай.* (С. Әбутәліпов). *ФСҚЯ

102. Жілік майы таусылу

1) азды, болдырды. ♦ *Худеть* (о животном, которое еле-еле вста-ет с места от истощения). *Жілік майын тауысып, қыстан әлсіреп шыққан мал көкке аузы тиіп, оның да кеудесіне жан біткендей.* (М. Ермеков).

2) адамға қатысты. ♦ Относится к людям, которые похудели, стра-дали, стали бедными. *Жүдеді, кедейленді, қиналды. Қыс тұрсын, күздің қара суығын ықтанатын кедей жілік майы таусылғандай көктемге әзер ілігетін.* (М. Ермеков). *ФСҚЯ

103. Зар жақ

1) ♦ Плакса (о ребенке, человеке). *Байғұс бала зар жақ еді.* (Ғ. Мұс-тафин). *Зарлама, енді, зар жақ болған жетім қозыдай. Бұндай күйде көргенше, сөнсе нетті жанарым. Оралып шабар дос десем, не қып жүрсің тіленішідей тентіреп.* (М. Әуезов).

2) ♦ Красноречивый. ≈ боек на язык. *Үйсін Қылышбай, Қара Оспан батырлардың жанында Албан, Суаннан шыққан бірнеше зар жақ ділмар, шешен, көсемдер келген.* (І. Есенберлин). *КРФС

104. Зор кеуде

1) тәкаппар, менмен. ♦ Горделивый. *Зор кеуде адамзаттың айласы-на, Көнбей бүгін күшімді көрсеткенмін.* (Абай). *Менменсіген зор кеуде Қиыр жүріп кете алмас, Аспанменен өте алмас.* (Ш. Қанайұлы).

2) үлкен жүрек, үмітті кеуде. ♦ Перенос. Большое сердце. *Жас-тықта көкірек зор, уайым жоқ, Дейміз де, ешнәрседен қорғанарлық.* (Абай). *ФСҚЯ

105. Иманын айту

1) *діни*. діндар адамдардың өлім, не қатты қауіп-қатер төнгенде дұға оқуы. ♦ Верующие читают молитву, когда нависает сильная опасность, беда, смерть. *Шеткі үйдің жанына кеп мәшинені тоқтатты да, шофер аулаға кірді. Астында текемет, қолында тасбих, иманын айтып, күбірлеп отырған кемпірден жөн сұрады. Ақботаның қайда тұратынын анықтады.* (З. Шашкин).

2) қатты қорқу, үрейі ұшу. ♦ Сильно испугаться. *Зәрем кетіп отырғанда, әлгі нәрсе қыбырлап, маған қарай қозғалғандай болды. Қарауға дәрмен жоқ... иманымды айта бастадым.* (Қ. Әміров). *ФСКЯ

106. Ит байласа тұрғысыз

1) ♦ Неимоверный холод (в доме, помещении). ≈ собачий холод. *Үйдің іші ит байласа тұрғысыз суық.* (С. Мұқанов).

2) ♦ Захолустье. ≈ медвежий угол. *Қайрақтының осы жақ беті Жалтыртөбе ит байласа тұрғысыз, бір ызғырық, оң жақ беті аңырайған кең аңғар.* (Ғ. Мүсірепов). *КРФС

107. Ит біле ме

1) ♦ Неизвестно, никто не знает. ≈ пес его знает. — *Бұқладан адам сияқты тұтас жөнеліп едік, тап ауылға жақындағанда быт-шыт болғанымызға кім айыпты осы? — Е, оны ит біле ме!* (Ғ. Мүсірепов).

2) ♦ Выражение возмущения, недоумения. ≈ пес его знает. *Таңға дейін қаңғыратын Талаптың жүрген жерін ит біле ме?* (С. Талжанов). *КРФС

108. Ит жемі болу

1) ♦ Стать кормом для собак. *Ана бір жылы шілдеде бостан-босқа көп жылқы сойылып, еті бұзылып кетіп, ит жемі болғаны бар-ды.* (Ауызекі тіл).

2) ♦ Низко пасть; потерять достоинство, опозориться. *Жүгініске бармай, қайтсын райдан. Болмаса — өледі, ит жемі боп өледі.* (М. Әуезов). *КРФС

109. Ит талағандай қылу

1) үсті-басының алба-жұлбасын шығару. ♦ Изодрано в лохмотья, словно собака изодрала. *Сақыштың үсті-басы менің үстімнен де жаман, ит талағандай шоқпыт-шоқпыт деп, Есбике көзінің жасын тыя алмай отыр.* (М. Әуезов).

2) улап-шулап миын ашыту, есінен тандыру, басын қатыру. ♦ Терять рассудок, падать в обморок, голова кругом идет. *Жаным-ау, қойсаңдаршы, ит талағандай қып, берекемізді кетірдіңдер зой.* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

110. Ит пен құсқа жем болу

1) кім көрінгеннің қолында кетті, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетті. ♦ Остаться без погребения (*букв. остаться на съедение собакам и птицам*); быть добычей для всяких проходимцев. *Көшіп кетіп не көрді, бөтен жұртта ит пен құсқа жем болды, күшігіне дейін тісін көрсетті.* (Ауызекі тіл).

2) айдалада көмусіз қалды. ♦ Оставаться без погребения; оставаться непогребенным. *Айтып-айтпай, немене, Сол секілді асылдар, Кебіні жоқ, көрі жоқ, Ит пен құсқа жем болып, Мұратына жете алмай, Арманда болып кетіпті.* (Қ. Жұмалиев). *Сөйтіп, Жақсылық жақсылығынан өмір сүріп, мұрат-мақсатына жетіпті, Жамандық жамандығынан ит пен құсқа жем болып кетіпті.* (Қазақ ертегілері). *ФСКЯ

111. Иығынан дем алу

1) еңтігіп отыру, эзер тыныстау. ♦ Запыхаться, тяжело дышать. *Шал иығынан дем алып, барып-келіп отыр екен.* (Ауызекі тіл).

2) мақтану, ісіп кету. ♦ Хвастаться. *Облыстағы дос-жарандарының алгі зөй-зөйінен соң, Ерзадаев екі білегін сыбанып, екі иығынан дем алып, қателесуге кірісті.* (С. Төлешов).

112. Кәрі жыны қозу

1) ♦ *Кто-л.* ведет себя крайне неуравновешенно, взбалмошно. *Кәрі жының қозған* екен, — деді Мәмет Жақыпқа. (Ғ. Мұстафин. Миллионер).

2) ♦ Входить в азарт, в раж. *Қарт ақынның кәрі жыны қозып, айтысқа өзі де түсіп кетті.* (Ауызекі тіл). *КРФС

113. Кәрі тарлан

1) ♦ Много испытавший на своем веку; очень опытный человек. *Мұғалімді Жақан дейбидан келістіріп ұтты дегенде: — Ой, жарайсың, кәрі тарланым, — деді Керей.* (М. Иманжанов. Шығармалар жинағы). *Е, беттеген соң жепей неге тоқтайын! — деген Тәнекеге: — «Қайран кәрі тарлан! Есіл кәрі боз», — деді дауыстар.* (М. Әуезов).

2) ♦ Старый скакун; старый конь. *Кәрі тарлан шапқан сайын үдейсің.* (Ғ. Мұстафин). *КРФС

114. Кер (кер) тарту (кету)

1) ♦ Делать что-л. наоборот. *Ылғи кері тартып, кесір шығара беретін қарғыс атты мен-ақ бола берем бе?* (М. Әуезов. Шығармалар). *Келелі кеңес кеңейді, Кер кеткен әдет шөмейді. Қуаңшылық көңілінде, Басыпсың қадам, тауып жол, Жармасып жаңа өмірге.* (І. Жансүгіров).

2) ♦ Худеть, истощаться. *Қамар күн сайын кері кетіп, нашарлап барады.* (С. Торайғыров. Қамар сұлу). *КРФС

115. Кеудесіне (көңіліне) түю

1) жадында сақтау, ойында ұстау. ♦ Запомнить, держать в памяти. *Ей, құрбым бұл сөзіне құлақ астым. Түйермін мен тек кеудеме, жыла-ламасын, Шайқалып кетемін мен ойлағанда, Азырақ жарылармын, құла-ламасын.* (Қ. Аманжолов).

2) кек сақтау. ♦ Затаять злобу. *Жаман неме емес пе, болмашыны кеудесіне түйіп, бұртиып жүреді ылғи.* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

116. Көген көз

1) ♦ Неопытный, неискушенный, несведущий в чем-л.; юный, неоперившийся. *Көген көз іні-қарындастарыма қарайласа алмай жүрмін.* (Д. Әбілев. Арман жолында.) *Тәнеке: Қолымен жігіттерді көрсетіп: Міне, мен! Мына тұрған көген көздің бәрі мен!* (М. Әуезов).

2) ♦ Беспомощный. *Қатыннан айрыласың, отырасың сонда көген көзденіп.* (С. Сейфуллин. Әңгімелері мен повестері). *КРФС

117. Көз аларту

1) ♦ Смотреть недобрым взглядом, смотреть косо; коситься на кого-л.

2) ♦ Проявлять корыстный интерес к чему-л. с целью завладеть, присвоить; зариться на что-л. *Рязанов болса, бұл күнге дейін дел-сал сүлеленіп жүрді де, бұл ете алмас кезеңге таянғанда, компанияның қақ жарты пайдасына көз алартып шыға келді.* (Ғ. Мүсірепов. Оянған өлке). *КРФС

118. Көз болу

1) ♦ Быть хозяином, заботиться. *Біздің малға көз болатын кісіміз жоқ деген сайын Еңліктің тақаты қалмайды.* (М. Әуезов. Еңлік-Кебек).

2) ♦ Сторожить, караулить, стеречь *кого-л.*, следить, присматривать за кем-л. *Ортаға салуын салдым, бірақ өз малыма өзім көз боламын.* (Ғ. Мұстафин. Шығанақ). *КРФС

119. Көз жұму

1) ♦ Умереть. *Ақлима Еркебұланның қолында біржола көзін жұмды.* (І. Омаров. Серпін).

2) ♦ Не раздумывая, решаться *на что-л.* ≈ С ЗАКРЫТЫМИ ГЛАЗАМИ. *Қайда алып кетсең де, көз жұмып, соңыңнан еруге риза болар едім...* (С. Сейфуллин). *КРФС

120. Көзге түсу

1) көріну. ♦ Быть замеченным кем-либо. *Ербоз, Ербоз! Әй, жігіттер, Ербоз көздеріңе түспеді ме?* (Ә. Нұрпейісов).

2) жақсы танылу. ♦ Выделяться среди других. *Әсіресе, бүгін қайратпен, ерлікпен көзге түскендер: Жігітекте — Абылғазы, Бөкенішіді — Марқабай.* (М. Әуезов). *ФСКЯ

121. Көзге шұқу

1) бетіне қатты айту. ♦ Бросить в лицо. *Абай нені болса да, көзге шұқып, басқа сабап айтады.* (М. Әуезов).

2) көзге күйік ету. ♦ Показать *что-то*, намеренно раздражать. *Мал жияды білдірмекке, Көзге шұқып, малменен күйдірмекке, Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлап, Сорпа сүмен, сүйекпен сүйдірмекке.* (Абай). *ФСКЯ

122. Көздің жасындай

1) тап-таза, мөп-мөлдір. ♦ Чистый, прозрачный. *Көздің жасындай мөлдіреген түнгі шық құлпырып, неше түрлі от шашып ойнайды.* (С. Сейфуллин).

2) өте аз, бір тамшы. ♦ С гулькино нос, капля воды. *Қу сараң дәріні көздің жасындай ғана тамызады да қояды.* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

123. Көздің жауын алу

1) еріксіз қарату, қызықтыру. ♦ Притягивать к себе взор. *Алғандай екі көздің жауын алып, Жымып, езу тартып, қойса күліп.* (С. Торайғыров).

2) қызықтыру, сүйкімді көріну. ♦ Заинтересовать, привлекать *кого-л.*, *чем-л.* *Көздің жауын ала құлпырған бұл кілемнің тоқушы шеберінің көркемдікті танығышытығы, білгірлігі жатыр.* («ҚӘ»).

Оның үстіне биыл көктемде еккен егіс көздің жауын алып тұр. («ЛЖ»). *ФСКЯ

124. Көз қылу

1) ♦ Умышленно отвлекать внимание *от чего-л.*, создавать у *кого-л.* ложное представление *о чем-л.* — Құнанбай... дәл сол жиынға көз қылып, Тәкежанға: — Қалаға шап, — деді, — отряд әкеп, қырғын көрсін бұл тентек ел, — деп бұйырған-ды. (М. Әуезов. Абай).

2) ♦ Заставлять *кого-л.* шпионить, следить за кем-л. *Кемпір аңдаусыз болсын деп, жас баланы көз қылып қойды*. (Ауызекі тіл). *КРФС

125. Көз қырын салу

1) ♦ Попутно, одновременно *с чем-л.*, наблюдать за кем-л. *Итбай Амантайдың кескініне көзінің қырын салып аз отырды да, не де болса турасын айтайын деген ойға келді*. (С. Мұқанов. Ботагөз).

2) ♦ Заботиться, присматривать (*за кем-л.*); заглядываться (*на кого-л.*). *Асқар ауылдағы жалғыз бас қарттарға көз қырын салып жүреді*. (Ауызекі тіл). *КРФС

126. Көз (көзі) тоймау

1) ♦ Не наглядеться на *кого-л.*, любоваться кем-л., чем-л. *Ондағы ою-өрнектер мен әшекейлерге көз тоймайды, қайта-қайта қарай бергің келеді*. («ЛЖ»).

2) ♦ Не довольствоваться имеющимся, стремиться к приобретениям, проявлять алчность. Оның көзі мынау мол дәулетке тоймайды. (Ғ. Мұстафин. Дауылдан кейін). *КРФС

127. Көз тігу

1) ♦ Очень внимательно смотреть *на кого-л.*, *что-л.*; обратить внимание на *кого-либо*, *что-либо*. *Дәрмен әуелі азғантай бір үзіліс жасады. Жан-жақтан бұған көз тігіп отырған достар жүзін барлап шықты*. (М. Әуезов).

2) ♦ Рассчитывать *на кого-л.*, *что-л.* *с какой-л.* целью. ≈ ИМЕТЬ ВИДЫ. *Бір сәтке Ұлпанға көз тігуім обал ғой деп те ойлады*. (Ғ. Мүсірепов. Ұлпан). *КРФС

128. Көзі алақандай болу

1) ♦ Выразить крайнее удивление, недоумение. ≈ ДЕЛАТЬ БОЛЬШИЕ ГЛАЗА. *Бай көзі алақандай болып қорқып кетеді*. (Қазақ ертегілері).

2) ♦ Испугаться, встревожиться. ≈ ГЛАЗА НА ЛОБ ЛЕЗУТ. — *Арыз берсем, екі көзің алақандай болар, — деп, жүлқына түсті Кермеқас.* (С. Аронұлы. Қожанасыр). *КРФС

129. Көзі ашылу

1) көкірегі, санасы оянды, өмірді білу, тану. ♦ Начинать понимать, разбираться в чем-либо, стать сведущим во многом. *Дәркембай-ай! Жоқшылық пен жалшылық ел ішін кеулеген зой. Сенің көзіңді қыран көзіндей етіп сол ашқан екен. Өз көзіңді ашылумен бірге менің де көзімді қоса ашып отырсың десем керек қой! — деді Абай Дәркембайға.* (М. Әуезов).

2) сордан арылу, теңдікке, еркіндікке қол жеткізу. ♦ Избавиться от трудностей, приобретать свободу. *Несін айтасыз, Абай аға! Үш-төрт жылдың ішінде ол балалардың өздері де өңкиіп, зіңгіттей жігіт боп алды. Сонымен көзім ашылды зой — деді Рахым.* (М. Әуезов). *Чернышевский алпауыттар мен патшалық тәртібіне қарсы қайраулы қара балтаны ашумен сілтесе ғана, көптің көзі ашылатынын айтқан екен.* (М. Әуезов).

3) бір нәрсенің тиегі ағытылды; жолы ашылды, қолайлы жағдай туды. ♦ Выдался удобный случай в какой-то момент. *Пештің алдына жайғасып алған соң, әңгіме көзі ашылып, сөз де еркін шыға бастады.* (Ғ. Мүсрепов). *Сіздің ұсынысыңыз бағалы екендігіне шек келтіріп жатудың ешбір жөні жоқ. Бұл пікіріңіз көп ойдың көзін ашып салды, — деді Жақыпбек.* (М. Иманжанов).

4) сауаттану, білім алу. ♦ Приобретать грамотность, получить знание. *Бірен-саран оқып, көзі ашылған әйел болмаса, көпшілігі әлі күнге ошақтың үш бұтынан шыға алмай отыр.* (Б. Майлин). *Білім жарығы керек. Өзіміз надан өтсек, ендігі нәсілімізді болса да тез оқытып, дүние танытып, көзін ашуымыз керек, — деді Абай.* (М. Әуезов). *ФСКЯ

130. Көзін жоғалту

1) ♦ Уничтожить.

2) ♦ Прочь от себя прогонять, отсылать кого-л. ≈ С ГЛАЗ /ДО-ЛОЙ/. *Мәселеге тек Аманда болса, көзін жоғалтайын бұл жерден.* (Ғ. Мұстафин. Дауылдан кейін). *КРФС

131. Көз майын ағызу

1) зарланып, өксікпен жылау. ♦ Плакать горькими слезами. *Жы-*

лайын, жырлайын, Ағызып көз майын, айтуға келгенде, Қалқамас сөз дайын. (Абай).

2) қадалып көп істеу. ♦ Работать долго до усталости глаз. *Ермектің көп шыбынның бірі емес, тітінектен, көз майын тауысып, бойына нәр жинап жүргенін Жұмабек кейінірек білді.* (Т. Ахтанов). *ФСҚЯ

132. Көзін сүзу

1) қысылып, төмен қарау. ♦ Делать томные глаза. *Қыз ұялып, көзін сүзді.* (Ауызекі тіл).

2) телміру, дәме ету. ♦ Уставиться, иметь желание взять что-то у кого-то. *Қайта-қайта көзін сүзіп, сұқтанған Майлыаяқты елең қылмай, өзі қаужайды.* (Т. Ахтанов). *Шар айнасын қолға алып, Сұңқардай көзі сүзіліп, Жыламай көңілі бұзылып.* (Қамбар батыр). *ФСҚЯ

133. Көзін тігу(қарау)

1) қадала қарау, тесіле қарау. ♦ Смотреть в упор на кого-то. *Дәрмен әуелі азгантай бір үзіліс жасады. Жан-жақтан бұған көз тігіп отырған достар жүзін барлап шықты.* (М. Әуезов). *Таңаттың көз тіккені — Шәбіктің жалғыз қызы Сәнім болды.* (Ғ. Сланов).

2) тағдырына көз жіберу, ойлану. ♦ Думать о будущем кого-то. *Оның ертеңіне көз тікпей отыра алмаймыз.* (М. Иманжанов).

3) жиіркену, жек көруді аңғарту. ♦ Неприязнь, ненависть к кому-то. *Сәтбала өз бөлмесінен Мұхит бөлмесіне еніп қайнысымен иек қағысты да, Қайырбекке оқты көзін қадап, самауыр алып сыртқа шықты.* (Ғ. Сланов). *ФСҚЯ

134. Көзі шайдай (шырадай) ашылу

1) ♦ Просыпаться, пробуждаться. ≈ КАК РУКОЙ СНЯЛО /СОН/. *Оның қатты шыққан даусы ұйқыда жатқандардың көздерін шайдай ашты.* («ҚӘ»).

2) ♦ Не чувствовать усталости. ≈ ПРИХОДИТЬ В СЕБЯ. *Салқын судың ағынына бірер сүзгіп алып ем, көзім шырадай ашылып әр нәрсе өзінің орнына түсті.* (Ғ. Мүсірепов. Шығ.). *КРФС

135. Көк бақа

1) ♦ Очень худой, изможденный человек. ≈ ЖИВЫЕ МОЩИ. *Көк бақа арық дәйелдің қан-сөлсіз кескіні қара сұр тастай қатып қалыпты.* (Ә. Нұрпейісов. Қан мен тер).

2) ♦ Тоший (о скоте.). *Етке өткізетін малдары көк бақа деп сынайды.* (А. Тоқмағамбетов. Өмір өлмейді). *КРФС

136. Көктен түсу

1) діни. Жоғарыдан келді, Тәңір жіберді. ♦ религ. Будто спустился с небес. *Басыма пәле жауып тұр осы күнде, Құдыреттің Көктен түскен таяғындай.* (Ш. Жарылғасұлы).

2) ойламаған, күтпеген жерден келу. ♦ Спуститься с небес. *Көктен түсті ме, жерден шықты ма, бұл пәле қайдан тап бола кетті?* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

137. Көңілге алу

1) өзіне мақсат ету, ниет ету. ♦ Ставить цель, намереваться. *Уайым аз, үміт көп, Ет ауырмас бейнетке, «Бүгін-ертең жетем» деп, Көңілге алған дәулетке.* (Абай).

2) өкпелеп қалу, ренжіп қалу. ♦ Обижаться. *Жетім боп өскен немеғой, қит еткенді көңіліне алады.* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

138. Көңіл жазу.

1) ♦ Развееяться, отвлекаться. *Жүрші, қырға шығайық, бой көтеріп, көңіл жазайық.* (Ауызекі тіл).

2) ♦ Избавляться от тяжелого, гнетущего чувства, испытывать чувство душевного облегчения. ≈ С ЛЕГКИМ СЕРДЦЕМ. *Енді Құнанбай, тым құрыса, Ұлжанмен арыздасып, көңіл жазып кетпек.* (М. Әуезов. Абай). *КРФС

139. Көрге кіру

1) өлу. ♦ Умереть. *Ахиретке қарап өлуің, көрге кіруің, шіруің, махшарда сұрауың — бәрі бірдей.* (Абай). *Жауыздар өрем қапты, өшсін, өлсін. Құрталық қылдықтарын, көрге кірсін.* (И. Байзақов).

2) қатты ұялу, жер болу. ♦ Сильно стыдиться, не находить места. *Ұяттан тірідей жерге кірдім зой.* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

140. Көр соқыр

1) ♦ Совсем слепой.

2) ♦ Безграмотный, невежда. *Қорықпағанын, ықпағанын көрермін ондай көр соқырдың.* (М. Әуезов. Шығармалар). *КРФС

141. Қаз-қаз басу

1) тәй-тәй басып, апыл-тапыл жүрді. ♦ Делать первые шаги. *Қаз-қаз басты, тәй-тәйлеп, қылығы қымбат бал бөбек.* (Ауызекі тіл).

2) енді ғана құрала бастады. ♦ Только что встали на ноги. Қаз-қаз басқан шаруашылықты төрт аяғынан тік тұрғызып, нығайтқан да осы Бекен. («ЛЖ»). *ФСКЯ

142. Қанжығада жүру

1) бірге болу, қасында жүру. ♦ Находиться рядом. *Бала шіркін қашанға дейін қанжығада жүреді дейсің.* (С. Шәймерденов).

2) тәуелді болу, ықпалында болу. ♦ Быть зависимым, находиться под влиянием. *Әкесінің сөзін екі етпейтін, қанжығада жүретін бала еді.* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

143. Қара жұрт

1) көпшілік, бұқара халық. ♦ Простой люд. *Қара жұрт қаран көріп сөзге нанбас, Ант етемін жалғаннан жан таба алмас. Өзі алданып, өзгеден соққы жеген Және өзі біреуді алдай алмас.* (Абай). *Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен.* (Абай).

2) ескі қоныс; байырғы мекен. ♦ Старый очаг. *Атам қазақтың бағы мекен қара жұрты осы Қаратау бопты деседі.* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

144. Қара көңіл

1) ниеті арам, аяр кісі. ♦ Злонамеренный, нечестный человек. *Қара көңіл адалға сене алмайды, Ақты қара қашанда жеңе алмайды. Өмір бойы тілеген бір тілегін, Махмұт бүгін жауға бере алмайды.* (С. Торайғыров). *Ел кісілері қара көңіл биге — Кеңгірбайға ерген соң, ар жағында не қалды, айтыңдаршы.* (М. Әуезов).

2) қамкөңіл жан. ♦ О горемычном человеке. *Сайра да зарла, қызыл тіл, Қара көңілім оянсын. Жыласын, көзден жас ақсын, Омырауым боялсын.* (Абай). *ФСКЯ

145. Қара сирақ.

1) ♦ Беднота. *Сан тимеген сасықтың баласы кіммен үзеңгі теңдестірмек, қара сирақ?! («ҚӘ»).*

2) ♦ Босые дети бедняков. *Топ-тобымен іннен шыға келгендей қара сирақ балалардың көздері гана жылтырайды.* (Ғ. Мүсірепов. Шығармалар). *КРФС

146. Қара сөз

1) қара сөз. ♦ Прозаическая речь. *Бейімбет өлеңнен гөрі қара сөзге*

шебер. Қара сөздің техникасын қазақ жазушыларының біразында Бейімбеттен жақсы білетін кісі жоқ. (С. Мұқанов).

2) өткір, шешен сөз. ♦ Острое, красноречивое слово. *Баламды медресеге біл деп бердім, қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім. Өзім де басқа шауып, төске өрледім, Қазақта қара сөзге дес бермедім.* (Абай). *ФСКЯ

147. Қара түнек

1) көзге еш нәрсе көрінбейтін, қап-қара, көзге түртсе көргісіз қараңғы. ♦ Кромешная тьма. *Жер мен көктің жапсарында сонау алыстағы қара түнектің ішінде нажағай жарқылдайды, күріл естіледі.* (Ғ. Мұстафин).

2) өмір соққысы, тіршілік азабы. ♦ Жизненный удар. *Жаңа ғана өмірмен қоштасып, өлімге басын байлаған Ержан енді сол қара түнектің ішінен үміт етті.* (Ә. Әбішев). *ФСКЯ

148. Қара шаңырақ

1) үлкен үй, тәрбие алған, ұшып шыққан ұя. ♦ Дом предков и их прямых потомков, уважаемый и почитаемый родимый дом. *Содан бері қанша жыл өтті, қанша су ақты, енді міне, қара шаңырақтың ару анасы болып отыр.* (О. Бөкей). *Қара шаңыраққа берген құдайдың бақытын біреуге қиям деп рас айтып отырсың ба?* (С. Мұқанов).

2) туған жер, атамекен. ♦ Родина, родная земля. *Ата жұртым — Алакөл де иек астында тиіп тұр... Мен жау таңдап жүргем жоқ, жауды жеңер жер таңдап отырмын. Қаратау — қара шаңырағың болғанда, Түркістан ту тіккен ордаң емес пе?!* (Қ. Жармағамбетов). *ФСКЯ

149. Қолға алу

1) басып алу, қолға түсіру, тұтқындау. ♦ Занять; захватить; овладеть; оккупировать; покорить. *Сол туралы бәрі сөйлесіп, түн ішінде бізді қолға алуға шақырған екен.* (С. Сефуллин).

2) іске кірісу. ♦ Браться за дело. *Жақа, біздің балалар қолға алса, іс солай тез бітеді, — деді Байсал.* (М. Иманжанов). *Қар тоқтатуды жедел қолға алуымыз керек, — деді Әукен.* («ЛЖ»).

3) қырына алу, тісін батыру. ♦ Досаждать; вредить; брать на мушкү. *Тәкежанның, әсіресе, біреуді қолға алып қазғытып, мысқыл-ажуа қып отырмаса, бойына ас батпайтын.* (М. Әуезов). *Оспан ақырын ғана езу тартып күліп, Әйгерім мен Ерболды қолға алды.* (М. Әуезов). *ФСКЯ

150. Қол көтеру

1) бағыну, тізе бұғу. ♦ Подчиняться. *Дұшпанын пролетариат соқты қолын, сұм жаулар қол көтерді шыдай алмай, Келгенін бет қаратпай Қиыр шығыс, Сырт дұшпан бір басылды содан былай.* (И. Байзақов).

2) күш көрсету, қарсылық ету. ♦ Сопротивляться. — *Енді ұратын болсаң, Советке айтып жапқызып қоям, — дейді маған. Содан қорқып, қол көтеруді қойды.* (Ғ. Мұстафин)... *Тоқабай қол көтерсе-ақ, бас салғалы тұр.* (Ғ. Мұсафин). *ФСҚЯ

151. Қол қою

1) қағазды растау. ♦ Подписывать, ставить подпись. *Жаңағыдай топтардың бірге жазған, қол қойған, бармақ басқан, таңбалар басқан... ісін толықтыра берді.* (М. Әуезов).

2) бір жұмысқа кірісу, бел байлау. ♦ Решиться, приниматься за работу. *Екеуі де қанжарға қолды қойды, не қылса да, біреуінің басын жойды.* (Ақылбай Абайұлы Құнанбаев). *Қаз-қатар тұра қалған жұрт егінді баулауға қол қойды.* (С. Мұқанов).

3) тәнті болу, риза болу. ♦ Быть довольным. *Қол қойдым, осы қыздың данасына, көздеріңмен көрмесең данасың ба?* (Ә. Найманбаев). *ФСҚЯ

152. Қол тигізбеу

1) ұрмау, тиіспеу. ♦ Не бить, не трогать кого-то. *Шәкен Таймасқа ұрып-соғып қол тигізген жоқ.* (Ғ. Мұстафин).

2) зар қақсап ауыру. ♦ Сильная боль (что невозможно дотронуться). *Мұндайда (ол) беліне қол тигізбейді.* (Е. Оразақов). *ФСҚЯ

153. Қол салу

1) Іске кірісу. ♦ Приступать к делу. *Өміріне бетіне дақ түспеген Ақбұйраттың алдындағы қара топырақ кең жазыққа бірінші рет «Қосшы» мүшелері қол салды.* (Ғ. Мұстафин).

2) Күш көрсету, азаптау. ♦ Проявлять насилие. *Айуандығы асқан жауыздар Жазықсыз елге қол салып, қатын-бала қырылды.* (Жамбыл).

3) диал. Қол қою. ♦ диал. Поставить подпись. *Сен документке қол салдың ба?* (Шығыс Қазақстан). *ФСҚЯ

154. Қор ету (қылу)

1) қадірін түсіру. ♦ Не уважать, не ценить. *Есіл өмірді ескерусіз, басқа жарамсыз қылықпен қор етіп өткізеді де...* (Абай). *Өзі ер-*

мей, ерік бермей жұрт қор етті, Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме. (Абай).

2) мазақ ету. ♦ Насмехаться, издеваться. Қор етуге құдіреттен, жүрегіме түсті өрт. (Абай). *ФСКЯ

155. Қоярға жер таппау

1) ♦ Оберегать кого-л., дорожить кем-л., чем-л., ≈ НОСИТЬСЯ КАК С ПИСАНОЙ ТОРБОЙ Δ ≈ НОСИТЬСЯ КАК КУРИЦА С ЯЙ-ЦОМ. Ардақты кеспекті қоярға жер таппай тундерде домалатқан Шығанақ еді. (Ғ. Мұстафин. Қарағанды).

2) ♦ Оказывать особое расположение, проявлять большое внимание к кому-л. ≈ НОСИТЬ НА РУКАХ. *КРФС

156. Қу мүйіз кісі

1) көпті білетін, жағдайға қанық, кәнігі пысық. ♦ Опытный человек, которого трудно обмануть; бывалый человек; тертый калач. Колхоз құрылғалы бірге жасап келе жатқан қу мүйіз ескі кісі. (М. Әуезов).

2) әкімшіл, мансапқор қу. ♦ Хитрый карьерист. Сібірдегі үкіметтердің ең зоры — алдымен Омбы үкіметі бағынбады. Ақтың қу мүйіздері орынға таласып, өзді-өздері сүзсіті. (С. Сейфуллин). *ФСКЯ

157. Құлағына алтын сырға

1) ♦ Не обращать внимание, не слушать что-л. .

2) ♦ Принимать к сведению; брать на заметку; хорошенько запоминать что-л. ≈ МОТАТЬ [НАМАТЫВАТЬ] /СЕБЕ/ НА УС. Сатира жоқ деушілердің «құлағына алтын сырға» болсын деп, біз осыларды әдейі санат өтуді жән көрдік. («ҚӘ»). *КРФС

158. Құр қол

1) ♦ Ничего не имея при себе; ничего не достав; ничего не добившись (приходить, оказываться, являться). = С ПУСТЫМИ РУКАМИ. — Осыдан құр қол келіп көзге көрінуші болмаңдар, — деп әмір етті. (Т. Ахтанов. Шырағың сөнбесін).

2) ♦ Безоружный. Кәлен қан сәскеде Ақбауырда отырған болыс аулына келді. Қасында Мөңке мен Дос. Бәрі жаяу. Бәрі құр қол. (Ә. Нұрпейісов. Қан мен тер). *КРФС

159. Құты кашу (кету)

1) байлығы, бақыты, бірлігі кету. ♦ Терять богатство, душевное равновесие. Елге үлгі айтар ерің болмаса, құт-берекеңнің көшкені емес пе? (Ш. Смаханұлы).

2) зәресі ұшу, қорқу. ♦ Сильно испугаться. *Жаңбырбай мен Жоламан сәлем беріп, кіріп келгенде, Ыбырайдың құты қаша бастады.* (Ә. Әбішев). *ФСҚЯ

160. Қызыл май болу

1) ат алқынып, қан-сорпасы шығу. ♦ Загнать лошадь до кровавого пота. *Көптен мінілмеген семіз атты бірден қиналтып мінсе, қызыл май болады.* (М. Әуезов).

2) босқа әурелену, арам тер болу. ♦ Зря стараться. *Жолдыбай бір байдан ақы даулап алды екен деп, осында қызыл май болудың не керегі бар?* (С. Омаров). *ФСҚЯ

161. Қыл көпір

1) діни ұғымда ақыр заман, қиямет-қайым деген мағына. ♦ Религ. конец цвета, потусторонний мир; загробный мир (*как символ вечности по учению религии*). *Мына бір тік қияны ел «қыл көпір» деп тауып қойған екен.* (Ш. Күмісбаев).

2) қиыншылық, тар кезең. ♦ Трудные времена. *Уәли бейне бір қыл көпірдің үстінен көтеріп, алып кеткендей, Ержанды демеп сөзге араластырып, өзгелерге де еріксіз сыйлаттырып еді.* (Т. Ахтанов). *Жаны қыл көпірдің үстінде жүрген адамда өтірік болмайды.* (С. Мұқанов). *ФСҚЯ

162. Қылт ете түсу

1) ♦ Быстро. ≈ ТУТ КАК ТУТ. *Бір дөңестен Төкен қылт ете түсті.* (Ғ. Мұстафин. Шығанақ).

2) ♦ Сразу обидеться. *Қылт етіп ашулана қалған Зәуреш бос шелекті алып тұмаға қарай жүгіре жөнелді.* (Ә. Әлімжанов. Махамбеттің жебесі). *КРФС

163. Қырық жамау

1) тозығы жеткен ескі киім. ♦ Лоскутная одежда. *Қырық жамаулы түйе жүн күпінің қалтасынан бір конверт алып, маған ұсынды.* (Ә. Сарай). *Таймас туды, туды да өсті, Қырық жамау қараша үйде. Күзді, қысты бастан кешті, Кейде кепе-шалаш үйде.* (Т. Жароков).

2) назалы, ренішті. ♦ Огорченный, обиженный *на кого-то.* *Жүрегім менің қырық жамау Қиянатшыл дүниеден .* (Абай). *Қам көңілдің қапысын табатын сен, Қырық жамау жанымды жазатын да сен.* (Ш. Хұсайынов). *ФСҚЯ

164. Мал жанды (құмар)

1) дүниеқор, дүние қоңыз. ♦ Скрыга, жадный. *Қара сұр адам еді, тапал бойлы, Мал жанды, баққа құмар, арам ойлы. Не көрік, не сымбат жоқ, қара көжсек, Не сүйді, қыздың көзі неге тойды!* (С. Торайғыров). *Кітапты молда теріс оқыр, Дағарадай боп сәлдесі. Мал құмар көңілі — бек соқыр, Бүркіттен кем бе жем жесі?*(Абай).

2) малды жақсы көретін адам. ♦ Человек, который любит скот как богатство. *Мал құмар қазақтың кәрі-жасы бұл кезде далада. Жылқыны өріске жөнелтіп, өрістен қайтқан өзге малды қарсы алып әбігер.* (Ғ. Мұстафин). *ФСКЯ

165. Майда қоңыр

1) ♦ Мягкий, приятный (ветерок, погода и т. п.). *Солтүстіктен майда қоңыр самал соғып тұр.* (Т. Әлімқұлов. Ақбоз ат).

2) ♦ Приятный, мягкий (голос, звучанье и т. п.). *Міне, осы минутта естілген майда қоңыр дыбыс әлдилеп демей түседі, ұзын-сонар бұлдыр ойларды ыдыратып жібереді.* (С. Талжанов. Ұлдай кегі). *КРФС

166. Маңдайы кере қарыс Δ Маңдайының ырысы бес елі (бағы бар).

1) ♦ Очень умный. ≈ СЕМЬ ПЯДЕЙ ВО ЛБУ. *Маңдайы кере қарыс, беті жалпақ, нағыз Арқа қазағының беті, ер мұрынды... демекші қырат мұрын.* (З. Шашкин. Теміртау).

2) ♦ Везучий, удачливый, счастливый. ≈ РОДИТЬСЯ ПОД СЧАСТЛИВОЙ ЗВЕЗДОЙ. *Мен... Бақтыбайдың маңдайындағы дәрісімін. Маңдайымның бағы бар.* (Шешендік сөздер). *КРФС

167. Мойнына мініп алу

1) басыну. ♦ Ни во что не ставить; относиться пренебрежительно. *Ұстап заңды қолына, Халықтың мініп мойнына.* (Ж. Жұмақанов). *Жасырмай-ақ қояйын, Сыртына теуіп алыпты, Түк біткенін өзінің. Мойнына мініп апты дейді Шәмекей мен Жетіру Құлақ қақпас өзінің.* (М. Әуезов).

2) біреудің арқасында күн көру. ♦ Сесть на голову. *Е, бұл ит, ана кемпір-шалдың мойнына мініп алды, тірнектен жиганын құртатын болды.* («КӘ»). *ФСКЯ

168. Мұрттай ұшу

1) ♦ Упасть замертво. ≈ (Упасть) КАК ПОДКОШЕННЫЙ. *Қараңғыда жолдағы тасқа сүрініп, мұрттай ұшты.* («ЛЖ»).

2) ≈ ВАЛИТЬСЯ /ПАДАТЬ/ С НОГ (от усталости). *Табалдырықтан аттай бере, мұрттай ұшып жығылдым.* (М. Әуезов. Абай). *КРФС

169. Мұртын балта кеспеу

1) ♦ Иметь прочное положение. *Моголстанда бір тірегім болса, мұртымды балта кеспейді деп ойлады Жәнібек.* (І. Есенберлин. Алмас қылыш).

2) ♦ Не обращать внимание. ≈ И [ДАЖЕ] БРОВЬЮ [ГЛАЗОМ, УХОМ, УСОМ, НОСОМ] НЕ ВЕДЕТ. *КРФС

170. Намазы қаза болу

1) намаздың оқылатын уақытының өтіп кетуі. ♦ Прошло время молитвы (намаз). *Ғайбаттың жаман екенін біле тұра айтасыз. Күн шыққан соң намаздың қаза боларын, біле тұра жатасыз.* (Ш. Қанайұлы).

2) бір нәрсесі кетті ме, бір нәрсе боп қала ма деген мағынада. ♦ Как-будто *кто-нибудь что-то* упустил. *Бізбен бірге жүрсең намазың қаза болар ма еді, немене?* («ҚӘ»). *ФСҚЯ

171. Насырға шабу (қиындау)

1) асқынды (ауру туралы). ♦ Запущенный (о болезни). *Ұбайдың дерті насырға шауып, қожадан қожа, әулиеден әулие қалмады.* (Ғ. Сланов).

2) іс қиындады. ♦ Опасность возрастает. *Шайханаңыз өсек-жаланың ортдасына айналған. Жұрт арасына іріткі салғаныңыз үшін, сізді салық түгіл, жауапқа да тартамыз. Байдұрды іс насырға шапқанын біле қойып, не істерін білмей, жұрттан көмек іздеп жаутаң қақты.* («ҚӘ»). *ФСҚЯ

172. Ноқта кимеген [тимеген]

1) басына жүген, құрық ілмеген асау. ♦ Не видавшая ни узды, ни лассо. *Басына ноқта кимеген, Алты жасар асауды, Ұстап міндім далада.* (С. Сейфуллин).

2) біреуге айттырылмаған (қыз бала). ♦ Девушка, которая еще не сосватана. *Баяғыда қыз көргенде есік көрмеген бе екен, ноқта кимеген бе екен? — деп сұрайтын.* («ҚӘ»). *ФСҚЯ

173. Ойына кіріп шықпау

1) ♦ Не думал, не гадал. ≈ И ВО СНЕ НЕ СНИЛОСЬ. *Бүгін таңда Аман ояз бастығы болады деген оның ойына кіріп те шықпаған-ды.* (Ғ. Мұстафин. Дауылдан кейін).

2) ♦ Быть равнодушным. ≈ НОЛЬ ВНИМАНИЯ. *Оған ақыл айт, айтпа бәрібір, ойына да кіріп шықпайды.* («ҚӘ»). *КРФС

174. Он екі де бір нұсқа жоқ

1) әлі басы да құралмаған, ешбір белгісі жоқ. ♦ Нет никакого признака чего-то. — Мен не айта аламын? Түк айтуыма болмайды. Өйткені жаңашиа оқытарлық бізде жағдай, он екі де бір нұсқа жоқ. Тым құрыса мектеп жанында учасок болса екен-ау... — деді. (М. Иманжанов).

2) сау-тамтығы қалмаған. ♦ Очень старый, разрушенный (что-то). Есіл ер-тұрман, он екі де бір нұсқасы жоқ, тозып бітіпті. («СҚ»). *ФСҚЯ

175. От тұтату

1) араларына жік салу, араздастыру. ♦ Рассорить. Ел едік тыныш жатқан тату-тәтті, Желігіп өңкей кірме от тұтатты. (С. Омаров).

2) бірнәрсенің алғашқы бастамасы. ♦ Начало чего-либо. Меніңше, бұл поэзияның алғашқы бастамасының отын тұтатқан Сәкеннің өлеңдері. (С. Мұқанов). *ФСҚЯ

176. Отқа май құю

1) көне. жаңа түскен келін мен күйеудің босағаны бірінші аттағанда отқа май құйып жасайтын ырымы. ♦ устар. букв. Подливать масло в огонь. Когда жених и невеста перешагивают через порог дома по обычаю льют масло в огонь. Жырынды жігіт еді қуқыл Оспан, Жүйрік тіл, өткір сөздің алдын тосқан. Өңгертіп отқа құяр берді Оспанға, Сол болды күйеу қосшы оған осқан. (С. Керімбеков).

2) дау-дамайды өршіте түсу. ♦ Обострять отношения, усугублять какие-л. чувства, настроения и т. п. Өше қалған әңгімені Қүдері өршіткісі келмеді. Бірақ Тойтық сөніп бара жатқан отқа қайтадан май құйып, өршітіп жіберді. (М. Иманжанов). *ФСҚЯ

177. Оты жанбаған (тұтанбаған).

1) ♦ О человеке, не имеющем своего очага. ≈ НИ КОЛА НИ ДВОРА. Отыздан асса да әлі оты жанбаған, сұр бойдақ екен. («ЛЖ»).

2) ♦ Неудачник. Басқан аяғы кері кетіп, істеген ісі оңбай, оты жанбаған бейбақ, сорлы зой. («ҚӘ»). *КРФС

178. Өзегі талу

1) ♦ Сильно проголодаться. ≈ СОСЕТ ПОД ЛОЖЕЧКОЙ. Өзегі талып ет жемей, Ер төсектен безінбей. (М. Өтемісов).

2) ♦ Испытывать нужду, бедность. Өзен жағалағанның өзегі талмайды. (Мақал). *КРФС

179. Өзін қоярға жер таппау Δ Еш жерге (жер бетіне) сыймау Δ Өзін қайда қоярын білмеу

1) ♦ Не знать, как поступить от неловкости, смущения, и т. п. ≈ НЕ ЗНАТЬ КУДА ГЛАЗА ДЕВАТЬ. *Содан бері бетіме біреу күле қараса... өзімді қоярға жер таппаймын.* (Ә. Әбішев).

2) ♦ Не знать, чем заняться, что делать от скуки, апатии и т. п. ≈ НЕ ЗНАТЬ КУДА СЕБЯ ДЕВАТЬ. *Баласын түстік армияға шығарып салған күні сорлы әке жер бетіне сыймады.* (Ә. Нұрпейісов). *КРФС

180. Өзін-өзі билеу

1) біреуге тәуелсіз болмау. ♦ Не быть зависимым от кого-либо. *Әуелден өзін-өзі билеп, азаттықпен жүрген халық біратала біреуге бағынбақты ауыр көріпті.* (Абай).

2) ұстамдылық көрсету. ♦ Показать сдержанность. *Өзін әрең ұстады. Қашпа ашу-ызаға булықса да, өзін-өзі биледі.* (Ауызекі тіл). *ФСҚЯ

181. Өкпесін ала жүгіру

1) ♦ Очень быстро прибегать, убежать и т. п. ≈ НЕ ЧУЯТЬ НОГ ПОД СОБОЙ Δ ≈ БРОСАТЬСЯ [КИДАТЬСЯ] СО ВСЕХ НОГ. *Өртке күйіп жатқан өз жолдасын көргендер өкпесін ала жүгіргенмен, еш нәрсе істей алмады.* («ЛЖ»).

2) ♦ Высказать обиду. *Мен Ділдаға көрініп, балалардың бетінен иіскеп қайтпасам, Алышбай қызы ертең-ақ гүжілдеп өкпесін ала жүгіреді.* (М. Әуезов. Абай). *КРФС

182. Өлген-тірілгенін (өлер-тірілерін) білмеу Δ Өлген-тірілгеніне қарамау.

1) ♦ Не жалеть себя, забывать о себе. *Дүйсенбайдікі адал еңбек. Дүйсенбай біреуге малайлыққа жүрсе, кісі жұмысы екен деп ала-лап көрген пенде емес. Өлген-тірілгеніне қарамай істейді. Бір өзі екі жігіттің жұмысын атқарады.* (Б. Майлин. Шығармалар).

2) ♦ Вовсю, очень сильно; забывая обо всем, делать что-л., предаваться чему-л. ≈ БЕЗ ОГЛЯДКИ. *Біз түк білмейміз, біз де білмейміз надандығымызды білімділікке бермей таласқанда, өлер-тірілерімізді білмей күре тамырымызды адырайтып кетеміз.* (Абай. Толық жинақ). *КРФС

183. Өлердегі сөзін айту

1) ♦ Божиться, клясться, давать заверения. *Раушан Бәкеннің бетінен шопылдатып сүйді де, өлердегі сөзін айтып жылады.* (Б. Майлин. Шығармалар).

2) ♦ Просить, умолять. *Қожа Насыр өлердегі сөзін айтып қазанды зорға сұрап алды.* (Қазақ ертегілері). *КРФС

184. Өліп кете жаздау

1) сұғанақтану. ♦ Пронырливый. *Кезі келгенде бір өлімді алайын деді білем: — Жұрттың еркегі пайда дегенде өліп кете жаздайды;* (Б. Майлин).

2) пайда үшін жанын беру. ♦ Ради прибыли (пользы) готов отдать свою душу.

3) жан-тәнін салу. ♦ Сильно старается. *Жалпы бұқара кітап қолдарына түссе, өліп кете жаздап оқиды.* (С. Сейфуллин).

4) қатты ұялды ♦ Сильно пристыжен. — *Ұяттан өліп кете жаздады. Қатты ұрысты, өліп кете жаздадым, жер жарық болмады кірерге.* (Ауызекі тіл).

5) өбек болды ♦ Сильно любить ребенка, лелеять его. *Асты-үстіне түсіп, өліп кете жаздайды, баласын өліп-тіріліп аймалап жатқаны.* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

185. Өң жоқ, түс жоқ

1) түрі кукыл тартқан, көріксіз. ♦ С лица свет сошел, перенос. О блеклости степи. *Қазақтың күзгі даласы өң жоқ, түс жоқ сұлайды, Ауылға тағы қарашы, кім тоңып, қазір жылайды?* (С. Сейфуллин).

2) қорыққан, үрейі ұшқан. ♦ Испуганный человек. *Қасқырдан қашып тығылғандай, Сейітжаппар өң жоқ, түс жоқ кіріп келді.* (Д. Әбілев). *Бәрі де төмен қараған күйі, өң жоқ, түс жоқ айнала отырысты.* (Қазақ ертегілері). *ФСКЯ

186. Өңі кіру (ену)

1) оңалу. ♦ Оправляться от болезни. *Киеңкі болған жылқы оттан қалмағанымен, өңі кірмей жүдеу тартады.* (Х. Арғынбаев).

2) әдемілену, өзгеше түрге ену. ♦ Хорошеть. *Қуатты электр станция іске қосылғанна бері, үш аптада қалаға өзгеше өң кірді.* («ЛЖ»).

3) ажарлану, бетіне қан жүгіру. ♦ Цвести. *Кенеттен өңі кірді жас баладай, жүгірді түсе сала атқа қарай.* (И. Байзақов).

4) түсі жылып сала беру. ♦ Радоваться, озаряться. *Татулықты, тыныштықты, Қоңыр көрер, кем көрер. Ұрлық пенен қулықты, Қызық көрер, өңі енер.* (Абай). *ФСКЯ

187. Сайда саны, құмда ізі жоқ

1) ♦ И следов нет. ≈ И/ СЛЕД ПРОСТЫЛ [ПРОПАЛ]. *Қалдырмай сайда санын, құмда ізін, Талқанда, жер дүниеден жоғалсын сұм.* (Жамбыл).

2) ♦ Ничего не стоящий, не значащий человек. ≈ НОЛЬ БЕЗ ПАЛОЧКИ.

Қырық рудан құралып, қырық жамау болған басымен «Көкен еліміз» деп көкіді дейді. Осы ұстасқанда кіммен ұстасамын десең де, көзге түсер құйқалы жері жоқ. Өңшең сайда саны, құмда ізі жоқтар. (М. Әуезов. Абай жолы). *КРФС

188. Салқын қанды

1) қызбалығы жоқ, байсалды. ♦ Хладнокровный. Өмір деген жазғы тұрғы жана бұл, Бүгін тұман, ертең болмақ ол жарық, Үмітті боп тез құтылып кетуге, шыдамды бол салқын қанмен қарсы алып. (Ш. Иманбаева).

2) нем кетті, селқос деген мағынада. ♦ Безразличный человек. Тағы бір қынжыларлық жай — әрбір шығарма туралы өз ойын орағытып, баспалап айтатын сыншылардың мақалалары салқын қанды, битарап сезіммен жазылады. (Е. Ысмайылов). *ФСКЯ

189. Салпаң құлақ

1) ♦ Тот, кто подслушивает все, что говорят вокруг. *Шпион. Сен өз ішімізді де байқа. Мүмкін өз адамдарымыздың ішінде салпаң құлақ болып жүрмесін.* (Ә. Шәріпов. Шығармалар).

2) ♦ О простоватом, несообразительном человеке. Лопух. *Болбыраған бір салпаң құлақ екен байғұс.* (Ауызекі тіл). *КРФС

190. Салт атты, сабау қамшылы

1) жалғыз басты кісі. ♦ Одинокий. *Салт атты сабау қамшылы бір балаға Күнікейді беріп жіберу жән емес. (Қазақ ертегілері)... — Әрине, кімге оңай болсын. Бірақ біздер әйтеуір салт басты, сабау қамшы дегендей..., деп Көжес аз мүдіріп қалды.* (Т. Ахтанов).

2) малы жоқ, жарлы-жақыбай. ♦ Бедный, нищий. *Малы жоқ салт атты, сабау қамшылы болса да, майлы етке қолы жетеді.* (Абай). *ФСКЯ

191. Санын соғу (ұру)

1) қатты өкіну, алданып опық жеу. ♦ Сильно сожалеть. *Судыр Ахмет сыртқа шығып, жұлдызға қарап, санын бір-ақ соқты: — Алда Құдай-ай таң атып та қапты-ау.* (Ә. Нұрпейісов). *Қарға іздерін қардағы Қалған қоян жымы деп, Қарғабайдың алданып, Санын соққан күні көп.* (С. Мәуленов). *Қынжылды, көп ойланды Бектас тұрып, «Қап... » деді басын шайқап, санын ұрып.* (И. Байзақов).

2) ашулану, күйіну. ♦ Возмущаться; гневаться; злиться. — *Қоясын ба сен, жоқ па? — Ислам ашуланып.* *ФСКЯ

192. Сап ете түсу (қалу)

1) ♦ Внезапно появляться, прибывать (к кому-л.). ≈ КАК С НЕБА [С ЛУНЫ] СВАЛИЛСЯ. *Мана таңертең әлдеқайдан сап ете түскен жылтыр Омар: — Ауыл бүгін түс ауа Майқұдық басында болатын шығар, — дегенде, қасындағы жұрт сонда ғана біледі.* (Ғ. Мүсірепов. Оянған өлке).

2) ♦ Промелькнуть (о мысли), неожиданно вспомнить что-л. *Бірақ, жаңағы бір ой сап ете түсті де, айналам бәрі қасқыр сияқтанып, үрей ант ұрған кіре бастады.* (Ғ. Мүсірепов. Қазақ солдаты). *КРФС

193. Сауға сұрау

1) көне мағ. өз басына азаттық сұрау. ♦ Просить свободы, пощады кого-либо. *Ақ сордан сүртілмеген жақтан ылай, Қаны бар шекесінен аққан жылай: Жылқышы сауға сұрап «бабасының», Алдына домалады аттан құлай.* (Х. Ерғалиев). *Батыр ашу шақырды, Шық үйден деп сұм шалға, Айбаттанып ақырды. Ақырғанға шыдамай Баймағамбет сасады. Сауға сұрап басына Жалынып есік ашады.* (О. Шипин).

2) олжа сұрау. ♦ Просить подарок из военных трофеев или охотничьей добычи. *Өзіне біткен дүниесін сауға сұрап жинаған.* (АӘ). *ФСКЯ

194. Сау сиырдың боғы (жапасы) емес

1) ♦ Быть причастным к неблагоприятному поступку, действию. ≈ РЫЛЬЦЕ В ПУШКУ. *Бәрі де сау сиырдың боғы емес... үшеуі де бірдей. Бәрінің де ұрлығы бірдей.* (Ғ. Мүсірепов. Шығармалар).

2) ♦ О человеке, которого недооценивают в каком-л. отношении. ≈ НЕ НА ДУРАКА [ПРОСТАКА] НАПАЛ. *КРФС

195. Сөз ету

1) әңгімелеу, баяндау ♦ Беседовать, рассказать о чем-то. *Әрқайсысы өз мамандығын сөз етті. Сақтап кейін төзімін; Біреу алды кезекті.* (С. Мәуленов).

2) өсектеу. ♦ Сплетничать. *Жұрт екеуіңді сөз етіп жүр дейді ғой.* (Ауызекі тіл). *ФСКЯ

196. Су аяғы құрдым

1) өте алыс, жер түбі. ♦ Очень далеко. *Көңілімді мың мен санға балаймын, Бенденің ілігіне жарамаймын, Су аяғы құрдымнан қашып жүрген Алла тағала қаңғыртқан Қарабаймын.* (Қозы көрпеш, Баян сұлу).

2) аяғы, ақыры, сұйылды. ♦ Исчезать насовсем (кого-то, чего-то). Қысқасы не керек, еңбеккүні әжептәуір дерлік ауыз толтырып айтарлық еді, ақыр аяғында «су аяғы құрдым» дегендей анау болды, мынау болды, быт болды, ақырында үш метр шыт болды — деп «жөн айтып», тоқтау айтып Телмағамбетті сылдыр сөзбен шығарып салмақ болды. (С. Төлешов). *ФСКЯ

197. Су (судай) жорға Δ Су төгілмес (сауырдан су төгілмес) жорға

1) ♦ Иноходец особой породы. Жорғаның бірнеше түрі болады: соның біріншісі — нағыз жорға, яғни су жорға, оны төрт аяғы тең жорға дейді. (Т. Әлімқұлов. Боз жорға).

2) ♦ Обладающий даром красноречия, непревзойденный оратор. Бозбала жиынында өлеңнен бәйгені шаппай алатын да Нұрым, жақсылардың тобында жырдан өрмек өретін су жорға да сол. (Х. Есенжанов). *КРФС

198. Сыбағасын алу/беру

1) еншісін, үлесін алу. ♦ Получить свою долю. Сыр түйіні — ақиқат, Ақиқат шындық көпке ортақ. Одан алар сыбаға, Әр кісіге жеке тақ. (І. Жансүгіров).

2) сазайын тарту. ♦ Получить по заслугам (о наказании). Мен білетін Махмұд болса, Есдәулеттің сыбағасын береді. Қара да тұр. (Д. Әбілев). Ал жеңілдік жасаушылар нақтылы орындарда отырған дәл жауапты адамдар ғой. Өз орнымен, өз сыбағасын олар да алу керек. (М. Әуезов). *ФСКЯ

199. Сынық жүзді кісі (жан)

1) ♦ Мягкий, вежливый человек. Ағай қызметіне шексіз адал, жұртқа мінезімен жағатын, сынық, инабатты жан. (Б. Соқпақбаев. Әңгімелер).

2) ♦ Подавленный, унылый. Сынық жүзді, күн қақты жадау әйелдер шырқыраған баласына қарауға да мұршасы жоқ; ақсақ ошақ, нұшық құман сияқты ұмыт қала жаздаған болымсыз дүниеліктеріне кезек-кезек жүгіріп жүр. *КРФС

200. Сілейтіп салу

1) ♦ Подвергать беспощадной критике. Ол қате басқан қызметкерлерді сілейтіп салып, артынан ұмытып кететін. («ЛЖ»).

2) ♦ Избить до полусмерти. Сасып қалған ұлықтар мылтықтарын ата алмады, жігіттер бәрін де сілейтіп салды. Пристав өліп қалған шығар. («ҚӘ»). *КРФС

201. Табақ тарту

1) Угощение на подносе. *Этн.* кәделі сыбағасын беру. (үлкеннің сыбағасы — жамбас, жастікі — жілік сыйлау). ♦ *Этн.* *Часть туши с костью, предназначенная для гостя согласно его возрасту или общественному положению. (Доля мяса для угощения старших — тазовая кость, доля для угощения молодых — бедренная кость).*

2) табаққа салып тамақ әкелу. ♦ Принести еду на подносе. *Дастарқан жайылып, қонақтарға табақ тартылды.* (С. Көбеев). *ФСКЯ

202. Табан тіреу

1) тоқтамға, шешімге келу, негіз ету. ♦ Придти к общему согласию, решению и обоснованию. *Ендеше менің табан тіреген ойым мынау: бір туыппын, бір күн өліппін, қашан өзім өлгенше, кім менімен жауласса, соны бауыздаймын.* (С. Мұқанов).

2) орнықты, жайғасты. ♦ Закрепился, расположился на определенной территории. *Аяғымызды нық басып, табан тіреп тұрғанымызға міне, үшінші жылға айналды.* («ЛЖ»). *Соғыста бір жерге табан тіреп арпалысып қалған дұшпанды орнынан қозғау қиын.* (Б. Момышұлы). *ФСКЯ

203. Талақ ету (болу, тастау)

1) көне. еркектің некесін бұзуы, зайыбынан айырылысуы. ♦ *устр.* Отрека́ться; отказаться (от жены). *Алғалы отырған қызды күйеуі талақ етіп тастап кетіпті.* (М. Әуезов). *Қанат енді үйіне кірейін десе, Айкүмістен ұялатын түрі бар. Қанша айтса да, Айкүмісті талақ етіп, үлесін беріп, іргесін аулақ салған жоқ.* (Ғ. Сланов).

2) дүниеден, өмірден, тіршіліктен безу. ♦ Состояние, когда не хочется жить, терять надежду. *Талақ етіп бұл ғаламды, Болды мәлім кеткенің, Кінәсі жоқ жас адамды Қатты соққан неткенің.* (Абай). *Істеген жақсылығың ұмытылмай, Көретін де жүзіңді күнге жеттім. Мә, қанжар, ал кегіңді, ант еткенсің, Сен үшін жас өмірімді талақ еттім.* (И. Байзақов). *ФСКЯ

204. Таңдайына тату

1) ұнады, жақты. ♦ Одобрять. *Сәуленің берген кеңесі Әминаға таңдайын татып, майдай жақты.* (С. Бәкбергенов).

2) бір жайдан зықы көріп, жалығу. ♦ Утомляться; уставать. *Сын десе қашайын деп пе едіңіз, мұғалім? Сын дегеннің таңдайыңызға татығаны бар ма?* (М. Әуезов). *ФСКЯ

205. Терісі тар

1) ашуланшақ, беттен ала кететін кісі. ♦ Вспыльчивый, лезет в спор. *Жеңілгенді жер көтереді деп, жұбатып әуре. Бірақ терісі тар Досбол шыдай алмай, дүрсе қоя берді.* (С. Талжанов).

2) біреудің болғанын көре алмайтын адам. ♦ Завистливый, не терпящий чьего-либо успеха. *Тегі қызғанишақ, терісі тар неме емес пе? Оның қайығы желге өрлеген сайын ұйқыдан безді.* (Н. Шәкенов). *ФСКЯ

206. Толғағы жету

1) екі қабат әйелдің босанар уақытының жетуі. ♦ Время рожать для беременной женщины.

2) істің кезеңі, сәті, орайының келуі. ♦ Пришло время для *какого-то* дела, момента. *«Еңсеңді көтер, Елім!» -деп, Оятып намыс, ойда күш, Сондайда бастар Ер керек, Толғағы жеткен қозғалыс.* (Ғ. Қайырбеков). *ФСКЯ

207. Төбесі тесік

1) ♦ Понимать чужой язык; быть проницательным. *Мынауыңның төбесі тесік қой, — деді Қанатбай Сергейдің созған қолын қос қолдап алып жатып.* (Ж. Тәшенов).

2) ♦ Очень умен, смышлен, сообразителен. *КРФС

208. Төрт аяғы тең жорға

1) ♦ Иноходец.

2) ♦ Талантливый. Искусный импровизатор. *Бірден төрт аяғын тең басатын жорға сирек қой, талантты жастарды іріктеуде қиыншылықтар көп кездесті. Дегенмен, Гүлжиһан Ғалиева эстрадалық студияның іргетасын қалап үлгерген.* (Қазақстан әйелдері). *КРФС

209. Төс түйістіру, (қағыстыру)

1) *этногр.* дос болу. ♦ *этногр.* Обряд братания, который исполняется как знак для начала дружбы, дружеских отношений. *Шынқожамен табысып, Уағада сөз алысып, Толтаймен төс қағысып, Ант суынан ақ ішіп.* (Манас).

2) құшақтасу, көрісу. ♦ Обниматься, встречаться. *Қырық жылдан соң қайрылып өзіңді таппасына, қылыш үстінде емес, қырмызы кілем үстінде төс түйістіре табыспасына кім кепіл?* (М. Мағауин, Аласапыран). *Қанат әлі де үнсіз болатын. Жұматай досымен төсін түйістіріп көрісіп болғанда барып, ол көзінің жасын сұртті.* (Ғ. Сланов).

3) Объятия сватов. *Этногр.* құдалардың төс түйістіруі. ♦ *этногр.*

*В казахском свадебном обряде один из обязательных ритуалов, означающий долгую дружбу с новыми сватами, долголетнюю дружбу и установление новых родственных отношений. «Кұда мың жылдық» сваты на тысящу лет (пословица). *ФСКЯ*

210. Тұла бойы қалтырап кету

1) қатты қорқу, сескену. ♦ Сильно испугаться. *Иманым тітіркенгендей болып, тұла бойым қалтырап кетті.* (С. Торыайғыров).

2) жаурап тоңу. ♦ Мерзнуть всем телом. *Ұйықтай алмай аунақши берді, суықтан, тұла бойы қалтырап кетті.* (Ә. Әбішев). *ФСКЯ

211. Тұсау кесер

1) *этногр.* Жас баланың алғаш жүре бастаған кезінде жасалатын ырым. ♦ *этногр.* Поверье, которое совершается, когда ребенок делает первые шаги. *Сәбидің тұсау кесер тойына жан-жақтан қонақтар көп көп шақырылды.* (ҚТФС).

2) жаңа кітаптың таныстырылуы немесе жаңа мекеменің ашылуы. ♦ Презентация новой книги или офиса, фирмы. *Жақында Қазақстанның халық жазушысы Ә. Нұршайықовтың «Мәңгілік махаббат жыры» деген прозамен жазылған поэмасының тұсау кесер рәсімі болып өтті.* («Айқын»). *ФСКЯ

212. Түбі шикі

1) өтірік, жалған. ♦ Ложная информация, весть. *Ол жұрттың зардабын жойып, шаруашылықты көтердім деп жоғарыдан мақтау алып жатқанда, сіз оның түбі шикі, істі басқаша қолға алу керек дейсіз.* (Т. Ахтанов). *Сол сөзіңнің түбі шикі емес пе?* (Ә. Нұрпейісов).

2) тегі жат, күдікті жан. ♦ Сомнительный, подозрительный человек. *Маған осының көзі де, сөзі де ұнамайды, әй, түбің шикі болып жүрмесін!* (газ. Жас Алаш). *ФСКЯ

213. Тіл ашар

1) *ырым* Баланы оқытуға молдаға бергенде төлейтін алымның бір түрі. ♦ *ст. обыч.* Раньше, когда давали ребенка обучаться мулле, то платили дань. *Әкем қалтасынан алды да, қанша екенін білмеймін, тіл ашар деп молдекеңнің бармағына қыстырды.* (Қ. Қуанышбаев).

2) тілашар (той). Қазіргі кезде мектепке барғанда баланың алғашқы оқу сәтіне байланысты жасалатын той. ♦ В первый день занятий дарили школьные принадлежности и устраивали небольшой праздник,

это так называемый «Тілашар». Праздник в честь ребенка, который идет в первый класс. *ФСКЯ

214. Тілге келмеу

1) ♦ Не сказать ни слова; словом не обмолвиться, не вступать в разговор. *Жас жігіт тілге келмей өте шықты.* («ҚӘ»).

2) ♦ Умереть, не сказав ни слова. *Әйелдің ыңырсыған дыбысы анда-санда зорға шығады. Бірақ тілге келмеді.* (Е. Оразақов. Дәрігер парызы). *КРФС

215. Тілі күрмелу (күрмеліп қалу)

1) ♦ *Кто-л.* не может ясно сказать что-л. ≈ ЯЗЫК ЗАПЛЕТАЕТСЯ. *Тілі күрмелді* білем. (Ғ. Мұстафин. Миллионер).

2) ♦ *Кто-л.* замолчал от страха, от неожиданности; *кто-л.* потерял способность говорить. ≈ ЯЗЫК ОТНЯЛСЯ Δ ≈ ЯЗЫК ПРИЛИП К ГОРТАНИ. *Тілі күрмеліп* мәңгі көз жұмар алдында... солардың атын атады. (Ә. Нұрпейісов. Махаббат жыры). *КРФС

216. Тілі қысқа

1) сөзге олақ, шешен емес. ♦ Не уметь хорошо говорить. *Тілің қысқа, ебің аз, топассың деп сөкпе.* (М. Әуезов).

2) еркі жоқ. ♦ Не иметь права сказать что-либо. *Бұл елге мен келін болам, сол үшін де тілім қысқарып тұр.* (АТ). *ФСКЯ

217. Тілін білу (табу)

1) ♦ Иметь подход, найти ключ к кому-л. *Жылпостығына жан жетпейтін Кәрімнің жаңа көршісінің тілін табу түкке тұрмайды.* (М. Тәнекеев).

2) ♦ Разбираться в технике. *Машина тілін білетін кісі керек.* («ҚӘ»). *Бүгінгі күні әр алуан техниканың тілін білу — басты талап.* («ЛЖ»). *КРФС

218. Тілі мірдің оғындай

1) тілі шаян шаққандай ащы. ♦ Злоязычный человек. *Түрін қарашы, көрден шыққандай, тілін қарашы, мірдің оғындай, -деді Шәкен.* (Ғ. Мүсрепов).

2) дәл, тура айта алатын адам. ♦ О человеке, который говорит четко и прямо в лицо. *Бетіңе қарап тұрып, қымсынбай, айтып салды, тілі мірдің оғындай екен.* (Б. Майлин). *ФСКЯ

219. Тілі шығу

1) ♦ Начать говорить (о детях). Бұл кезде Маяның тілі шығып, өз аяғымен тәй-тәй басып, әр нәрсені біле бастаған кезі. (Ә. Шәріпов. Партизан қызы).

2) ♦ Кто-л. начал много говорить (после молчания). ≈ ЯЗЫК РАЗВЯЗАЛСЯ. Ойбай, тілдері шықты зой мыналардың. (М. Әуезов. Қараш-Қараш). *КРФС

220. Тіс жару

1) ♦ Прорезаться зубам (у ребенка).

2) ♦ Говорить, произносить что-л. ≈ РАЗЖИМАТЬ ЗУБЫ. Әбілмансұр бөтен тіс жарып, сыр ашады. (І. Есенберлин. Жантала). Дүйсенбековпен ұрлық істейді бас салып, Бегімбеттің баласы редактор, Үндемейді екен тіс жарып. (С. Төлешов). *КРФС

221. Тісқаққан адам

1) тәжірибелі, ысылған қу. ♦ Хитрый человек. Көптен бері сайлауды басынан өткізген, тісқаққан Жирение біледі. (М. Әуезов). Ақбас білімді, тісқаққан адам болғанмен, қазақ арасына жаңадан келген. (М. Әуезов).

2) есейген, ересек. ♦ Повзрослевший, взрослый. Бірақ ол менен алдеқайда ересек, тісқақандау. (А. Жаксыбаев). *ФСҚЯ

222. Ішкен асын жерге қою

1) ♦ Забывать обо всем, стремясь к осуществлению чего-л. ≈ СИДЕТЬ ГВОЗДЕМ В ГОЛОВЕ. Абай қамаған жаулықты тағы бір кезек өзінің аулынан, аталас бауырынан шығарсам дегенде, Оразбай ішкен асын жерге қояды. (М. Әуезов. Абай).

2) ♦ Очень сильно, безгранично любить кого-л. ≈ ДУШИ НЕ ЧАЯТЬ. Апасы мен жездесі Мамырбек десе ішкен асын жерге қояды. (Қ. Жармағамбетов. Шарайна). *КРФС

223. Ұясын бұзу

1) біреудің отбасын бұзу. ♦ Разрушать чью-то семью. «Күйеуінен айырылысыпты» деген сөзге Балуан тіпті елегізді. Біреудің ұясын бұзып, енді не болсаң, ол бол деуің ерлігіме сыя ма? (С. Мұқанов).

2) бірлік-ынтымақты бұзу. ♦ Разрушать согласие, дружество. Алыс-жақын қазақтың бәрі қаңғып, Аямай бірін-бірі жүр зой аңдып, Мал мен бақтың кеселін ұя бұзар, Пәруардегер жаратқан иесін жан қып. (Абай). *ФСҚЯ

224. Үйір болу

1) бауыр басу, қасынан шықпау. ♦ Привыкать к кому-то. *Жамбасың үйір болып кетер, жастығы қатты төсекке, Қаншама жақсы сөз айтсаң, алмайды оны есепке.* (М. Сұлтанқожаұлы).

2) құмарту, қызық көру. ♦ Страстно желать, испытывать сильное влечение к чему-либо. *Шәңгерей жас кезінен өлеңге үйір болса керек.* (З. Ахметов). *ФСКЯ

225. Үні біту

1) дыбысы шықпай қалу. ♦ Замолчать. *Қалжырап келе жатқан үні бітіп, ат қағып, шөл меңдетіп шабу жеңген.* (І. Жансүгіров).

2) сөйлеуден қалу. ♦ Не в силах говорить что-то. *ФСКЯ

226. Үні өшу

1) жым-жырт болу. ♦ Замолчать. *Бір даңғойдың қаһарынан қорқып, аңғырт жолаушының үні өшті.* (М. Әуезов). *Кездейсоқ кездескен бір даңғойдың қаһарынан қорқып, аңғырт жолаушының үні өшіп, к... інен дем алды.* (АТ).

2) өлу, құру. ♦ Умереть, исчезать, пропадать. *Өңім тұрсын түсіме елестемес, бір күн топырақ болам деп үнім өшіп.* (С. Торайғыров). *ФСКЯ

227. Үні шықпау

1) сөз қатпау. ♦ Ничего не говорить. *Ғабдолла мұны естіп, үні шықпай, тілін тістеп, жұмысына жүре берді.* (С. Шәріпов).

2) көмексіз болу, мүсәпір болу. ♦ Быть беспомощным. *Жалғыздың үні шықпас, жаяудың шаңы шықпас.* (Мақал). *ФСКЯ

228. Үре (Өре) түре келу (тұру)

1) ♦ Всклывать всем на ноги. *Хаттан Балуан Шолақтың өзі кеп қалғандай сескеніп, үйдің ішіндегілер үре-түрелеп ду ете қалды.* (С. Мұқанов). *Құнанбайдың көп ауыл, көп жігіттері осылайша өре түрегелген кездердің өзінде, дәл осы Ырғызбай ішінен тағы да бес жылқы жоқ болды.* (М. Әуезов). *Енді спектакль аяқталуға жақындаған сәтте залдың тең жартысы өре түрегелді. Қарап тұрса, баяғы сол жастар.* («ЛЖ»).

2) ♦ Бурно протестовать. *Бір қылт етер жаңа пікір айтылса өре түрегелетіндеріңіз не?* («ҚӘ»). *КРФС

229. Хан көтеру

1) көне. хан сайлау. ♦ Выбирать хана (царя). Әскері Қарауыл өзенінің бойында жатып, он екі рудан он екі кісі маңғұлдың өз заңы бойынша «Хан» деген үлкен биіктің басында ақ киізге Шыңғысты отырғызып хан көтерген дейді. (Абай).

2) қатты сыйлап, құрметтеу. ♦ Оказывать уважение и почет. Енді, міне, сол Шұбар да Оразбай, Әзімбайлар хан көтеріп жатқан. (М. Әуезов). *ФСКЯ

230. Шашу шашу

1) этногр. Жаңа түскен келін, жас нәресте, жаңа қоңысқа көшкенде т. б. қуанышты жайға байланысты жасалатын ырым. ♦ Поверье совершается разбрасыванием гостинцев, когда заходит невеста первый раз в дом, когда родится ребенок, когда новоселье и т.д. Отаудың есігіне таянған кезде бір кексе әйел Динаның алдына, басына шашу шашты. Келіп, өз қолынан шашу шашты және тойды өзі басқарды. (Ж. Жұмақанов).

2) ауысп маг. қызық, думан. ♦ перен. Во время какого-то веселья, как будто совершил «шашу», то есть разбросал гостинцы. «Алтын», «Сазген» ансамбльдері кеш соңында ән мен биден шашу шашты. («Жетісу» газеті). *ФСКЯ

231. Шау тарту

1) егде, мосқал. ♦ Пожилой человек. Ділда бұл кезде шау тартқан, бетінің ажымы көбейіп, сүйек-сүйегі біліне бастаған. (М. Әуезов).

2) самарқаулану, жалқаулану. ♦ Терять желание на что-то, быть ленивым. Аспаса ақыл қайраттан, Тереңге бармас үстірттер, Қартыңның ойы шау тартқан. Әдеті жеңіп күңгірттер. (Абай). *ФСКЯ

**УКАЗАТЕЛЬ
МНОГОЗНАЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ**

**Многозначные фразеологические единицы
якутского языка**

1. Аартыгы арый (ас)
2. Аатын алдьат (сурабын сууй)
3. Аатын ыл
4. Абааһы киһи (дьон)
5. Айаҕа кытарар (ондойор хараарар)
6. Айабын бүөлээ
7. Айылҕа оҕото
8. Айылҕата тардар
9. Айыы оҕото
10. Айыыгын эт
11. Айыыны этии
12. Албан уккуйан (алкыйан) *фольк., үрд.*
13. Аматыгар түспүт
14. Анныгар баттаа
15. Ардылара (арда) атар
16. Ат гынан миин, оҕус гынан көлүй
17. Атаҕа сири билбэт буолла
18. Атаҕар (сүһүөбэр) туруор
19. Атах соболоно
20. Атах тэпсэн олорон
21. Атаххар (сүһүөххэр) тур
22. Баҕалыы сыылын (сыыллан хаал)
23. Баһа байҕал(га), кутуруга куйаар(га)
24. Баһа биллибэт
25. Баһа саллайар

26. Баһа-атаға биллибэт
27. Баһын (төбөтүн) быһа илгистэр
28. Баһын (төбөтүн) сыс *кэпс.*
29. Баһыттан атабар диэри (дылы)
30. Бас баттах
31. Баскын биэр
32. Баскынан тур, атаххынан тур
33. Батгыы көр *кэпс.*
34. Болѳомтоѳун уур
35. Быаргынан сыыл
36. Быаргын (быарын) тарбаа (тыыт)
37. Быгыахтас буол
38. Бытырыыс ой *кэпс.*
39. Быыс-арыт бул
40. Быыс-арыт булар
41. Бэдэр мэйии
42. Дыр курдук *кэпс.*
43. Дьэбин уоһуй (уос)
44. Ибир да гыммат
45. Иитэ-саѳата биллибэт
46. Илдьи тэбис
47. Илиитин-атаѳын кэтэс (кэтээ)
48. Илин былдьас
49. Иллэн барбыт илиилээх *фольк.*
50. Илэ абааһы
51. Илэ барбыт
52. Илэ хаампыт
53. Им балай <хараҥа>
54. Имин хаана оонньообут
55. Ингиирин сыый
56. Инсэтэ көптө
57. Иһэх гынан тэпсэр
58. Иэс боруос *кэпс.*
59. Киһи анаара
60. Киһи гыммат (онгорбот)
61. Киһи-хара буол
62. <Киэн> көхсө кыараата
63. Көѳүс түс

64. Көмүс <ньээкэ> уйа *фольк.*
65. Көрөн туруо суоџа *кэпс.*
66. Көхсүгүн көрдөр *кэпс.*
67. Көхсүн иһигэр
68. Куду ас
69. Куду харбаа
70. Кулгаах-харах бүөлэммит
71. Курум холку *кэпс.*
72. Күрэс (күрэх) былдыас
73. Кыл бычык тыын
74. Кылгас күн биэстэ, уһун күн уонна
75. Кытары кырдыспытым
76. Кыырт буол
77. Кэмнээх буолуо дуо
78. Кэмэ суох (биллибэт)
79. Кэп туон
80. Кэп туонуу
81. Кэриэс ас (аһылык)
82. Кэтэбэ тулунна
83. Кэтэбэ (кэтэх) тыаһыыр
84. Кэтэх өттө
85. Мааһын тап *кэпс.*
86. Мун кыраай
87. Мүччү туттар
88. Нөнгүө түһэр
89. Ойбон күөл (көлүйэ)
90. Оройунан (төбөтүнэн) көрбүт
91. Орук оџото
92. Остуолла тарт
93. Өй ук
94. Өйгүн сүүйтэр
95. Өйгүн-төйгүн (өйгүн) бул (булун)
96. Өйгүн-төйгүн бул (булун)
97. Өйүкү-төйүкү буол
98. Өйүн сүтэрэр
99. Өйүн туппут
100. Өйүн-санаатын сүүй
101. Өлбөт мэнгэ уута *миф.*

102. Өрө бар (өрө бара тур)
103. Өрө көр
104. Өрө мынаан олор
105. Өрө сүк
106. Өрө тарт
107. Өрө тур
108. Өрө туһун
109. Өрө тыын
110. Саба батгаа
111. Саба (хам) батгаа
112. Саба көт *кэпс.*
113. Санаабын уур
114. Саппай уобус (хабыс, үктэс)
115. Сата баһын тарт
116. Сатаан санаама
117. Силин (быһа) ыйыстар
118. Сир өппөт
119. Сир суох *кэпс.*
120. Сиргэ-буорга тэбис
121. Сирэйттэн көрөн *кэпс.*
122. Сирэй-харах кэтэтэр
123. Сиэн түһэр
124. Соргу көтөбөр
125. Суола сойбут (тонмут)
126. Сүннүүн булла
127. Сүһүөххэр тур
128. Сүрэ көппүт
129. Сүрэбэ көбөр (өрүкүйэр)
130. Сүрэбэ хайдыбыт
131. Сүрэбэ чараас
132. Сүрэбэ ыалдьар
133. Сүрэбэ ылар
134. Сүрэххин баттат
135. Сылаас хараххынан көр
136. Сымыһабын быһа ытыран
137. Сыһааба ыпсыбат
138. Сыһааба ытыстар
139. Сыһааххын хоннор

140. Сырдыкка-харангажа киллэр (түһэр)
141. Сыыс (сыыска) түһэримэ
142. Сэттэ көлөһүнэ тобунна
143. Табылгын тарбат
144. Такыр тарбах
145. Тамах анһар
146. Танаража тиксэр курдук (кэриэтэ)
147. Тарбахха баттанар (аабыллар)
148. Тиис анһар (анһынар) мас суох (көстүбэт)
149. Тимэбэ сөлүннэ (өһүлүннэ)
150. Тириигин тэнит
151. Тириитин сүл
152. Тириитэ тэнийэр
153. Тирэх булун
154. Толук тутун
155. Тос курдук тутун
156. Төбөтүгэр түспэт (киирбэт)
157. Тумсун обуноохтаа
158. Туора харах
159. Тутуһан туран
160. Түн-тан эрдэр (туойар, тыллаһар)
161. Түөһүн кырбанар
162. Түптэ кутурук — *фольк.*
163. Тыл көтөх
164. Тыла суох ыт
165. Тыла тардар *кэлс.*
166. Тыл-өс буол
167. Тыын ук
168. Тыына уһаата
169. Тыынын (тыыннын) былдьаһар
170. Тыыннын манан
171. Тэһэ көр
172. Умса (умсары) уур
173. Унуоһун тут
174. Уһаты-туора туттума (быһыыланыма) *кэлс.*
175. Уоһуттан (тылыттан) түһэрбэт (түспэт)
176. Уос-тиис онгостор
177. Уот тымта түһэр

178. Уота-күөһэ умуллубут
179. Уота-күһэ умуллубут (өлбүт, өспүт)
180. Ураанай туоһахталааҕар (туоһахталаммытыгар) дылы *сэнээн*.
181. Утуйан онторбут *сөбүлээб*.
182. Утуйар уу диэни (утуйар ууну) умнубут
183. Уу ньамаан
184. Ууга-уокка түс (киир)
185. Ууну суруйар *кэпс*.
186. Ууран биэр
187. Үөһэ тэһиннэ
188. Үрдүгэр түс
189. Үрдүгэр түһэр
190. Үрүн хараҕын өрө көрбөт
191. <Үрүн> хараҕын өрө көрбөт
192. Үрүн хараҕын өрө көрдөрбөт
193. <Хааннаах> хара көлөһүн
194. Хады харбаа
195. Халбас харата
196. Хам бааччы
197. Хаппыккар хатаа *кэпс*.
198. Хара күүһүнэн
199. Хара накаас *кэпс*.
200. Хара сордоох
201. Хараҕа иирэр
202. Хараҕа (хараҕар) ингнэр
203. Хараҕа (хараҕын) диринээбит (диринээ)
204. Хараҕа сабылынна *кэпс*.
205. Хараҕа сырдаата
206. Хараҕын кырыытынан (*көрдө*).
207. Харах дала *көр* дал
208. Харах халтарыйар
209. Хараххын араарыма
210. Хараххын хатаа *кэпс*.
211. Хой баһа
212. Хой баһа тыл
213. Хоолдьугунан оонньуур
214. Чапгыннар
215. Чиэскин сүтэр

216. Бал аатыттан аас
217. Балаһах онһонун
218. Барахан атахтаах
219. БИмыллаах ыт
220. БИһыктынан кэбис
221. БИпсыытын кытар *кэпс.*
222. БИтарчалыы ыл (ыллар)
223. БИтыллыбыт ох курдук (охтуу)
224. Эйэ дэмнээхтик (нэмнээхтик)
225. Энин (энинэ) бэйэлээх
226. Эт киһи (дьон) элэйдэ, (сыа киһи (дьон) сылайда
227. Этэ тардар

УКАЗАТЕЛЬ МНОГОЗНАЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Многозначные фразеологические единицы казахского языка

1. Ағып тұру
2. Азан айту (шақыру)
3. Ай-шайға карамау
4. Ақ жем болу
5. Ақ иық
6. Ақ иық мұзбалақ
7. Ақ орда
8. Ақ саңдақ жүйрік
9. Ақ сұңқар құс
10. Ақыр заман
11. Ала құйын
12. Ала өкпе болу
13. Арасы алыстау (суыну)
14. Атам заманнан бері
15. Ат кою
16. Ат шаптырым жер
17. Ат ойнату
18. Атой беру
19. Атой салу
20. Аузын алу
21. Аузы берік
22. Аузымен құс тістеген
23. Аузына алмау
24. Аузының суы құру
25. Аяғы аспаннан келу (көктен)
26. Аяғынан тік тұрғызу
27. Аяғына шаң жұқпау

28. Аяғының желі бар
29. Аяғы таю
30. Аяғының ұшынан басу
31. Әжетке жарау
32. Әліпті таяқ деп білмеу
33. Әрбір ханның тұсында бір сұрқылтай
34. Басы айналу
35. Басы байлану (бос емес)
36. Басы бос
37. Бас изеу
38. Бас ию
39. Бас көтеру
40. Бас тарту
41. Бас шайқау
42. Басынан сипау
43. Басын төмен салу
44. Басын шалу
45. Бауырына басу
46. Бауы берік болсын
47. Без бүйрек
48. Безек қағу
49. Бел ортасында
50. Белуардан (белшесінен) бату.
51. Белін сындыру
52. Берекесі кету
53. Бесенеден (пешенеден) белгілі
54. Бет алды
55. Бет алыс
56. Бет ашар
57. Бет жырту
58. Бетін басу
59. Беті бері қарау
60. Бетінен ет кессе де мыңқ етпеу
61. Беті қайту
62. Бой түзеу
63. Бой ұсыну
64. Бос қалу
65. Боға тірсек
66. Бұғалық (бұғау) салу
67. Бұлт беру (ету)
68. Бұтын бұт, қолын қол қылу

69. Бір басқа
70. Бір қайнауы ішінде
71. Бір тұтам
72. Бір шыбықпен айдау
73. Дақ салу (түсіру, келтіру)
74. Дауыс беру
75. Дәмін алу
76. Екі жарты бір бүтін болу
77. Екі иығынан (иінінен) демін алып отыру
78. Екі иығынан (иінінен) жұлып жеу
79. Есі кету (қалмау, ауу)
80. Етек басты болу
81. Етек-жеңін жинау
82. Жағасын ұстау
83. Жан қалмау Δ жаны шыға жаздау
84. Жанын көзіне көрсету Δ жаны мұрнының (тырнағының) ұшына келу
85. Жарық көру
86. Жер көкке сыйғызбау
87. Жер қылу
88. Жолы болу
89. Жол көру
90. Жөнін айту
91. Жұмырына жұғын болмау
92. Жүзіктің көзінен өткендей
93. Жүзі (өңі) сынық
94. Жүрегі айну
95. Жүрегі күпті болу
96. Жылан (күйе) жалағандай
97. Жылқы мінезді (адам)
98. Жылы ұшырау
99. Жыны ұстау
100. Жібi босау
101. Жілігі тағымау
102. Жілік майы таусылу
103. Зар жақ
104. Зор кеуде
105. Иманын айту
106. Ит байласа тұрғысыз
107. Ит біле ме
108. Ит жемі болу
109. Ит талағандай қылу

110. Ит пен құсқа жем болу
111. Иығынан дем алу
112. Кәрі жыны қозу
113. Кәрі тарлан
114. Кер (кер) тарту (кету)
115. Кеудесіне (көңіліне) түю
116. Көген көз
117. Көз аларту
118. Көз болу
119. Көз жұму
120. Көзге түсу
121. Көзге шұқу
122. Көздің жасындай
123. Көздің жауын алу
124. Көз қылу
125. Көз қырын салу
126. Көз (көзі) тоймау
127. Көз тігу
128. Көзі алақандай болу
129. Көзі ашылу
130. Көзін жоғалту
131. Көз майын ағызу
132. Көзін сүзу
133. Көзін тігу(қарау)
134. Көзі шайдай (шырадай) ашылу
135. Көк бақа
136. Көктен түсу
137. Көңілге алу
138. Көңіл жазу.
139. Көрге кіру
140. Көр соқыр
141. Қаз-қаз басу
142. Қанжығада жүру
143. Қара жұрт
144. Қара көңіл
145. Қара сирақ.
146. Қара сөз
147. Қара түнек
148. Қара шаңырақ
149. Қолға алу
150. Қол көтеру

151. Қол қою
152. Қол тигізбеу
153. Қол салу
154. Қор ету (қылу)
155. Қоярға жер таппау
156. Қу мүйіз кісі
157. Құлағына алтын сырға
158. Құр қол
159. Құты қашу (кету)
160. Қызыл май болу
161. Қыл көпір
162. Қылт ете түсу
163. Қырық жамау
164. Мал жанды (құмар)
165. Майда қоңыр
166. Маңдайы кере қарыс Δ Маңдайының ырысы бес елі (бағы бар).
167. Мойнына мініп алу
168. Мұрттай ұшу
169. Мұрттын балта кеспеу
170. Намазы қаза болу
171. Насырға шабу (қиындау)
172. Нокта кимеген [тимеген]
173. Ойына кіріп шықпау
174. Он екі де бір нұсқа жоқ
175. От тұтату
176. Отқа май құю
177. Оты жанбаған (тұтанбаған).
178. Өзегі талу
179. Өзін қоярға жер таппау Δ Еш жерге (жер бетіне) сыймау Δ Өзін қайда қоярын білмеу
180. Өзін-өзі билеу
181. Өкпесін ала жүгіру
182. Өлген-тірілгенін (өлер-тірілерін) білмеу Δ Өлген-тірілгеніне қарамау
183. Өлердегі сөзін айту
184. Өліп кете жаздау
185. Өң жоқ, түс жоқ
186. Өңі кіру (ену)
187. Сайда саны, құмда ізі жоқ
188. Салқын қанды
189. Салпаң құлақ

190. Салт атты, сабау қамшылы
191. Санын соғу (ұру)
192. Сап ете түсу (қалу)
193. Сауға сұрау
194. Сау сиырдың боғы (жапасы) емес
195. Сөз ету
196. Су аяғы құрдым
197. Су (судай) жорға Δ Су төгілмес (сауырдан су төгілмес) жорға
198. Сыбағасын алу/беру
199. Сынық жүзді кісі (жан)
200. Сілейтіп салу
201. Табақ тарту
202. Табан тіреу
203. Талақ ету (болу, тастау)
204. Таңдайына тату
205. Терісі тар
206. Толғағы жету
207. Төбесі тесік
208. Төрт аяғы тең жорға
209. Төс түйістіру, (қағыстыру)
210. Тұла бойы қалтырап кету
211. Тұсау кесер
212. Түбі шикі
213. Тіл ашар
214. Тілге келмеу
215. Тілі күрмелу (күрмеліп қалу)
216. Тілі қысқа
217. Тілін білу (табу)
218. Тілі мірдің оғындай
219. Тілі шығу
220. Тіс жару
221. Тісқаққан адам
222. Ішкен асын жерге қою
223. Ұясын бұзу
224. Үйір болу
225. Үні біту
226. Үні өшу
227. Үні шықпау
228. Үре (Өре) түре келу (тұру)
229. Хан көгеру
230. Шашу шашу
231. Шау тарту

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

◆ — знак, показывающий, что далее следует русский перевод толкования

букв. — буквально

итэб. — религия

көсп. — переносное значение

кэпс. — разговорное

сана алл. — междометие

соотв. — соответствует

сөбүлээб. — неодобрительное

спорт. — спортивный термин

сыһыан холб. — модальное словосочетание

тэнгн. — сравни

фольк. — фольклор

үрд. — слово высокого стиля

эргэр. — устаревшее слово, выражение

«ЛЖ» — Ленишил жас (Жас Алаш) газета

«СК» — Социалистик Қазақстан (Егемен Қазақстан) газета

«КТ» — Коммунизм таңы газета

«ҚӘ» — Қазақ әдебиеті газета

Этногр. — этнографический

Устар. — устаревший

ИСТОЧНИКИ

1. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. IV / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2007. — 672 с. (Буква К).
2. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. V / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2008. — 616 с. (Буква К: күөлэһис гын — кээчэрэ).
3. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. VI / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2009. — 519 с. (Буквы Л, М, Н).
4. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. VII / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2010. — 519 с. (Буквы Нь, О, Ө, П).
5. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. VIII / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2011. — 572 с. (Буква С — сөбүллөр).
6. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. IX / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2012. — 630 с. (Буква С: сөллөй-сээн, буква Н).
7. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. X / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2013. — 575 с. (Буква Т: т — төһүүлээ).
8. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. XI / Под ред. П.А. Слеп-

- цова. — Новосибирск : Наука, 2014. — 528 с. (Буква Т: т — төтөллөөх — тээтэннээ).
9. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. XII / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2015. — 598 с. (Буквы У, Ү).
 10. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. XIII / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2016. — 639 с. (Буква Х).
 11. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. XIV / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2017. — 592 с. (Буквы Ч, Ы).
 12. Большой толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта: Т. XV / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2018. — 676 с. (Буква Э).
 13. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. — Алматы, «Ғылым», 1977 ж. — 712 с.
 14. Қожахметова Х. К., Жайсақова Р. Е., Қожахметова Ш. О. Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік. — Алма-Ата : «Мектеп», 1988 ж. — 224 с.
 15. Нелунов А. Г. Якутско-русский фразеологический словарь. — Новосибирск : Изд-во СО РАН, 1998. — Т. 1. — 287 с.
 16. Нелунов А. Г. Якутско-русский фразеологический словарь: в 2-х т. — Новосибирск : СО РАН, 2002. Т. II. — 284 с.
 17. Толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта: Т. I / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2004. — 680 с. (Буква А).
 18. Толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта: Т. II / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2005. — 912 с. (Буква Б).
 19. Толковый словарь якутского языка = Саха тылын быһаарыылаах тылдьыта: Т. III / Под ред. П.А. Слепцова. — Новосибирск : Наука, 2006. — 844 с. (Буквы Г, Д, Дь, И).

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	3
Многозначные фразеологические единицы якутского языка	5
Многозначные фразеологические единицы казахского языка.....	74
Указатель многозначных фразеологических единиц якутского языка ..	128
Указатель многозначных фразеологических единиц казахского языка.....	135
Условные сокращения	141
Источники	142

Учебное издание

ЯКУТСКО-РУССКИЙ И КАЗАХСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ МНОГОЗНАЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Прокопьева Светлана Митрофановна,
Смагулова Гульдархан Нургазиевна,
Рыскулов Марат Абсатарович,
Бочкарев Василий Васильевич

Редактор *Р.Г. Оконешикова*
Техн. редактор и дизайн *М.Д. Колодезникова*
Комп. верстка *С.Г. Колодезников*

Подписано в печать 25.02.20. Формат 60x84 1/16.
Объем 8,28 усл.п.л. Тираж 500 экз.

ООО Издательско-информационно-технологический центр «Алаас»
677000, г. Якутск, ул. Тургенева, 10
тел.: 89142286417, 89142248027, 89248793010
E-mail: pitc_alaas@mail.ru

Отпечатано в типографии ООО «Алаас»
г. Якутск, ул. Тургенева, 10
Тел.: 89644178284, 89659968233